

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1997

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1998

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1998). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1997*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

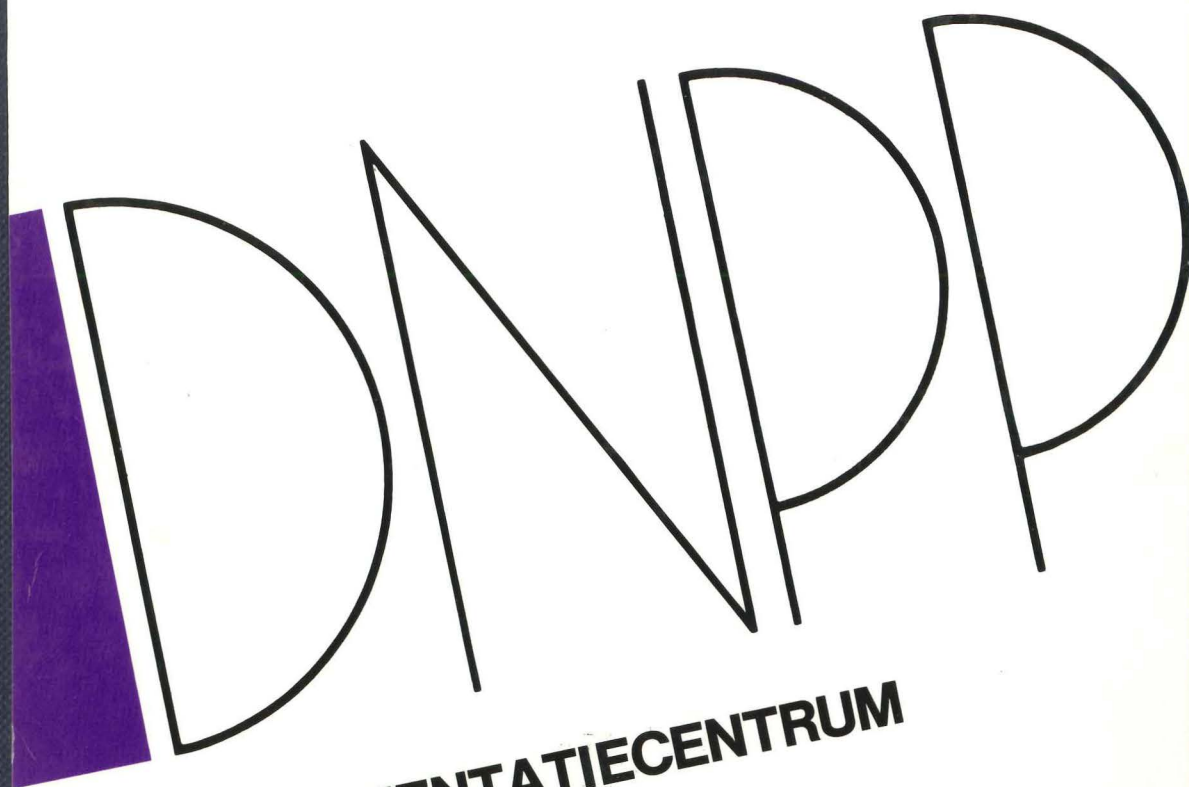
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN
JAARBOEK 1997**

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1997

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-363 68 30
FAX.: 050-363 72 56
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL
WEBSITE: WWW.UB.RUG.NL/DNPP

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1997
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISBN:	90-75612-01-X
redactie:	G. Voerman en A.P.M. Lucardie
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door *f* 25,00 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1997'.

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1997 DNPP	3
Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, Kroniek 1997 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1997	13
P.G.C. van Schie, Nuchtere persoonlijkheden schuchter verenigd . Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)	91
J. Buelens en A.P.M. Lucardie, Ook nieuwe partijen worden oud . Een verkennend onderzoek naar de levensloop van nieuwe partijen in Nederland en België	118
R. Thomson, Het partijmandaat . Verkiezingsbeloftes en regerings- daden op sociaal-economisch terrein in Nederland, 1986-1998	153
Ph. van Praag jr. en E. Couvret, De kiezers van GroenLinks en de SP	180
A.M. van der Kooij, Gevonden: enthousiaste partijleden . Partij- vernieuwing op landelijk en lokaal niveau in de jaren negentig	196
A. Tan, Party transformation and party membership decline . The case of The Netherlands	221
G. Voerman en J.D. de Graaf, De websites van de Nederlandse politieke partijen, 1994-1998	238
Auteurs	270

VOORWOORD

'Het jaar van de opvolging', zo zou men 1997 aan kunnen duiden, al speelt de gelijknamige tv-serie in het jaar 2010 en werd de schrijver, J. Blokker, meer geïnspireerd door 1994 dan door 1997. In 1994 moest L.C. Brinkman de zittende minister-president R.F.M. Lubbers als politiek leider van het CDA aflossen, maar slaagde daar niet goed in. In plaats van Brinkman ging E. Heerma de partij leiden. In 1997 moest deze laatste weer plaats maken voor J.G. de Hoop Scheffer - geen 'koningsdrama', maar toch een gebeurtenis met enige dramatiek. Nog meer opzien baarde echter de opvolging van H.A.F.M.O. van Mierlo, oprichter en sinds 1986 opnieuw politiek leider van D66, door mevr. E. Borst-Eilers.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen (DNPP) volgt deze partijpolitieke ontwikkelingen en legt hiervan verslag in dit Jaarboek. Het verzamelen en ontsluiten van documentatie over de organisatie, opvattingen en activiteiten van de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen vormt immers de voornaamste taak van het DNPP. Het Jaarboek bevat echter meer dan een overzicht van partijpolitieke gebeurtenissen. Omdat het DNPP ook onderzoek naar politieke partijen wil stimuleren en ondersteunen, worden bijdragen van politicologen, historici en andere onderzoekers van Nederlandse politieke partijen in het Jaarboek opgenomen.

Groningen
april 1998

G. Voerman
Hoofd DNPP

JAARVERSLAG 1997 DNPP

Inleiding

Het jaar 1997 kan voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen worden gekarakteriseerd met de termen vernieuwing, voorbereiding en consolidatie. De vernieuwing heeft betrekking op de opbouw van de 'electronische bibliotheek' op de website van het DNPP, waarin publicaties van partijen digitaal worden aangeboden. De meeste partijen werken hieraan mee; naar verwachting zullen de overige in 1998 volgen. Met voorbereiding wordt bedoeld op de verkiezingen voor de gemeenteraden en de Tweede Kamer in maart en mei 1998. In samenwerking met verschillende instellingen zal het DNPP rond deze verkiezingen voorlichtende activiteiten ontplooiën. De werkzaamheden hiervoor zijn in de herfst begonnen.

Naast deze activiteiten vroegen ook de traditionele taken van het Documentatiecentrum natuurlijk veel aandacht. De aanduiding 'consolidatie' is hier van toepassing. Binnengekomen materiaal werd verwerkt, bezoekers werden geholpen en telefonische verzoeken om informatie beantwoord. Ook aan de retrospectieve invoer van de catalogus van vóór 1986 in het geautomatiseerde bestand van het DNPP werd in het verslagjaar verder gewerkt.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1997 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar op 3 december. Het Adviescollege besprak de activiteiten die het DNPP tot dan toe

in 1997 had ontplooid. Verder boog het zich onder meer over de stand van zaken van het retro-project (zie hieronder bij 'Automatisering en Internet').

Personeelsformatie

Op 1 januari 1997 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,6 fte)

mevr. B.H. Pier - secretaresse (0,7 fte)

mevr. D. van Rheeën - documentaliste (0,5 fte)

mevr. J.J.M. Strijbosch - secretaresse (0,3 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

In 1996 was de aanstelling van mevr. Noomen tijdelijk met 0,1 fte uitgebreid in verband met het retro-project (zie hieronder). Deze uitbreiding werd in het verslagjaar verlengd. Dhr. Voerman maakte in het voorjaar gebruik van de regeling betaald educatief verlof. De verlofperiode van drie maanden besteedde hij aan zijn dissertatieonderzoek.

Op 1 december trad drs. B.H. de Boer in dienst van het DNPP in het kader van de 'Banenpoolregeling'. Hij zal zich in de toekomst onder meer bezig houden met de ordening van het landelijke partijarchief van D66. Dhr. De Boer verrichtte al enkele jaren op vrijwillige basis werkzaamheden voor het DNPP.

Ook in 1997 werd de staf van het DNPP weer bijgestaan door vrijwilligers. Zoals al jarenlang de gewoonte is, nam drs. J. Hippe de verwerking van de publicaties van SGP, GPV en RPF voor zijn rekening. De historicus drs. R.F. van Wijk leverde ook dit jaar weer een bijdrage aan enkele bibliografische projecten. In juni maakte dhr. J.F. Bos een begin met zijn activiteiten als vrijwilliger. Eén dag per week houdt hij zich bezig met het verwerken en catalogiseren van schenkingen.

Ten slotte deden in het verslagjaar enkele studenten als stagiaire op het DNPP werkervaring op. Van 2 januari tot 1 april liep dhr. P. Welp, student politologie aan de Rijksuniversiteit Leiden stage; mevr. L.C. Krüger, studente geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen liep stage in de periode van 1 februari tot en met 18 mei.

Dienstverlening

Ook in 1996 legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Vergeleken met het vorige jaar nam het bezoekerstal iets toe tot circa 1.000. Het aantal verzoeken per brief, telefoon en e-mail steeg tot meer dan 1.100. De groep gebruikers bestond ook nu weer vooral uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-studenten, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden echter een beroep op het DNPP. Dienstverlening vond verder plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in de zomer van 1995 verschenen, geheel herziene en geactualiseerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Dit overzicht is eveneens te vinden op de website van het DNPP (www.ub.rug.nl/dnpp/). Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1997 werden op het DNPP de volgende collecties (die bijna allemaal toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 1997 circa 2.600.
2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 1997 waren ongeveer 4.750 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot 1970. Momenteel worden vier dagbladen geknipt: het *Nieuwsblad van het Noorden*, *NRC Handelsblad*, *Trouw* en de *Volkskrant*.
4. *dag-, week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opiniebladen en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
5. *affiches*. In 1986 is begonnen met het systematisch ordenen, fotograferen en ontsluiten van de groeiende hoeveelheid affiches. Eind 1997 bezat het DNPP bijna 1.600 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.
6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 1997 telde het geluidsarchief zo'n 350 geluidsbanden en ruim 300 cassettes.
7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen en particulieren. Voor een overzicht van de collecties die het DNPP in beheer heeft, wordt hier verwezen naar de *Beschrijving van de collecties* en naar de DNPP-site. Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het

Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Mede om de collecties ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDNP) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor. Het is de bedoeling dat deze in het najaar van 1998 is afgerond. De werkzaamheden aan de bibliografie en het bronnenoverzicht betreffende de PPR, waarbij het DNPP samenwerkt met het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) van de Katholieke Universiteit Nijmegen, zijn in 1997 in een wat langzamer tempo voortgezet. Reden hiervoor was het feit dat de archivaris van het KDC gedurende het verslagjaar hiervoor minder tijd kon vrijmaken. Het is de bedoeling dat na de zomer van 1998 weer met volle kracht aan dit project zal worden gewerkt.

Ook in 1997 werd met betrekking tot enkele bibliografische projecten nauw samengewerkt met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. In samenwerking met deze instelling verscheen in december een geheel herzien en geactualiseerd apparaat voor de geschiedschrijving van de CPN (zie verder onder 'Speciale activiteiten'). Verder werd met het IISG het initiatief genomen tot de opstelling van een overzicht van publicaties van en over politieke stromingen links van de CPN (dat wil zeggen radencommunisme, trotskisme en maoïsme). Met dit project zal in de tweede helft van 1998 worden begonnen. De werkzaamheden aan de uitgave van een veelomvattend apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie die het DNPP gezamenlijk met het IISG voorbereidt, lagen ook in 1997 grotendeels stil. Reden hiervoor was de langdurige ziekte van de verantwoordelijke medewerker van het IISG. In 1998 zal een beslissing moeten worden genomen over de voortzetting van dit project.

De verwerking van schenkingen van documentatie en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen collecties werd onder meer materiaal van het HDNP en het IISG ontvangen. In het verslagjaar vulden de VVD en D66 hun reeds op het DNPP gedeponeerde archieven aan. Per 1 december werd een extra kracht aangesteld die zich met de ordening van het D66-archief zal bezighouden (zie hierboven ook onder 'Personeelsformatie').

Van het op het DNPP aanwezige partijarchief van de VVD werd in maart een klein deel overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief (ARA) te Den Haag. Het VVD-archief is gedeponeerd op twee plaatsen. Het deel tot omstreeks 1976, inclusief de archieven van enkele organisatorische voorlopers, wordt bewaard op het ARA. Het meer recente gedeelte, ongeveer vanaf het midden van

de jaren zeventig, is op het DNPP raadpleegbaar. Aanvankelijk overlaptten de door deze archieven bestreken tijdvakken elkaar nogal. Zo bevond zich bijvoorbeeld op beide locaties materiaal van de Liberale Staatspartij (LSP), een voorloper van de VVD uit het interbellum. Hetzelfde gold voor de naoorlogse Partij van de Vrijheid (PvdV). Teneinde tot een voor de gebruiker meer heldere chronologische afbakening te komen, is in 1996 op verzoek van de VVD overeengekomen om de 'oudere' archivalia van het DNPP-gedeelte van het partijarchief naar het ARA over te brengen. Tegelijk werd besloten om de op het DNPP gedeponeerde archieven van de kamercentrales Limburg en Tilburg over te brengen naar het Rijksarchief in Limburg te Maastricht respectievelijk het Rijksarchief in Noord-Brabant te Den Bosch.

Van deze gelegenheid werd door het ARA en het DNPP gebruik gemaakt om de plaatsingslijsten te verbeteren wat betreft de toegankelijkheid. Om de onderzoeker van dienst te zijn, zijn deze lijsten in één band bijeen gebracht. Deze werd op 19 maart gepresenteerd tijdens een feestelijke bijeenkomst op het partijbureau van de VVD in Den Haag. De plaatsingslijsten zijn tevens raadpleegbaar op de website van het DNPP. Toekomstige aanvullingen op het op het DNPP gedeponeerde deel van het VVD-archief zullen na verwerking zo snel mogelijk via de bijgewerkte plaatsingslijst op Internet toegankelijk worden.

Automatisering en Internet

In 1986 startte de automatisering van de catalogus van het DNPP. Daarbij werd gebruik gemaakt van het systeem van het Centrum voor Bibliotheekautomatisering PICA, waarin een groot aantal wetenschappelijke, openbare en speciale bibliotheken in Nederland participeert. Eind 1994 kwam de geautomatiseerde DNPP-catalogus beschikbaar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Via de on-line publiekscatalogus (OPC) van de Universiteitsbibliotheek Groningen kan iedereen die toegang heeft tot het OBN, zoekacties uitvoeren in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP. In 1996 kwam er een tweede toegangsmogelijkheid tot de DNPP-catalogus bij, namelijk via de website van het Documentatiecentrum (www.ub.rug.nl/dnpp/). Op deze site biedt het DNPP verder organisatorische en documentaire informatie over de Nederlandse politieke partijen aan.

In 1997 werd een nieuwe stap gezet op het gebied van het digitaal aanbieden van informatie. Het DNPP begon op zijn site met het opzetten van een 'electronische bibliotheek'. Hierin worden publicaties van politieke partijen (zoals artikelen uit ledenbladen en wetenschappelijke tijdschriften, brochures, verkiezingsprogramma's) on-line en full-text aangeboden. Deze documenten worden tevens opgenomen in de catalogus van het DNPP en zijn dus op de gebruikelijke wijze (via bijvoorbeeld auteursnaam of trefwoord) te vinden. De meeste politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus werken aan deze elektronische bibliotheek mee.

Per 31 december 1997 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP circa 51.000 titels van boeken en brochures en van artikelen uit partijbladen,

opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen. Evenals in 1996 is in het verslagjaar het aantal ingevoerde titels sterk gegroeid. Voor een deel komt dit op conto van het in september 1995 gestarte 'retro-project'. Hierbij wordt de van vóór 1986 daterende kaartcatalogus door de catalogiseerafdeling van de Universiteitsbibliotheek retrospectief in het geautomatiseerde bestand van het DNPP ingevoerd. Een gezamenlijke financiële inspanning van de Universiteitsbibliotheek en de primair bij het DNPP betrokken universitaire instellingen (de Rechten- en Letterenfaculteit en de vakgroepen Geschiedenis en Sociologie) maakte het retro-project mogelijk.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1997 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Documentatiewerk ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- Documentatiewerk ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Documentatiewerk ten behoeve van de bundel van verkiezingsprogramma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 (onder redactie van I. Lipschits); uit te geven door de Sdu.
- Apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende radencommunisme, trotskisme en maoïsme in Nederland; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het HDNP.
- Bibliografie betreffende de PPR; in samenwerking met het KDC.
- Onderzoeksproject 'campagne Tweede-Kamerverkiezingen 1998'; in samenwerking met de vakgroepen communicatiewetenschappen en politicologie van de Universiteit van Amsterdam.
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- Herziening en actualisering van *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*; in samenwerking met het IISG (afgerond).
- 'Parties and Party Systems in Europe since 1945. A Bibliographical Guide to the Literature'; bibliografisch project gecoördineerd door S. Bartolini, D. Caramani en S. Hug (European University Institute, Florence; afgerond).
- Onderzoeksproject 'politieke communicatie'; in samenwerking met

het Nederlands Audiovisueel Archief (NAA) en de Universiteit van Amsterdam (afgerond).

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: Politicologenetmaal (Soesterberg); de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research (Bern), congres over politieke communicatie (Amsterdam). Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1996* van het DNPP werd begin april gepubliceerd. De verschijning kreeg ruime aandacht van de media. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1997 de volgende publicaties en papers:

- J. Hippe, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996', in: *Jaarboek 1996 DNPP*, Groningen, 1997, 13-86.
- J. Hippe en G. Voerman, 'GPV en RPF kunnen best fusie aangaan', in: *Trouw*, 19 april 1997.
- P. Lucardie, 'Greening and Un-Greening The Netherlands', in: M. Jacobs, ed., *Greening the Millennium? The New Politics of the Environment*, Oxford, 1997, 183-191.
- A.P.M. Lucardie, 'Vox populi, vox diaboli? Het debat over het referendum in de Nederlandse politieke partijen', in: *Jaarboek 1996 DNPP*, Groningen, 1997, 109-128.
- A.P.M. Lucardie, 'Individualisering van de ideologie', in: *Civis Mundi*, 36 (1997), 2 (apr.), 74-79.
- A.P.M. Lucardie, 'From Family Father to DJ: Christian Democratic Parties and Civil Society in Western Europe', in: E. Lamberts, red., *Christian Democracy in the European Union 1945-1995*, Leuven, 1997, 210-221.
- A.P.M. Lucardie, 'Vetorecht voor varkens. Democratie en milieu', in: *de Helling*, 10 (1997), 3 (najaar), 40-42.
- A.P.M. Lucardie, 'Direct Democrats vs Elective Aristocrats: Dutch Political Parties in Debate about the Referendum'. Paper presented to the workshop 'Plebiscitary Politics and Political Parties' of the ECPR Joint Sessions, Bern, februari 1997.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 32 (1997), 3/4 (Dec.), 447-449.
- P. Lucardie en G. Voerman, 'Politieke kroniek 1997', in: *Staatscourant*, 15 december 1997.
- G. Voerman en H.J.Ph.G. Kaajan, *Plaatsingslijst van het archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie en haar voorgangers (1889) 1946-1976 (1996) met aansluitend de plaatsingslijst van het VVD-archief (1955) 1968-1993, berustend bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen*, Den Haag/Groningen, 1997.

- G. Voerman, 'Organisatorische geschiedenis van de VVD en haar voorlopers', in: Voerman en Kaajan, *idem*, XV-XXI.
- G. Voerman, 'Organisatiestructuur van de VVD', in: Voerman en Kaajan, *idem*, XXII-XXVI.
- G. Voerman, 'Fusie rood en groen ligt niet in het verschiet', in: *de Volkskrant*, 18 juni 1997.
- G. Voerman, 'Bolsjewieken, tribunisten en het Amsterdams Bureau van de Komintern (1919-1920)', in: *Jaarboek 1996 DNPP*, Groningen, 1997, 129-155.
- Gerrit Voerman, 'Cleio en de liberalen. Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1997), 6 (dec.), 266-272.
- Gerrit Voerman, 'Voorwoord', in: M. van Dongen, *Televisieuitzendingen in het kader van de zendtijd voor politieke partijen 1962-1986*, Amsterdam, 1997, I-II.
- Gerrit Voerman, 'The relationship between the Dutch and Russian communist parties, 1909-1991', in: C. Horstmeijer e.a., red., *Around Peter the Great. Three Centuries of Russian-Dutch Relations*, Groningen, 1997, 58-64.
- G. Voerman en M. Schrevel, *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN*, Amsterdam/Groningen, 1997.
- G. Voerman, 'Organisatiestructuur van de Komintern', in: Voerman en Schrevel, *idem*, 15-38.
- G. Voerman en M. Schrevel, 'Geschiedschrijving over het Nederlandse communisme, een aanvullende bibliografie 1986-1996', in: Voerman en Schrevel, *idem*, 139-160.
- G. Voerman en J. Wormer, 'De CPN in cijfers, 1909-1991', in: Voerman en Schrevel, *idem*, 161-170.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Op hun beurt doen partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het DNPP.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG). Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het IISG, het IPP, het HDNP, het KDC en het NAA.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1997 door medewerkers van het DNPP ook (gast-)colleges en lezingen gegeven. Dhr. Lucardie hield op 19 juni op het Institut für Politikwissenschaft van de Universiteit van Oldenburg een inleiding over 'Die kanadischen Wahlen und ihre Folgen für das Parteiensystem in vergleichender Perspektive'. Op 21 oktober sprak hij over het liberalisme voor de Groningse afdeling van de JOVD. Over

hetzelfde thema hield hij op 28 oktober in Zwolle een referaat voor de kaderschool van het CDA. Dhr. Voerman hield op 10 december een inleiding voor de gesprekskring Geschiedenis van de Wiardi Beckman Stichting (het wetenschappelijk bureau van de PvdA) over de houding van de CPN tegenover de SDAP in het interbellum. Aan het begin van het jaar sprak hij over de collecties van het DNPP voor studenten journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen. Op 26 maart gaf hij een gastcollege in het uitgebreid kernvak over het liberalisme dat door drs. E. de Graaf van de vakgroep Geschiedenis werd gegeven. Op 10 oktober hield hij een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen, in het kader van het politicologie-college dat door de sectie Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid wordt gegeven. Evenals dhr. Lucardie begeleidde hij een aantal studenten bij hun eindschcriptie, en adviseerde hij enkele promovendi.

Bijzondere activiteiten

Aan het begin van het verslagjaar werd de CD-rom 'Het Binnenhof' gepresenteerd. Dit interactief computerprogramma zet aan de hand van verschillende personages (kamerlid, minister) de werking van het Nederlandse politieke bestel uiteen. Bij de inhoudelijke realisatie van deze CD-rom fungeerde het DNPP als adviseur.

In samenwerking met de onderzoeksafdeling van het NAA in Amsterdam en de vakgroepen communicatiewetenschappen en politicologie van de Universiteit van Amsterdam organiseerde het DNPP op 23-25 oktober in Amsterdam het congres 'Images of Politics'. Een kleine honderd wetenschappers bogen zich over aspecten van hedendaagse politieke communicatie zoals uitzendingen politieke partijen, infotainment, politieke marketing, mediastrategieën van politieke partijen en Internet.

Eind november verscheen *Politieke woorden. Termen & begrippen: het Binnenhof*. In dit woordenboek wordt op heldere wijze het hedendaagse politieke jargon uiteengezet. In het Comité van Aanbeveling dat voor deze publicatie in het leven was geroepen, had dhr. Voerman zitting, naast (oud-)politici als mevr. L.S. Groenman (D66), dhr. H. Heijne Makkreel (VVD), dhr. E.C.M. Jurgens (PvdA) en G.J. Schutte (GPV).

Op 18 december werd op het IISG de bundel *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* gepresenteerd. Bij deze gelegenheid hield de publicist H.J.A. Hofland een toespraak met als titel 'Fout in de Koude Oorlog'. De eerste exemplaren van deze bundel, een gezamenlijke uitgave van het IISG en het DNPP, werden overhandigd aan dhr. Hofland en aan dhr. J. IJisberg, voorzitter van de Stichting tot Beheer van de Archieven van de CPN.

KRONIEK 1997

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1997

Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de politieke partijen stond 1997 al grotendeels in het teken van de naderende verkiezingen van gemeenteraden en Tweede Kamer. CDA en D66 wezen vooral met het oog op de verkiezingen nieuwe leiders aan.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers aan het Binnenhof worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC-Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks verzameld en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden bewaard.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke 'hoofdmomenten' uit 1997 kort weergegeven.¹

2. Hoofdmomenten

In de loop van het jaar kwam het verschillende malen tot botsingen tussen de regeringspartijen D66, PvdA en VVD, onder andere over afschaffing van het minimumloon (D66 en VVD voor, PvdA tegen), uitbreiding van de NAVO (VVD tegen, D66 en PvdA voor) en invoering van een correctief referendum op gemeentelijk of provinciaal niveau (D66 tegenover VVD). Minister-president W.

---

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 1997: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Politieke kroniek 1997', in: *Staatscourant*, 15 december 1997; en G.J.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1996-1997', in: *Parlement en Kiezer*, Groningen, 1998.

Kok (PvdA) en de vice-premiers H.F. Dijkstal (VVD) en H.A.F.M.O. van Mierlo (D66) wisten echter de eenheid in de paarse coalitie te bewaren.

Bouterse

Tot een kabinetscrisis kwam het wel bijna in augustus, toen bleek dat Van Mierlo, vice-premier maar ook minister van Buitenlandse Zaken, in juli zijn collega van Justitie, W. Sorgdrager (ook D66) had ontraden de voormalige bevelhebber van de Surinaamse strijdkrachten D. Bouterse aan te laten houden. Bouterse bevond zich toen in Brazilië, een land dat volgens Van Mierlo op dat moment niet bereid zou zijn Bouterse aan te houden en aan Nederland uit te leveren. De Surinaamse oud-bevelhebber, tegenwoordig leider van een Surinaamse regeringspartij en adviseur van Staat, werd verdacht van groot-scheepse drugshandel.

Afgezien van D66 toonde de Tweede Kamer op 26 augustus weinig waardering voor het beleid van Van Mierlo en Sorgdrager in deze zaak. De PvdA-fractie sprak in het debat ten slotte wel haar steun uit, de VVD bleef echter kritisch. Van Mierlo accepteerde deze kritiek niet. Moties van afkeuring van de oppositiepartijen CDA en GroenLinks kregen echter geen steun van de VVD, zodat de D66-ministers zich niet geroepen zagen af te treden.

Verdrag van Amsterdam

De aandacht van de politiek ging in de eerste helft van 1997 vooral uit naar Europa: Nederland bekleedde het voorzitterschap van de Europese Unie (EU) en organiseerde een intergouvernementele conferentie in Amsterdam op 16, 17 en 18 juni. Op deze 'Eurotop' bereikten de Europese regeringsleiders na moeizame onderhandelingen overeenstemming over een herziene versie van het in 1991 afgesloten Verdrag van Maastricht. Het nieuwe Verdrag van Amsterdam bevatte onder meer afspraken over de stemverhouding in de Europese Raad van Ministers en het medebeslissingsrecht van het Europees Parlement, over nauwere samenwerking in veiligheidsbeleid, buitenlandse politiek en vreemdelingenbeleid en over een Europees werkgelegenheidsbeleid. Het Verdrag werd over het algemeen als een matig succes gewaardeerd. Belangrijke institutionele hervormingen, nodig bij uitbreiding van de EU, werden uitgesteld.

Met het Verdrag van Amsterdam kwam de Economische en Monetaire Unie (EMU), en dus invoering van één Europese munt, weer een stap dichterbij. De discussie over voor- en nadelen van de EMU kwam in Nederland dan ook in de eerste helft van 1997 op gang. In februari sprak F. Bolkestein, fractievoorzitter in de Tweede Kamer en politiek leider van de VVD, zijn bezorgdheid uit over de gevolgen van de EMU. Hij vreesde dat de strenge toelatingsnormen - met name een financieringstekort van minder dan 3% - niet gehandhaafd zouden worden. In

een open brief van een zeventigtal economen in *de Volkskrant* (13 februari 1997) werd juist bezwaar geuit tegen een te streng monetaristisch beleid in de EMU, dat ten koste zou gaan van milieu en sociaal beleid. In mei richtte een aantal intellectuelen van verschillende politieke afkomst een Kritisch Europa Forum voor democratie op. In een aantal dagbladen verscheen een oproep om over het Verdrag van Amsterdam een referendum te houden. De publieke opinie in Nederland bleek zeer verdeeld over de EMU: in een NIPO-peiling in februari verklaarde zich ruim een derde tegen, bijna evenveel voor en iets minder dan een derde zonder mening. Afgezien van de VVD bleven de grote partijen echter voorstander van verdergaande Europese integratie.

Op 1 juli droeg Nederland het voorzitterschap van de EU over aan Luxemburg. Op dezelfde dag aanvaardde W. Duisenberg, aftredend president van de Nederlandse Bank, zijn functie als voorzitter van het Europees Monetair Instituut in Frankfurt am Main. Dit instituut zou in 1998 de Europese Centrale Bank worden die over de stabiliteit van de euro moet waken. Verwacht werd dat Duisenberg de eerste president van deze bank zou worden. In november stelde Frankrijk echter plots een eigen kandidaat, de president van de Franse nationale bank J.-C. Trichet. Hierbij speelden uiteenlopende opvattingen over de politieke onafhankelijkheid van de Europese Centrale Bank mee. In 1998 zal hierover een beslissing vallen, evenals over de vraag welke lidstaten mogen toetreden tot de EMU.

varkenspest

In februari brak in Noord-Brabant de varkenspest uit. De epidemie greep zeer snel om zich heen. Minister J.J. van Aartsen van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (VVD) besloot tot grootschalige 'ruimingen', waarbij enige miljoenen varkens en biggen werden afgemaakt. Van Aartsen greep de epidemie aan om voorstellen te doen voor herstructurering van de intensieve varkenshouderijsector. In juli kondigde hij aan, het aantal varkens binnen vier jaar met een kwart - dat wil zeggen met ruim vier miljoen stuks - in te laten krimpen. Daarnaast diende de varkenshouderij milieuvriendelijker en diervriendelijker te worden. De boerenorganisaties wezen de plannen af, evenals het CDA. Bij de behandeling van Van Aartsens voorstellen in de Tweede Kamer wisten PvdA en VVD in december de minister tot een iets minder rigoureuze reorganisatieplan te bewegen, waartegen D66 echter verzet aantekende. Minister E. Borst-Eilers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport moedigde haar fractie aanvankelijk in het verzet tegen het kabinetsstandpunt aan, dat zij 'een dwaalspoor' noemde. Daardoor steeg de spanning in Kamer en kabinet even tot crisis-hoogte. Na overleg in het Torentje (met de minister-president) gaf Borst echter toe: 'als dienaar van de Kroon had ik die woorden beter niet kunnen gebruiken' (*de Volkskrant*, 18 december 1997). Op 18 december gaf haar fractie eveneens het verzet

in de Tweede Kamer op, zodat Van Aartsens compromisvoorstel aangenomen kon worden. Het incident leidde tot verzwakking van de - toch al niet erg sterke - positie van Borst als politiek leider van D66 (zie in deze Kroniek onder D66).

staatkundige en bestuurlijke vernieuwing

De Kieswet werd in juli 1997 op enkele punten gewijzigd. In de eerste plaats kregen voorkeurstemmen meer gewicht door een verlaging van de 'voorkeurdrempel' van 50% naar 25% van de kiesdeler. In de praktijk betekent dit dat bij Tweede-Kamerverkiezingen circa 15.000 voorkeurstemmen in plaats van 30.000 voor een kandidaat voldoende zijn hem of haar een zetel te bezorgen.

In de tweede plaats moest voortaan elke partij of groepering voor deelname aan de verkiezingen van Tweede Kamer of Provinciale Staten per kieskring ten minste dertig schriftelijke verklaringen van kiezers verzamelen die de kandidatenlijst van de partij ondersteunen. Bij gemeenteraadsverkiezingen hing het aantal te verzamelen verklaringen af van de grootte van de gemeente: ten minste dertig voor grote gemeenten met meer dan 38 raadszetels, minimaal twintig voor gemeenten met 29-38 zetels en minimaal tien voor kleinere gemeenten. Aanvankelijk had het kabinet deze bepaling alleen willen laten gelden voor partijen die niet in het betreffende orgaan vertegenwoordigd zijn, maar op voorstel van J.P. Rehwinkel (PvdA) besloot de Tweede Kamer in mei, dezelfde voorwaarden aan alle partijen te stellen.

In de derde plaats werd de duur van de stemming verlengd (tot acht uur 's avonds) en werden 'mobiele stembureaus' ingevoerd voor kiezers die niet in hun eigen stembureau kunnen stemmen.

De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, J. Kohnstamm (D66), bereidde in 1997 ook andere voorstellen voor staatkundige en bestuurlijke vernieuwing voor, die nog niet in wetgeving uitmondde. Zo wilde hij de Eerste Kamer weer in twee termijnen van elk drie jaar laten kiezen (zoals ook voor 1983 geschiedde), toetsing (door de rechter) van wetten aan de grondwet mogelijk maken en een staatssecretaris toestaan zijn of haar minister in de ministerraad te vervangen. Bovendien zou de gemeenteraad iets meer invloed krijgen op de benoeming van een burgemeester, al bleef de minister hierbij in laatste instantie de beslissing nemen. Overigens mochten deelgemeenteraden althans in Amsterdam hun voorzitter zelf kiezen, nadat de gemeenteraad daartoe op voorstel van D66 in juni besloten had.

De Tweede Kamer stemde op 26 juni na langdurige beraadslagingen in met een grondwetswijziging om referenda mogelijk te maken die bepaalde besluiten van regering, gemeente of provincie kunnen vernietigen - het zogeheten correctief referendum (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 21-22 en het *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 17). De VVD-fractie had ernstige bezwaren tegen een referendum dat alle besluiten van een gemeente zou kunnen corrigeren, maar ging uiteindelijk

akkoord met een compromis waarbij later in een wet geregeld zou worden welke besluiten voor referenda in aanmerking zouden komen. Het CDA, de RPF en de SGP bleven de grondwetswijziging afwijzen. In 1998 zou de Eerste Kamer zich hierover uitspreken. Na de verkiezingen zou een tweede, beslissende ronde volgen.

Overigens vonden ook in 1997 enige lokale referenda plaats, met name in Amsterdam. Op 19 maart stemden de inwoners van de hoofdstad over de bouw van een nieuwe woonwijk in het IJmeer (IJburg genaamd) en op 25 juni over de aanleg van een metrolijn tussen het noordelijk en het zuidelijk deel van de stad. Geen van beide voorstellen kreeg de steun van een meerderheid van de opgekomen kiezers, maar de opkomst was te laag om de voorstellen te kunnen verwerpen.

De instelling van stadsprovincies maakte in 1997 weinig voortgang. In 1996 was een kabinetsvoorstel al in de Tweede Kamer gestrand op verzet van D66 en PvdA (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 18). In maart 1997 stuitte een nieuw kabinetsvoorstel op verzet van de VVD. Op 21 mei bereikten de drie regeringspartijen in de Tweede Kamer een compromis met het kabinet, dat vorming van stadsprovincies beperkte tot de regio's Rotterdam en Eindhoven, later wellicht ook Amsterdam. Een wetsvoorstel van deze strekking stuitte in december echter op weerstand in de Eerste Kamer, waar met name de fracties van CDA en VVD de grenzen en de bevoegdheden van de nieuwe lichamen onvoldoende duidelijk geregeld vonden.

subsidies voor politieke partijen

In oktober besloot de ministerraad, het totale bedrag aan subsidies voor partijen te verhogen van ruim acht naar tien miljoen gulden. Elke in de Eerste of Tweede Kamer vertegenwoordigde partij zou één subsidie ontvangen, waarbij bedragen geoormerkt zouden worden voor wetenschappelijk onderzoek, algemeen partijwerk en jongerenorganisaties. Over de verdeling van de bedragen voor de jongerenorganisaties werd nog in december door de Tweede Kamer gediscussieerd, vooral over de vraag of het aantal kamerzetels van de moederpartij of het ledental van de jongerenorganisatie doorslaggevend zou moeten zijn (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 20-21). Het kabinet kondigde een nieuwe regeling van de subsidies aan, waarbij ook de mogelijkheid geschapen zou worden partijen die zich aan discriminatie schuldig maakten, voor een periode van vier jaar van subsidiëring uit te sluiten.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Omdat in Drenthe de 34 gemeenten met ingang van 1 januari 1998 samengevoegd werden tot twaalf nieuwe gemeenten, moesten daar (met uitzondering van

de ongewijzigde gemeente Assen) op 29 oktober 1997 gemeenteraden gekozen worden. Van de circa 340.000 kiesgerechtigden bracht slechts 56% haar stem uit, duidelijk minder dan bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994, toen 69% dat deed. Anders dan verwacht boekten de lokale partijen winst in plaats van verlies, met name de Stadswacht/Gemeentebelangen Nijeveen in Meppel en Onafhankelijk Nieuw Emmen in de gelijknamige gemeente. De PvdA bleef echter de grootste partij in Drenthe en ging daarbij licht vooruit. Ook de VVD behaalde enige winst, terwijl de derde regeringspartij, D66, vrij veel verloor. De grootste oppositiepartij, het CDA, liep eveneens iets terug. Andere oppositiepartijen gingen doorgaans vooruit: GroenLinks won zetels in Noorden-veld, de SP in Emmen, de ouderenpartijen in De Wolden en ook in Emmen. De protestants-christelijke partijen boekten eveneens enige winst. De verkiezingen werden veelal als een (redelijk goed verlopen) test voor de paarse coalitie gezien, al kan men bij interpretaties van lokale verkiezingen op landelijk niveau altijd vraagtekens plaatsen.

Tabel 1. Ledental per 1 januari 1997 en 1 januari 1998

	1 januari 1997	1 januari 1998
AOV	1.500	1.500 *)
CD	**)	**)
CDA	91.000 ***)	89.000 ***)
D66	13.230	12.850
GPV	14.535	14.600
De Groenen	525	563
GroenLinks	11.700	11.873
Ouderen Unie 55+	2.634	2.400
PvdA	60.907	61.720
RPF	11.755	12.132
SGP	23.865	23.800
SP	19.926	21.975
VVD	52.354	52.197

*) correctie op opgave in *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 21.

**) geen opgave
***) afgeronde getallen

Op 19 november kozen de inwoners van Elst een nieuwe gemeenteraad, ook vanwege een herindeling. Hier wist D66 zich goed te handhaven. Op 26 november vonden in de Brabantse gemeenten Boxmeer, Weert en Stramproy eveneens vanwege herindelingen gemeenteraadsverkiezingen plaats. In Boxmeer verloor het CDA vrij fors, terwijl lokale partijen en de SP winst behaalden. In Weert en Stramproy behoorde het CDA juist tot de winnaars, evenals de lokale partijen en GroenLinks, en verloren de Centrumdemocraten hun zetel.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1997 en op of omstreeks 1 januari 1998 (zie tabel 1).

Algemeen Ouderenverbond (AOV)

Evenals in voorgaande jaren streefde het AOV in 1997 naar samenwerking met andere ouderenpartijen, met wisselend succes. Interne spanningen bleven de partij ook dit jaar plagen.

samenwerking en Tweede-Kamerverkiezingen

Nadat gesprekken over samenwerking tussen de drie ouderenpartijen Ouderen-Unie 55+ (Unie 55+), AOV en de van deze partij afgesplitste Senioren 2000 in 1996 waren vastgelopen, zetten AOV en Unie 55+ hun pogingen voort (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 56). Op 5 februari ondertekenden en presenteerden ze in Den Haag een overeenkomst om met een gezamenlijke kandidatenlijst aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 deel te nemen en daarna volledig te fuseren.

Bij de besprekingen was ook Solidair'93 betrokken, de partij die onder leiding van oud-vakbondsleider J. van de Scheur in 1994 tevergeefs aan de Tweede-Kamerverkiezingen had deelgenomen, maar in dat jaar wel in enkele gemeenteraden een zetel gewonnen had. Uiteindelijk haakte Solidair'93 echter weer af en besloot in 1998 zelfstandig de verkiezingen in te gaan onder de naam 'Solidair en ouderen'.

De algemene ledenvergadering van het AOV sprak op 5 april in Utrecht haar goedkeuring uit voor de samenwerking met de Unie 55+, al tekende een minderheid verzet aan. Het bestuur van de Haagse afdeling trad uit protest tegen

de gang van zaken af. De algemene ledenvergadering koos de voorzitter van de AOV-fractie in de Limburgse Staten P.J.G.J. Veugen tot partijvoorzitter; hij had deze functie overigens al sinds het aftreden van H. Baron in 1996 waargenomen.

Op 15 mei besloten de hoofdbesturen van AOV en Unie 55+ het Tweede-Kamerlid voor de Unie, H.A. Leerkes, voor te dragen als lijsttrekker van de gezamenlijke lijst.

Op 14 juni zou een algemene ledenvergadering van het AOV de kandidaten van het Verbond voor de gezamenlijke lijst aanwijzen, maar omdat de agenda te laat was uitgedeeld was de vergadering niet rechtsgeldig. Op 20 september kwamen de leden hiervoor opnieuw bij elkaar, in Almere. De vergadering had een wat onordelijk verloop; tussen bestuur en leden bleek nogal wat wantrouwen te bestaan. Het bestuur verschilde van mening met de selectiecommissie over de volgorde op de kandidatenlijst, maar uiteindelijk stelde de meerderheid van de leden weer een andere volgorde vast. Niet partijvoorzitter Veugen maar het Groningse Statenlid A. van Maanen zou de kandidatenlijst aanvoeren, Veugen kreeg plaats drie. De zittende Tweede-Kamerleden kwamen niet op de lijst voor. W.J. Verkerk, de fractievoorzitter, reageerde teleurgesteld. Zijn fractiegenoot C.S. van Wingerden had zich niet herkiesbaar gesteld.

In november wezen de besturen van AOV en Unie 55+ een gezamenlijke lijstaanvoerder voor de kamerverkiezingen aan. Het werd A.H. Scheltens, voorzitter van de fractie van AOV/Unie 55+ in de Provinciale Staten van Noord-Brabant.

gemeenteraadsverkiezingen

Het AOV en de Unie 55+ waren ook overeengekomen om bij de raadsverkiezingen in een aantal gemeenten met gezamenlijke lijsten aan de verkiezingen deel te nemen. In Rotterdam kwam de oud-wereldkampioen boksen in de supervedergewichtsklasse R. Tuur op een onverkiesbare tiende plaats van de lijst te staan.

afsplitsing

De oprichter van de partij, M. Batenburg, was kandidaat gesteld voor de adviserende functie van 'verbondsleider'. Op de ledenvergadering in Almere in september kreeg hij echter onvoldoende stemmen, waarna hij verbitterd de zaal verliet. In 1998 zou hij een nieuwe partij oprichten, het Nieuw Solidair Ouderenverbond (NSOV).

publicaties

De wetenschappelijke instituten van AOV en Unie 55+ publiceerden in 1997 een

gezamenlijke studie onder de titel *Solidariteit geeft zekerheid*, waarin enkele verbeteringen in het Nederlandse pensioenstelsel werden voorgesteld.

Senioren 2000/Groep-Nijpels

Senioren 2000 was in 1995 ontstaan als afsplitsing van het AOV en werd in de Tweede Kamer vertegenwoordigd door de Groep-Nijpels. De verhouding met het AOV bleef ook in 1997 gespannen. In oktober spande de fractievoorzitter van de Groep-Nijpels, mevr. H.M. Nijpels-Hezemans, een kort geding aan tegen het kamerlid Van Wingerden, die haar ervan beschuldigd had kasgeld van het AOV verduisterd en loonbelasting voor medewerkers van de AOV-fractie niet betaald te hebben. De rechter in Den Bosch stelde haar in het gelijk en veroordeelde Van Wingerden tot rectificatie en een schadevergoeding van 2.500 gulden.

Nadat besprekingen met AOV en Unie 55+ eind 1996 waren gestrand, besloot Senioren 2000 zelfstandig de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 in te gaan. De partij hield op 14 juni een congres in Amersfoort, waar Nijpels werd aangewezen als lijsttrekker voor de kamerverkiezingen. Voorts werden nieuwe statuten, een huishoudelijk reglement en een verkiezingsprogramma vastgesteld. Het programma, getiteld *Bouwstenen voor de 21e eeuw*, bevatte eisen als een welvaartsvast AOW, erkenning van ouderen als derde partners in overlegorganen van werkgevers en werknemers, raamwetgeving voor euthanasie en beperking van het aantal ministeries. Nijpels wilde in de campagne de nadruk leggen op de thema's volksgezondheid, huisvesting en pensioenen.

In Noord-Holland sloten twee Statenleden van de AOV/Unie 55+ fractie zich in augustus aan bij Senioren 2000. In Limburg werd een provinciale afdeling van Senioren 2000 opgericht, die vervolgens ging samenwerken met de Unie 55+.

verwante instellingen en publicaties

In februari verscheen het beginselprogramma van Senioren 2000, getiteld *Senioren, waardig en gelijkwaardig*. In dit beknopte programma stelde de partij de behartiging van de belangen van senioren voorop, maar zag zichzelf ook als onderdeel van een nieuwe politieke stroming 'die beoogt te streven naar menselijke maat' en naar een 'overheid op afstand'.

Het Wetenschappelijk Instituut van Senioren 2000 publiceerde de nota's *Ouderen over de samenleving* en *Imago en draagvlak Senioren 2000*. Eerstgenoemde nota bevatte het verslag van een enquête onder ruim 600 ouderen, die in samenwerking met het onderzoeksbureau SCS gehouden was. De ondervraagde ouderen bleken geen helder beeld te hebben van de verschillen tussen de ouderenpartijen, al waren ze wel overtuigd van het nut van een ouderenpartij.

De Stichting Vorming en Scholing (SVS 2000) stelde een raamprogramma samen voor afdelingen die in 1998 aan de gemeenteraadsverkiezingen deel zouden

nemen.

Centrumdemocraten (CD)

In mei vierde de CD in stilte haar twaalfeneenhalfjarig bestaan. Het bleef ook verder een vrij rustig jaar voor de partij. Haar belangrijkste periodiek, uitgegeven door de Stichting Politieke Kadervorming (Stipolka), veranderde aan het begin van het jaar van naam: in plaats van *CD-Info* ging het nu *CD-Nieuwsbrief* heten.

relatie met de CP'86

In 1996 had de voorzitter van de Centrumpartij'86 (CP'86), H. Ruitenbergh, deze partij verlaten en zich aangemeld bij de CD, toen zijn voorstel voor fusie tussen de twee partijen verworpen was door de ledenvergadering van de CP'86 (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 26). De kring Overijssel van de CD koos hem tot voorzitter. In januari 1997 werd Ruitenbergh echter als CD-lid geschorst vanwege zijn contacten met de Afrikaner Weerstandsbeweging - in de ogen van de CD-partijtop een te extreme organisatie. Op de achtergrond speelde wellicht een ander conflict in de kring Overijssel van de CD mee. Ruitenbergh hield de eer aan zichzelf en zei in maart zijn lidmaatschap van de CD op om zich later aan te sluiten bij de Volksnationalisten Nederland (VNN), een partij die in 1996 opgericht was door andere, meer gematigde (oud-)leden van de CP'86.

De relatie tussen CD en CP'86 bleef hierna enigszins gespannen. Zo kraakte een aanhanger van de CP'86 in oktober de *website* van de CD en plaatste daarin een foto van CD-voorzitter J.G.H. Janmaat met een aantal Surinamers en de tekst 'Stem vooral geen CD uit zelfverdediging, maar stem op CP'86'. Janmaat kondigde daarop aan om juridische stappen tegen de 'kraker' te zullen ondernemen. Op de internet-pagina van de CD stond oorspronkelijk de tekst 'Grijp in. Stop de waanzin. Stem CD uit zelfverdediging'.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In februari ving een nieuw benoemde programcommissie onder leiding van het Haarlemse raadslid W. Elsthout haar werkzaamheden aan, die in september zouden resulteren in een ontwerpprogram voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. In december stelde het partijcongres het programma definitief vast. Het ontwerpprogram, getiteld *Trouw aan rood wit blauw!*, week weinig af van het program uit 1994. Het vreemdelingenbeleid kreeg opnieuw veel aandacht, terwijl daarnaast enkele staatkundige hervormingen werden voorgesteld - vermindering van het aantal zetels van Eerste en Tweede Kamer, partijloze voorzitters voor beide Kamers, herstel van de opkomstplicht bij verkiezingen. Nieuw was het - overigens nog weinig concrete - voorstel dat 'een overkoepelende cultuur

gevormd [wordt] door amalgamatie van diverse cultuurelementen'. Echtscheiding zou moeilijker moeten worden voor Nederlanders, maar juist gemakkelijker voor 'multi-culturele huwelijken'. Het minimumloon zou met 10% mogen stijgen. Alle werknemers in de WAO zouden opnieuw gekeurd moeten worden, door anoniem blijvende artsen in een landelijk centrum.

gemeenteraadsverkiezingen

Terwijl de CD in 1994 in 45 gemeenten aan de raadsverkiezingen deelnam, diende ze voor de verkiezingen van 1998 slechts in 22 gemeenten kandidatenlijsten in.

juridische verwikkelingen

Op 28 maart werd Janmaat, de politiek leider van de CD, door de Zwolse rechtbank veroordeeld tot twee weken voorwaardelijke en twee weken onvoorwaardelijke gevangenisstraf wegens discriminerende uitlatingen gedaan tijdens een demonstratie in Zwolle op 24 februari 1996. De onvoorwaardelijke straf had de partijvoorzitter te wijten aan het feit dat hij al eerder voor soortgelijke vergrijpen veroordeeld was. Janmaat sprak van een politiek vonnis en tekende hoger beroep aan. Op 29 december veroordeelde het gerechtshof in Arnhem hem tot twee maanden voorwaardelijke gevangenisstraf en een boete van 7500 gulden. Hierbij speelde de overweging mee, dat een onvoorwaardelijke gevangenisstraf Janmaat teveel de status van martelaar zou kunnen verlenen.

Ook de penningmeester van de partij, het Dordtse raadslid M. Koning, moest in 1997 voor de rechter verschijnen. In mei werd hij veroordeeld tot twee weken voorwaardelijk en een boete wegens verspreiding van racistische propaganda. Hij had een in de raad gehouden toespraak vervolgens op straat uitgedeeld. In december werd Koning en een tweede raadslid in Dordrecht beschuldigd van verspreiding van folders onder scholieren die zouden aanzetten tot haat en discriminatie. De rechter sprak hen kort daarna echter vrij.

interne ontwikkelingen

Interne conflicten bleven de partij ook dit jaar niet geheel bespaard. Het Delftse raadslid G.J.A. van der Spek werd geschorst en niet opnieuw kandidaat gesteld voor de raad omdat hij 'jarenlang instabilerend gewerkt en voortdurend demoraliserend op leden ingesproken' zou hebben en contacten onderhield met dissidente (ex-)leden van de CD als het (gewezen) Zuid-Hollandse Statenlid M.T. Giesen (*CD-Nieuwsbrief*, 10 juni 1997). Het kringbestuur van Amsterdam werd door het dagelijks bestuur van de partij 'om haar moverende redenen' ontbonden - wat vermoedelijk ook verband hield met interne meningsverschillen.

acties

Leden van de CD speelden in de loop van 1997 ook in op problemen rond vreemdelingen en asielzoekers. Zo stuurden zij brieven aan de buurtgenoten van de illegaal in Nederland verblijvende Turkse familie Gümüs. Bovendien verspreidden zij folders in een buurt in Den Bosch waar verzet tegen de komst van een Somalisch gezin leefde en rond het asielzoekerscentrum in Ter Apel.

verwante instellingen

De jongerenorganisatie van de CD, al jaren aangekondigd, leek in 1997 op initiatief van Elsthout toch echt van de grond te komen. In juli kwamen jongeren bijeen in Delft, waar ze samen met leden van de VNN een herdenkingsplechtigheid bij het graf van Prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk hielden. De politie maakte een einde hieraan toen VNN-leider W. Beaux het woord ging voeren.

personalia

Op 13 december overleed het Tweede-Kamerlid C. Zonneveld, tevens vice-voorzitter van de partij. Hij werd als kamerlid opgevolgd door Elsthout.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

De vernieuwing van de partij waarmee het CDA al enige tijd bezig was, werd in 1997 voortgezet. De partijtop deed allerlei voorstellen om de organisatie te verbeteren en aantrekkelijker te maken. Deze inspanningen konden echter geen halt toeroepen aan het ledenverlies: het ledental van het CDA bleef dalen. De vernieuwing werd ook zichtbaar op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1998. Een aantal oudgedienden keerde hierop niet meer terug. Ook politiek leider E. Heerma trad in 1997 terug. Hij werd opgevolgd door J.G. de Hoop Scheffer.

politiek leiderschap

In november 1996 had partijvoorzitter J.J.M. Helgers aangekondigd dat hij samen met de vice-voorzitter van de partij, mevr. P.C. Lodders-Elfferich, en met L.M. van Leeuwen en Heerma, respectievelijk voorzitter van de Eerste- en van de Tweede-Kamerfractie, een voordracht zou doen voor de eerste plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Dit zou in september 1997 moeten geschieden, in dezelfde tijd dat het ontwerpverkiezingsprogram

bekend zou worden. De kans dat Heerma zelf deze positie zou gaan bezetten werd niet al te groot geacht, vanwege de aanhoudende kritiek op zijn wijze van oppositievoeren (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 28). Lodders gaf in een vroeg stadium openlijk te kennen dat zij het lijsttrekkerschap niet ambieerde. Zij was de favoriet van de partijtop, zo werd later door Van Leeuwen onthuld in een interview (*het Parool*, 5 juli 1997). Hij vertelde ook dat het viertal eveneens had gesproken met Eurocommissaris H. van den Broek en Rabo-topman H.H.F. Wijffels. Beiden waren echter niet beschikbaar.

Tijdens de zoektocht van de commissie naar de eerste kandidaat nam binnen de partij de kritiek toe op het feit dat het viertal zoveel tijd nodig had. Aan het begin van het jaar pleitte B.W. Biesheuvel, oud-premier en oud-leider van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), één van de partijen die in 1980 in het CDA opgingen, ervoor om op korte termijn de lijsttrekker aan te wijzen. Hij kreeg bijval van W.K.N. Schmelzer, de gewezen leider van de Katholieke Volkspartij (KVP), een andere partij die het CDA constitueerde. Wat later volgden andere prominenten, zoals oud-premier J. Zijlstra en oud-minister M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen. Zij meenden allen dat het CDA snel een lijstaanvoerder moest aanwijzen. Heerma en Helgers wilden aanvankelijk aan de gekozen procedure vasthouden, maar besloten onder druk van slechte opiniepeilingen deze toch te versnellen. Begin maart kondigde Heerma aan dat binnen enkele weken, 'uiterlijk voor de zomer' de voordracht van de nieuwe lijsttrekker zou komen (*Trouw*, 5 maart 1997).

Inmiddels had De Hoop Scheffer, als vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie de tweede man achter Heerma, zich op 23 februari publiekelijk kandidaat gesteld. Tegenstanders binnen het CDA vonden hem tezeer een exponent van de rechtervleugel. Hij kreeg de steun van A.A.M. van Agt, een andere oud-premier van CDA-huize en oud-KVP-lid die zich begin maart in het opvolgingsdebat mengde en die daarbij zware kritiek uitoefende op het functioneren van Heerma als oppositieleider.

Op 25 maart hakte het partijbestuur van het CDA de knoop door. Tijdens een spoedvergadering werd De Hoop Scheffer voorgedragen als enige kandidaat voor het lijsttrekkerschap. Heerma trad een dag later terug als voorzitter en lid van de Tweede-Kamerfractie. Hij werd in oktober voorzitter van de Branche Organisatie Arbodiensten. Heerma was ook in de race voor het burgemeesterschap van Hilversum, als opvolger van zijn partijgenote mevr. J. Kraayeveld-Wouters. In november trok hij zich vanwege ernstige gezondheidsproblemen echter terug als kandidaat.

De Tweede-Kamerfractie wees De Hoop Scheffer op 27 maart als haar nieuwe voorzitter aan. Snel na zijn verkiezing keerde De Hoop Scheffer zich publiekelijk tegen de verlaging van het minimumloon, een in het CDA gevoelig punt (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 30-31). Hij zei geen andere politieke lijn te willen volgen dan zijn voorganger Heerma: 'onze koers is niet links en niet rechts, onze

koers is christen-democratisch' (*NRC-Handelsblad*, 15 april 1997). In de daaropvolgende maanden bepleitte De Hoop Scheffer onder meer de invoering van een inkomensafhankelijke studiebeurs. Ook hekelde hij de naar zijn mening te ver doorgeschoten privatisering in de sociale zekerheid. Het leverde hem een compliment op van het Christelijk Sociaal Platform, een beweging binnen het CDA die hechtte aan het sociale geluid van de partij en die eerder de verkiezing van De Hoop Scheffer met enige argwaan had bejegend (*Trouw*, 12 juli 1997).

De partijraad van 24 mei droeg De Hoop Scheffer op overtuigende wijze voor als kandidaat-lijsttrekker. Van de 152 afgevaardigden stemden er drie tegen (met verder een blanco en een ongeldige stem). Tot 17 september hadden de gemeentelijke afdelingen statutair de mogelijkheid om tegenkandidaten te stellen, maar daar werd geen gebruik van gemaakt. Het partijcongres bekrachtigde vervolgens op 27 september vrijwel unaniem de benoeming: 346 stemmen waren voor, één blanco en eveneens één ongeldig.

Na De Hoop Scheffers promotie tot het voorzitterschap wierp het kamerlid W.A. Mateman zich op als kandidaat voor het vice-voorzitterschap. Naar zijn mening kwam de groep van oud-leden van de Christelijk-Historische Unie (CHU), de derde partij die bij de oprichting van het CDA betrokken was, teveel in het gedrang na het vertrek van W.J. Deetman als Tweede-Kamervoorzitter eind 1996 en van W. Scholten als vice-voorzitter van de Raad van State op 1 juli 1997. De voorzitter van de senaatsfractie, de oud-CHU-er Van Leeuwen, wees de actie van Mateman af. Uiteindelijk werd eind april de protestantse mevr. A. Doelman-Pel als vice-voorzitter gekozen.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In december 1996 had het partijbestuur een zogenaamde 'Vertrouwenscommissie' geïnstalleerd onder leiding van A. Rombouts, die de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen moest voorbereiden (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 32). De commissie moest de kandidaten voor de lijst toetsen aan een door het partijbestuur opgestelde profielschets. Zo dienden zij onder meer op 'herkenbare' wijze christen-democratisch te zijn, en ook 'gezaghebbend, aandachttrekkend, overtuigend en bevlogen'. Verder moesten zij 'kiezers weten te trekken' (*CDActueel*, 15 februari 1997).

De gemeentelijke afdelingen van het CDA hadden alle de gelegenheid hooguit vijf namen van kandidaten voor te dragen. Daarnaast konden personen die voor een CDA-kandidatuur in aanmerking wensten te komen, reageren op een oproep in *CDActueel* (15 februari 1997). Op basis van deze sollicitaties en de aanmeldingen van de afdelingen maakte de commissie een alfabetische groslijst met 347 namen op, die op 12 mei bekend werd.

Aan de hand van deze lijst stelde het partijbestuur op 29 september de advieskandidatenlijst vast, waarbij het zich mede baseerde op de gesprekken die de

Vertrouwenscommissie met de kandidaten had gevoerd. Op 13 oktober boog het 'versterkte' partijbestuur zich er nog eens over. Lijsttrekker was De Hoop Scheffer, met op de tweede plaats het kamerlid mevr. A.Th.B. Bijleveld-Schouten. De beoogde vernieuwing van de fractie had ertoe geleid dat de helft van het aantal verkiesbare plaatsen door nieuwelingen werd ingenomen. De derde plaats was ingeruimd voor de huisarts S. Buijs, voorzitter van de CDA-fractie in de Provinciale Staten in Zeeland. Op de achtste plaats stond J. de Milliano, voorzitter van Artsen zonder Grenzen. Deze laatste zei enkele dagen later in een interview dat hij het op een aantal essentiële punten niet met De Hoop Scheffer eens was (zie *NRC-Handelsblad*, 4 oktober 1997). Na een gesprek met de fractievoorzitter liet De Milliano weten zich voorlopig van verdere uitspraken te zullen onthouden.

Van de zittende kamerleden kreeg slechts de helft een verkiesbare plaats op de advieslijst. Een aantal niet-uitverkorenen had in het voorjaar van partijvoorzitter Helgers reeds vernomen dat voor hen geen verkiesbare plaats was weggelegd. Als criterium gold dat men niet langer dan drie zittingstermijnen (dat wil zeggen maximaal twaalf jaar) deel kon uitmaken van de Kamer. Tot deze groep behoorden A.G.W.J. Lansink en P.R.H.M. van der Linden (die beiden vanaf 1977 in de Tweede Kamer zaten; in het geval van Van der Linden met een onderbreking van 1986 tot 1988, toen hij staatssecretaris van Buitenlandse Zaken was) en Mateman (die in 1979 in de Kamer kwam). Met name Mateman en Lansink maakten regelmatig openlijk hun ongenoegen over deze gang van zaken kenbaar. Hiermee riepen zij de toorn over zich heen van de redactie van het partijblad *CDActueel* (26 april 1997). Zonder namen te noemen sprak deze in een commentaar over een 'gênante vertoning'. Ook Tweede-Kamervoorzitter P. Bukman kreeg van Helgers het advies zich niet opnieuw verkiesbaar te stellen. Op 23 september liet Bukman officieel weten dat hij niet als kandidaat beschikbaar was. Binnen de Tweede-Kamerfractie werd door sommigen kritisch gereageerd op de lijst. De door de partijvoorzitter gepropageerde vernieuwing zou te ver doorschieten. Ook de christelijk-historische Mr. H.K.J. Beerninkstichting was verontrust; haar voorzitter L. de Snaijer meende dat er te weinig hervormde kandidaten hoog op de lijst stonden.

Daarna was het woord aan de partij: tot 16 november konden de partijleden binnen de gemeentelijke afdelingen zich over de lijst uitspreken. De uitslag van deze stemming zou op het partijcongres van 7 februari 1998 bekend worden gemaakt.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Op 1 juni 1996 was de Programcommissie ingesteld, die werd geleid door Lodders (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 32). Bij de opstelling van het verkiezingsprogramma legde de partijtop het oor te luisteren bij de achterban. In

hoorzittingen in het voorjaar en de zomer peilde men de mening van de leden. Ook vertegenwoordigers van kerkelijke en maatschappelijke organisaties konden hun opvattingen kenbaar maken. Verder werden er discussiebijeenkomsten georganiseerd waar deskundigen op bepaalde terreinen hun visie konden ontvouwen.

In een interview in *Trouw* (30 augustus 1997) stelde de vice-voorzitter van de Programcommissie, P. van Geel, dat het CDA in het verkiezingsprogramma op het punt van het milieu 'een betekenisvolle stap' moest zetten en het perspectief op een 'duurzame economie' moest openen. Van Geel, die in de commissie verantwoordelijk was voor de milieuparagraaf, meende onder meer dat de lasten voor de automobilisten moesten worden verzwaard. De Hoop Scheffer zei later op het partijcongres van 27 september dat het CDA onder zijn leiding geen partij zou worden 'van het autootje pesten of de boeren aanpakken' (*Trouw*, 29 september 1997).

Op 14 oktober presenteerde het CDA zijn conceptverkiezingsprogramma, *Samen leven doe je niet alleen*. Het gezin en de gemeenschap stonden hierin centraal. In het kader van het gezinsbeleid wilde het CDA in de komende kabinetsperiode meer geld besteden aan verlenging van het ouderschapsverlof en hogere kinderbijslag voor het eerste kind. Volgens De Hoop Scheffer stelde het CDA in dit programma 'de persoon' in het middelpunt: 'niet als individu, maar als iemand die tot zijn recht komt in relatie met anderen' (*NRC-Handelsblad*, 14 oktober 1997).

De VVD reageerde afwijzend op het CDA-programma. De liberale partijleider F. Bolkestein noemde in een artikel in *de Telegraaf* (8 november 1997) het CDA een 'linkse' partij die op het gebied van de sociale zekerheid en de overheidsuitgaven verder ging dan de PvdA. Ook de werkgeversorganisatie VNO/NCW uitte kritiek op het programma, vooral wat betreft het ontbreken van algemene lastenverlichting. Minister A.P.W. Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (PvdA) had daarentegen meer waardering voor de CDA-voorstellen. Ook de rooms-katholieke bisschoppen waren positief over het christen-democratische programma: met name de gezinspolitiek werd gewaardeerd.

Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) uitte zich gematigd positief over het conceptprogramma. De jongerenorganisatie pleitte onder andere voor het opnemen van de instelling van een aparte minister voor 'duurzaamheid'. Deze zou de duurzame ontwikkeling binnen het kabinetsbeleid moeten bewaken en een integraal milieubeleid ontwikkelen.

Tot 10 november waren de gemeentelijke afdelingen in de gelegenheid om hun op- en aanmerkingen op het stuk door te geven aan de provinciale afdelingen. Deze gremia konden tot 8 december bij het partijsecretariaat hun reacties indienen. Het verkiezingsprogramma zou uiteindelijk worden vastgesteld op de partijraad en het partijcongres van 6 respectievelijk 7 februari 1998.

gemeenteraadsverkiezingen

Met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 was door het partijbestuur in september 1996 een commissie ingesteld die een leidraad moest opstellen voor het lokale verkiezingsprogramma. De commissie, die werd voorgezeten door C.J.G.M. de Vet, publiceerde op 10 maart de brochure *Lokaal Appèl. Leidraad gemeenteraadprogramma 1998-2002*. Er was bewust van afgezien om een model-programma te maken om zo de verantwoordelijkheid te benadrukken die de gemeentelijke afdelingen hadden voor de invulling van hun verkiezingsprogramma.

Bij de voorbereidingen van de gemeenteraadsverkiezingen in Arnhem trachtte een aantal Turken een Turkse kandidaat op een verkiesbare plaats te krijgen. In enkele maanden voorafgaande aan de kandidaatstelling waren zo'n vijftig Turken lid geworden van de Arnhemse afdeling. De kandidaat die zij naar voren schoven was echter nog niet een jaar lid van het CDA, hetgeen voorwaarde is voor een kandidatuur. De voorzitter van de afdeling zei toe het landelijk partijbestuur om een ontheffing te vragen. Een maand later trok de bewuste kandidaat zich echter terug vanwege geruchten dat hij connecties zou hebben met de extreem-rechtse Turkse organisatie Grijze Wolven.

campagne gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen

Met ingang van 1 maart benoemde het partijbestuur H. Schripsema tot campagneleider voor de gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. De kosten van de campagne werden begroot op 2,5 miljoen gulden. Hiervan was reeds 1,5 miljoen beschikbaar. Om het resterende miljoen bijeen te brengen, startte het CDA na de voorjaarspartijraad van 24 mei een inzamelactie. In december was het bedrag binnengehaald.

Op 10 oktober belegde de werkgroep Grote Steden in Utrecht een bijeenkomst met als thema 'CDA, grote steden en de gemeenteraadscampagne van 1998'. Gespreksonderwerp was onder meer de vraag welke mogelijkheden lokale kabelkranten in de campagne boden.

partijvernieuwing

In maart 1996 was door het partijbestuur de werkgroep 'Politieke partij nieuwe stijl' ingesteld (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 29). Deze werkgroep had als opdracht ideeën te leveren om het aantal leden van het CDA te vergroten en hun participatie in de partij te bevorderen. Uit de suggesties van de werkgroep selecteerde het partijbestuur er negen die in de praktijk zouden worden getest. Zo zou er geëxperimenteerd gaan worden met onder meer een differentiatie in het partijlidmaatschap, het verstrekken van premies bij ledenwerving, de invoering

van ledenpeilingen en -raadplegingen en van het 'clubvoordeel' voor partijleden. Zestig afdelingen meldten zich voor één of meer van deze proefprojecten. De eerste van deze 'pilots' gingen in februari 1997 van start. In april publiceerde de werkgroep het 'ideenboek' *Werk aan de winkel*. Hierin waren adviezen opgenomen om lokale partijbijeenkomsten aantrekkelijker te maken.

Eveneens in maart 1996 was de commissie Participatie en Integratie van vrouwen in het CDA in het leven geroepen (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 29). De commissie, die onder leiding stond van mevr. G. Verburg, moest praktische voorstellen doen om meer posities in het CDA te laten bezetten door vrouwen en om te voorkomen dat in vertegenwoordigende lichamen bij zetelverlies vooral vrouwen het veld zouden ruimen. In maart 1997 aanvaardde het partijbestuur het door de commissie geschreven 'deltaplan', dat in april onder de titel *Meer partij met vrouwen* werd gepresenteerd. Onder andere werd gepleit voor het opzetten van een databank en het geven van 'gendertraining' aan personen op sleutelposities in de partijorganisatie, zodat deze 'zich bewust worden van onbewuste uitsluiting van vrouwen'. Ook werd voorgesteld dat bij de verkiezingen voor de gemeenteraden en de Tweede Kamer in 1998 ten minste 40% van de gekozenen op CDA-lijsten vrouw zou moeten zijn. Commissievoorzitter Verburg werd aangesteld als projectcoördinator om de uitvoering van de plannen op de rails te zetten.

Het CDA-Vrouwenberaad (CDAV) gaf in maart samen met het CDA de brochure *Alle hens aan dek* uit, waarin een aantal adviezen werd gegeven om het aandeel van vrouwen in de politiek te vergroten.

'Confrontatie met de toekomst'

Ook een aantal jongeren binnen het CDA wilde een bijdrage leveren aan de partijvernieuwing. In februari 1996 was daartoe een eerste bijeenkomst belegd onder de naam 'Confrontatie met de toekomst' (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 33). Een 'initiatiefgroep' organiseerde een tweede landelijke bijeenkomst op 1 februari 1997 in Amsterdam met als motto: 'wie niet kiest, verliest'. De ongeveer driehonderd aanwezige jonge CDA-leden brachten een stem uit voor een alternatieve kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Als eerste kwam het zittende kamerlid Bijleveld uit de bus, met 34 jaar het jongste lid van de CDA-fractie. Oud-CDJA-voorzitter A. Koppejan bezette de tweede plaats. Verder werd er in deelsessies gediscussieerd over thema's als partijvernieuwing, milieu, zorg en het gezin. De standpunten werden verwerkt tot een pamflet, bestemd voor de commissie die het verkiezingsprogramma moest opstellen. Eerder al had de initiatiefgroep een kettingbrief met meer dan honderd ideeën voor het nieuwe verkiezingsprogramma bij deze Programcommissie bezorgd.

gezinsbeleid

In 1997 gaf het CDA verder gestalte aan het 'modern gezinsbeleid' (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 31). Op 16 januari publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport *De verzwegen keuze van Nederland. Naar een christen-democratisch familie- en gezinsbeleid*. Een commissie onder voorzitterschap van M. Kastelein pleitte hierin voor een gelijke behandeling door de overheid van 'duurzame zorgrelaties'. Het 'moderne gezinsbeleid' kreeg onder meer vorm door voorstellen voor meer kinderopvang, de invoering van het wettelijk recht op deeltijdwerk en voor een 'zorgloon' en 'opvoedgeld' voor de verzorgende ouders. Onder auspiciën van de stuurgroep Familie- en gezinsbeleid stond het rapport ter discussie tijdens een aantal regionale 'gezinsconferenties' die het CDA in het voorjaar hield. De resultaten van de conferenties vormden de bouwstenen voor een advies van het partijbestuur aan de partijraad. Het uiteindelijke standpunt moest vervolgens zijn weg vinden naar het verkiezingsprogramma.

In december ontstond in het CDA beroering toen de Eerste-Kamerfractie tegen het wetsontwerp stemde dat het recht op deeltijdarbeid regelde (een initiatief van GroenLinks-leider P. Rosenmöller). Fractiewoordvoerder H. Hofstede meende dat dit een zaak was voor werkgevers en werknemers. Het CDAV reageerde ontzet: het had van tevoren de CDA-senatoren opgeroepen om vóór het ontwerp te stemmen. Het Vrouwenberaad kreeg bijval van het CDJA en de CDA-wethouders van alle grote gemeenten. Ook C.J. Klop, verbonden aan het Wetenschappelijk Instituut deed zo'n appèl: als de wet zou worden verworpen, 'hoeft het CDA in de nu gestarte verkiezingscampagne niet meer over het moderne gezinsbeleid te beginnen, vrees ik' (*Trouw*, 9 december 1997).

ouderenbeleid

Door de werkgroep Zorg werd de notitie *Thuiszorg voor ouderen* opgesteld, discussienota voor de gemeentelijke afdelingen. De bedoeling was dat deze hierover zouden discussiëren en de uitkomsten hiervan naar het partijbureau zouden sturen. Deze reacties zouden worden betrokken bij de opstelling van het verkiezingsprogramma.

Het Seniorenberaad, dat op de partijraad van 23 november 1996 was ingesteld, veranderde in het najaar zijn naam in Ouderenplatform. De opzet van dit platform was om oudere partijleden meer bij de partijorganisatie te betrekken.

partijraden en partijcongres

Op 24 mei werd in Utrecht de voorjaarspartijraad gehouden. Naast huishoudelijke zaken en de verkiezing van De Hoop Scheffer als kandidaatlijsttrekker

kwam een aantal inhoudelijke thema's aan de orde die voor het CDA van belang waren met het oog op de Tweede-Kamerverkiezingen: plattelandsontwikkeling, zorg, gezin en veiligheid.

Op 27 september, voorafgaand aan het partijcongres, kwam de najaarspartijraad bijeen. De afgevaardigden herkozen J.P.R.M. van Laarhoven tot vice-voorzitter van het CDA. 's Middags werd het partijcongres gehouden, dat zoals reeds vermeld De Hoop Scheffer als lijsttrekker aanwees. In zijn rede verweet de nieuwe politiek leider van het CDA het paarse kabinet geen keuzen te maken. Verder sprak de Luxemburgse minister-president J.C. Juncker de aanwezigen toe.

partijbijeenkomsten

Het Inter Cultureel Beraad (ICB) van het CDA hield op 15 maart een bijeenkomst over de vraag op welke wijze het CDA 'integratie met behoud van eigen identiteit' zou moeten invullen. Tot de sprekers behoorde de hoogleraar sociologie A.C. Zijdeveld. De CDA-initiatiefgroep Vluchtelingenbeleid kwam op 22 maart bijeen, onder andere om te spreken over het onderdeel vluchtelingen-, asiel- en minderhedenbeleid van het komende verkiezingsprogramma.

verwante instellingen en publicaties

In februari publiceerde de werkgroep Veiligheid en Defensie van de commissie Buitenland de notitie *Veiligheid kent geen grenzen*. Het discussiestuk beoogde een lange termijn-visie te geven op het veiligheids- en defensiebeleid. Op 25 april organiseerde de Commissie Buitenland in Den Haag een conferentie over de nota. Op 28 november hield de commissie samen met de CDA-delegatie in het Europees Parlement een bijeenkomst over 'Internationaal ondernemen: investeren in markt, maatschappij en mensenrechten'.

Het CDA gaf in mei de brochure *Van gulden naar euro* uit. De partij wilde hiermee haar achterban informeren over de invoering van de Europese munt. Op 30 mei werd in de voormalige vergaderzaal van de Tweede Kamer in Den Haag een conferentie gehouden over de gevolgen van de toetreding tot de EMU. Tot de sprekers behoorde Wijffels. Op 21 juni hield de delegatie van het CDA in het Europees Parlement samen met het CDA-Limburg een conferentie over de uitkomsten van de Europese top in Amsterdam eerder die maand. Over het Verdrag van Amsterdam belegde de Tweede-Kamerfractie van het CDA samen met de *Konrad Adenauer Stiftung* van de CDU op 20 en 21 november een Europese conferentie in Den Haag. Het Wetenschappelijk Instituut publiceerde in samenwerking met de in Luxemburg gevestigde *Stiftung zur Zusammenarbeit Christlicher Demokraten Europas* de door Th. Brinkel en J. Compagner geredigeerde bundel *Verhalen voor Europa. Nederlandse christen-democraten over Europese integratie*. Hierin waren uitspraken en teksten opgenomen van Neder-

landse christen-democratische politici over de Europese eenwording uit de periode na de Tweede Wereldoorlog.

Het CDJA hield zijn algemene ledenvergadering op 31 mei. De bijeenkomst was gewijd aan Europa. Eurocommissaris H. van den Broek hield de openingsrede. Op 4 oktober organiseerde het CDJA een studieconferentie over het jongerenbeleid. Een delegatie van het CDJA was in het weekeinde van 31 januari - 2 februari in Brussel aanwezig bij de oprichting van de *Youth of the European People's Party* (YEPP). De CDJA-er J.K. de Jager werd verkozen tot adjunct-secretaris-generaal van deze Europese jongerenorganisatie van de Europese Volkspartij (EVP).

De ledendag/landelijke raad van het CDAV had plaats op 26 april. Op deze bijeenkomst werd de discussie over het thema 'gedeelde zorg, gedeelde vreugd' afgesloten. In het middagprogramma stond het internet centraal, in het kader van het nieuwe jaarthema van het CDAV, 'kennissamenleving'. In het najaar verscheen een brochure met dezelfde titel. Op deze bijeenkomst legde mev. M. Visser-Van Doorn het voorzitterschap van het CDAV neer. Zij was op 15 april Heerma opgevolgd als lid van de Tweede-Kamerfractie. Mevr. H. Evenhuis-Van Essen en mev. A. Willemse-Van der Ploeg namen gezamenlijk het voorzitterschap waar. Aan het eind van het jaar werd mev. J. Creemers als voorzitter aangewezen. De partijraad van 6 februari 1998 moest dit officieel bekrachtigen.

Op 14 juni kwam de ledenraad van de CDA-Bestuurdersvereniging bijeen. Er werd onder meer gesproken over de relatie van de vereniging met het CDA. De jaarlijkse conferentie van de vereniging werd gehouden op 4 oktober. Het thema was drugsbeleid. Op de najaarsvergadering van de ledenraad op 8 november werd burgemeester W.J. Deetman van Den Haag tot voorzitter benoemd. Hij was de opvolger van J.J.L. Pastoor.

De Eduardo Freistichting, een organisatie van het CDA die zich bezig houdt met internationale solidariteit, belegde op 20 september samen met het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een conferentie over 'markt, milieu en samenleving'. Op de bijeenkomst stond de vraag centraal hoe er een evenwicht kon worden gevonden tussen economie en ecologie en de belangen van de West-Europese landen enerzijds en die van de landen in Afrika en Midden- en Oost-Europa anderzijds. Dagvoorzitter was Schmelzer.

personalia

Op 6 februari werd oud-minister P.H. Kooijmans rechter bij het Internationaal Gerechtshof in Den Haag. In het CDA was hij voorzitter van de commissie Buitenland. In deze functie werd hij opgevolgd door B.J.M. van Voorst tot Voorst, gouverneur van de provincie Limburg.

Op 29 maart overleed W.F. de Gaay Fortman. Hij was in 1934 lid geworden van de ARP. Voor deze partij zat hij van 1960 tot 1973 in de Eerste Kamer.

Vervolgens werd hij minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl. Na de val van dit kabinet in 1977 werd hij weer lid van de Eerste Kamer. Hij zou tot 1981 senator blijven.

Op 3 juni overleed E.A. Haars. Zij was in de jaren 1950-1977 voor de CHU lid van de Provinciale Staten van Utrecht (in de periode 1972-1974 maakte ze deel uit van het college van Gedeputeerde Staten). Van 1967 tot 1972 maakte Haars deel uit van de Tweede Kamer. In de jaren 1977-1981 was zij staatssecretaris van Justitie in het eerste kabinet-Van Agt.

Op 1 juli legde W. Scholten zijn functie neer als vice-president van de Raad van State. Hij bekleedde deze positie sinds 1980. Zijn opvolger werd H.D. Tjeenk Willink (PvdA). Scholten werd benoemd tot minister van Staat.

Op 1 juli volgde het CDA-lid A.H.E.M. Wellink de PvdA-er W.F. Duisenberg op als directeur van De Nederlandsche Bank. Wellink was sinds 1982 directeur bij deze instelling.

Op 1 september verliet oud-staatssecretaris mevr. Y.M.C.T. van Rooy de Tweede Kamer. Zij werd voorzitter van het College van Bestuur van de Katholieke Universiteit Brabant. Eerder was zij genoemd als kandidaat voor het burgemeesterschap van Tilburg als opvolger van de CDA-er G.Ph. Brokx, maar deze functie ging naar de PvdA-er J. Stekelenburg (zie in deze Kroniek onder PvdA). Van Rooy werd als Tweede-Kamerlid opgevolgd door B. Heeringa.

Op 10 september overleed Th.L.M. Thurlings. Van 1956 tot 1983 was hij lid van de Eerste Kamer, eerst voor de KVP en later voor het CDA. In de jaren 1973-1983 was hij voorzitter van de senaat.

Op 13 november overleed M. Schakel. Hij had van 1964 tot 1981 zitting gehad in de Tweede Kamer, eerst voor de ARP en vanaf 1977 voor het CDA. Van 1946 tot 1986 was hij burgemeester van Noordeloos, Hoornaar en Hoogblokland.

Op 31 december legde jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland zijn functie als Commissaris der Koningin van de provincie Utrecht neer.

Democraten '66 (D66)

In het jaar dat de opiniepeilingen voor D66 zwaar weer aankondigden, maakte mede-partijoprichter H.A.F.M.O. van Mierlo zijn terugtreden bekend als politiek leider van D66. Op het partijcongres eind maart verklaarde hij niet beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Eind mei wees hij minister E. Borst-Eilers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport als zijn opvolger aan. In de tweede helft van 1997 begonnen sommigen in de partij te twijfelen aan deze keuze. Daarbij speelde mede een rol dat haar aanwijzing geen wezenlijke verandering had gebracht in de slechte peilingen. Na een kleine opleving in de zomer zakte D66 steeds verder weg: in december werd de partij een verlies van de helft van de 24 kamerzetels voorspeld.

opvolging Van Mierlo

De eventuele opvolging van Van Mierlo als politiek leider hield de gemoederen in D66 al enige jaren bezig (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 44-45; en *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 38-39). De speculaties waren ook in de eerste maanden van 1997 niet van de lucht. De partijtop was verdeeld over de vraag wie D66 zou moeten aanvoeren indien Van Mierlo niet beschikbaar zou zijn als lijsttrekker. E.H. Schuyer, fractievoorzitter van D66 in de Eerste Kamer, verklaarde in dat geval een voorkeur te hebben voor minister Borst (*Trouw*, 19 maart 1997). Partijvoorzitter T. Kok liet weten dat hij G.J. Wolffensperger, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, niet vanzelfsprekend als de opvolger van Van Mierlo beschouwde (*HP/De Tijd*, 21 maart 1997). Kok dacht meer aan een collectief lijsttrekkerschap van de vier D66-ministers. In februari had de D66-voorzitter nog de verwachting uitgesproken dat Van Mierlo de lijst zou aanvoeren. De Jonge Democraten toonden daarover toen hun bedenkingen; zij spraken hun voorkeur uit voor minister van Economische Zaken G.J. Wijers als lijsttrekker.

Om aan het gespeculeer een einde te maken, kondigde Van Mierlo op het partijcongres van 22 en 23 maart aan niet als lijsttrekker te zullen fungeren. 'Ik ben tot de conclusie gekomen dat de partij een nieuw gezicht moet hebben', zo verklaarde hij (*Democraat*, april 1997). Van Mierlo zou zich in juli overigens wel kandidaat stellen voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Het congres stemde in met Van Mierlo's voornemen samen met partijvoorzitter Kok vóór de zomer een 'beoogd lijsttrekker' aan de partij te presenteren.

In de pers werden als mogelijke opvolgers van Van Mierlo KPN-topman W. Dik, de ministers Borst, Wijers en W. Sorgdrager, de Tweede-Kamerleden R.H.L.M. van Boxtel en Th. C. de Graaf en fractievoorzitter Wolffensperger genoemd. De laatste verklaarde in mei nadrukkelijk het partijleiderschap niet te ambiren. Van Mierlo prefereerde een minister als opvolger, omdat deze op de nodige bekendheid zou kunnen bogen. Hij was bang dat Van Boxtel en De Graaf zich in 1998 publicitair nog niet staande zouden kunnen houden tussen PvdA-leider Kok en VVD-aanvoerder Bolkestein. Van Mierlo sprak onder meer met minister Wijers. Hoewel deze liet weten zich niet geschikt te achten om de D66-lijst aan te voeren, startten zowel de Jonge Democraten als de D66-fractie in de Provinciale Staten van Zuid-Holland een campagne om hem op andere gedachten te brengen. Wijers volhardde echter in zijn weigering, omdat hij volgens eigen zeggen niet uit de voeten kon met 'de politiek met de kleine p' (*NRC-Handelsblad*, 24 maart 1997).

Tot degenen die voor de eer bedankten, behoorde aanvankelijk ook minister Borst. Uiteindelijk zwichtte zij echter voor de aandrang vanuit de partijtop. Op 31 mei stelde Van Mierlo haar voor als de nieuwe lijsttrekker met de woorden 'het is een meisje geworden en ze heet Els' (*Trouw*, 2 juni 1997). Borst zou hiermee de eerste vrouwelijke lijst-aanvoerder van een grote partij worden. Binnen D66 was niet iedereen ingenomen met deze keuze; zo reageerden de Jonge Democraten

nogal terughoudend.

Na haar aanwijzing leek Borst moeite te hebben met haar nieuwe positie. Eerst liet zij weten na de komende kamerverkiezingen graag haar ministerschap op Volksgezondheid te willen prolongeren. Zij zou in dat geval geen voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en daarmee - in haar optiek - ook niet de politiek leider van D66 worden. Eind augustus trok Borst deze uitspraak weer in. Zij verklaarde zich nu bereid fractievoorzitter en daarmee partijleider te worden. Een hernieuwd ministerschap was weliswaar niet van de baan, maar voor haar niet langer de eerste optie. Kort daarop liet Borst weten dat D66 in een volgende kabinetsperiode het ministerie van Onderwijs moest opeisen, desnoods ten koste van het departement van Volksgezondheid. Van Mierlo nam meteen afstand van deze uitspraak. Kennelijk om Borst bij te staan in haar rol als aanstaand politiek leider, werd in november C. Pauw aangesteld als haar politiek adviseur. Pauw bekleedde deze functie ook voor Van Mierlo.

Na aanhoudende ongunstige opiniepeilingen voor D66 liet oud-minister H.J. Zeevalking in december weten dat zijn partij er goed aan zou doen lijsttrekker Borst alsnog te vervangen door Wijers. Volgens Zeevalking zou D66 onder Borst afstevenen op een 'debacle' (*Trouw*, 13 december 1997). Van Mierlo deed het voorstel van Zeevalking af als nonsense. Hij riep de partij op, geen kritiek te uiten op Borst. Ook fractievoorzitter De Graaf schaarde zich achter Borst. D66-kiezers hadden echter moeite met de beoogde opvolger van Van Mierlo: 82% van de potentiële D66-stemmers achtte Borst als lijsttrekker ongeschikt, zo bleek uit een enquête van RTL-nieuws. Partijvoorzitter Kok bleef echter het volste vertrouwen houden in Borst: 'Voor ons is het Els and nobody else' (*NRC-Handelsblad*, 22 december 1997). Hij zei dit mede naar aanleiding van het weifelachtige optreden van Borst tijdens het parlementaire debat over de plannen om de varkenshouderijsector in te krimpen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Uiteindelijk diende het partijcongres van februari 1998 formeel de nieuwe lijsttrekker te kiezen uit de eerste tien van de kandidaten voor de kamerverkiezingen.

voorzitterschap Tweede-Kamerfractie

Op 21 november maakte staatssecretaris A. Nuis (D66) van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen bekend dat de voorzitter van de D66-fractie in de Tweede Kamer Wolffensperger was benoemd tot voorzitter van de Raad van Bestuur van de NOS, met ingang van 1 februari 1998. Wolffensperger legde meteen zijn functie als fractievoorzitter neer; hij werd een dag later opgevolgd door De Graaf, tot dan toe fractiesecretaris. Een kleine meerderheid in de fractie gaf aan hem de voorkeur boven vice-fractievoorzitter Van Boxtel.

voorjaarscongres

Het voorjaarscongres van D66 werd op 22 en 23 maart gehouden in Noordwijkerhout. Het onderwerp van de bijeenkomst was 'Mens in de samenleving'. Het thema was voorbereid in een gelijknamige notitie, waarin de visie van D66 op individualisering en maatschappelijke betrokkenheid van de burger was weergegeven. Op het congres werd het behandeld aan de hand van drie deelthema's: basisonderwijs, gezondheidszorg en vrijwilligerswerk. In het verlengde van het congresonderwerp bepleitte Wolffensperger grotere investeringen in onderwijs, cultuur, zekerheid en zorg in de volgende kabinetsperiode. Wolffensperger stond verder uitgebreid stil bij de kansen van een tweede paarse kabinet. Als voorwaarden hiervoor noemde hij onder andere de mogelijkheid voor D66 om daadwerkelijk invloed op het beleid uit te oefenen, en de totstandkoming van het referendum. Partijvoorzitter Kok beschouwde veertien kamerzetels als het minimum voor deelname aan een volgend kabinet. Het voorjaarscongres koos mevr. G. Boom als secretaris organisatie van het hoofdbestuur.

partijdiscussie

Op het congres werd ook het einddocument van de projectgroep 'Voor de verandering' gepubliceerd. In april 1996 was D66 hiermee gestart (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 38). Een gelijknamig 'startdocument' waarin belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen werden beschreven die zouden bijdragen aan de afnemende slagkracht van politieke partijen, vormde de basis voor een uitgebreide partijdiscussie. Deze moest materiaal opleveren voor een 'werkprogramma' van D66. Het debat dat 'in en rond de partij' werd gevoerd (*Democraat*, januari 1997), leidde na een jaar in maart 1997 tot de publicatie van de bundel *Partij in beweging*. In deze bundel werd de nadruk gelegd op de democratisering van het staatsbestel, waarbij echter traditionele D66-onderwerpen als de gekozen burgemeester en minister-president niet langer op de voorgrond stonden. Ook goed onderwijs en goede zorgvoorzieningen kregen veel aandacht. In de nota werd verder gezocht naar een evenwicht tussen sociale samenhang en individualisering. De standpunten die in *Partij in beweging* naar voren werden gebracht, waren mede bedoeld als bouwstenen voor het verkiezingsprogramma.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In het voorjaar en de zomer van 1997 belegde de partij enkele bijeenkomsten rond het aanstaande ontwerpverkiezingsprogramma. Op 15 mei organiseerden het Wetenschappelijk Bureau en de redactie van *Idee* onder het motto 'Kiezen en verkiezen' een publiek debat over het verkiezingsprogramma. In de maanden juni

en juli werden enkele zogeheten miniconferenties gehouden over vier belangrijke thema's: onderwijs, gezondheidszorg, veiligheid en werkgelegenheid. De uitkomsten van de discussies werden aan de programmacommissie meegedeeld. Deze commissie, die onder leiding stond van oud-staatssecretaris en voormalig PPR-lid M. van Hulten, was haar werkzaamheden al in 1995 begonnen.

Begin september, nog voordat het conceptverkiezingsprogramma van D66 was gepubliceerd, leidde het ontwerp tot onenigheid tussen de Tweede-Kamerfractie en de programmacommissie. Volgens de fractie bevatte het ontwerp een aantal onrealistische voorstellen op het terrein van de bestuurlijke vernieuwing en milieubeleid. Het conceptverkiezingsprogramma, *Bewogen in beweging* geheten, werd op 27 september gepresenteerd. D66 toonde zich hierin onder andere voorstander van verhoging van het budget voor de gezondheidszorg. Verder wilde de partij de invoering van een zogeheten kernkabinet van zeven à negen ministers. Een kleiner landsbestuur op afstand van de departementen zou ertoe moeten leiden dat de invloed van ambtenaren werd teruggedrongen. Andere voorstellen uit het ontwerp waren de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar zestien jaar, en het invoeren van een 'sportstrippenkaart' voor jongeren. Ook werd gepleit voor een beperkte groei van Schiphol.

Begin oktober nam Van Hulten afstand van het streven naar drie procent economische groei dat in het ontwerp was opgenomen. 'Ik vind dit een uitspraak die strijdig is met onze milieu- en maatschappelijke doelstellingen, zoals die verderop in de ontwerp tekst worden uitgewerkt', zo verklaarde hij in een interview in *Democraat* (oktober 1997). Wat later deelde hij mee dat de commissie dit streefcijfer niet had willen opnemen, maar dat zij gezwicht was voor druk van de bewindslieden en de kamerfractie (*NRC-Handelsblad*, 8 oktober 1997). Deze kritiek van Van Hulten viel slecht bij het hoofdbestuur van D66. Partijvoorzitter Kok achtte de afwijkende mening van Van Hulten niet aanvaardbaar, waarna deze het voorzitterschap van de programmacommissie neerlegde. Hij handhaafde wel zijn kandidatuur voor de Tweede Kamer.

Eind november presenteerde lijsttrekker Borst de financiële onderbouwing van het conceptprogramma van D66. De partij wilde de komende kabinetsperiode ruim tien miljard bezuinigen. Voor lastenverlichting was zes miljard begroot. In haar berekeningen ging D66 uit van een economische groei van twee procent.

Na de publicatie van het ontwerpprogramma kon de partij zich erover uitspreken. Het partijcongres van februari 1998 zou het program definitief vaststellen.

Intussen was op 1 mei het campagne team voor de verkiezingen van 1998 van start gegaan. Wat later werd bekend dat E. Cassee de campagneleider zou worden. Samen met het Opleidingscentrum van D66 belegde het campagne team op 18 oktober een bijeenkomst in Amersfoort ter voorbereiding van de komende verkiezingscampagnes. Ruim 200 lokale en regionale campagnecoördinatoren woonden deze bijeenkomst bij.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op het voorjaarscongres van D66, waar Van Mierlo zoals gezegd aankondigde niet opnieuw als lijsttrekker beschikbaar te zijn, werd een begin gemaakt met de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Het congres stelde het politieke profiel van de te vormen fractie vast en benoemde verder M. Engwirda tot voorzitter van de stemadviescommissie voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Eind juli publiceerde D66 de lijst van personen die zich hadden aangemeld als kandidaat. Onder de 110 namen kwamen die van de ministers Sorgdrager en Wijers niet voor; wel die van Borst en Van Mierlo. Ook staatssecretaris Kohnstamm van Binnenlandse Zaken had zich gekandideerd. Begin november liet hij echter weten zich na de Tweede-Kamerverkiezingen 'voorlopig' terug te trekken uit de politiek. Met uitzondering van mevr. M.M. Versnel-Schmitz hadden alle zittende leden van de Tweede-Kamerfractie zich gekandideerd.

De vaststelling van de kandidatenlijst vond in twee ronden plaats. In de eerste ronde konden alle stemgerechtigde partijleden zich schriftelijk uitspreken over de 83 kandidaten die zich hadden aangemeld (de zittende Tweede-Kamerleden en bewindspersonen die zich kandidaat hadden gesteld, maakten van deze ronde geen deel uit). De uitslag hiervan werd in november bekend. De eerste 66 kandidaten gingen door naar de tweede en definitieve ronde, waaraan ook de eerder uitgezonderde kandidaten deelnamen. Met het oog op deze stemming had de stemadviescommissie een advies opgesteld, dat begin november bekend werd. De commissie had de kandidatenlijst verdeeld in een viertal categorieën. De eerste bestond uit Borst, Van Mierlo en het bestuur van de fractie - Wolffensperger, Van Boxtel en De Graaf. In de tweede groep zaten enkele zittende kamerleden, staatssecretaris Tommel en drie nieuwkomers, waaronder D. Hesseling, oud-voorzitter van de Jonge Democraten. Een aantal andere zittende kamerleden belandde op een onverkiesbare plaats, zoals mevr. J.M. de Koning, mevr. E.D.C.M. Lambrechts, mevr. G. Roethof en J.J.W. van Waning. De tweede stemmingsronde begon op 17 december. Vóór 23 januari 1998 moesten de stembiljetten op het partijbureau binnen zijn.

commissies

In maart stelde het hoofdbestuur twee commissies in die moesten onderzoeken hoe de partij de relatie met haar - nogal sterk fluctuerende - aanhang zou kunnen versterken. Gedacht werd aan lichtere vormen van lidmaatschap (bijvoorbeeld voor sympathisanten of voor personen die uitsluitend op lokaal niveau actief willen zijn); en aan een andere verkiezing van de lijsttrekker door 'potentiële kiezers' (naar het voorbeeld van Amerikaanse *primaries*).

Op 7 september besloot het hoofdbestuur tot de instelling van een commissie Vertrouwenspersonen, bestaande uit mevr. C. Fockens, lid van de gemeenteraad

van Assen en J. Heijmans, burgemeester van Haelen. Deze commissie kreeg een soort 'ombuds-/vertrouwensfunctie': zij moest zich gaan bezighouden met 'integriteitsvraagstukken' binnen de partij, zoals ongewenste intimiteiten (*Democraat*, oktober 1997). Op deze commissie, die voorlopig werd ingesteld voor de periode van een jaar, kon iedereen die voor D66 - bezoldigd dan wel als vrijwilliger - actief was, een beroep doen.

gemeenteraadsverkiezingen

Het vinden van kandidaten die zich voor D66 verkiesbaar wilden stellen voor de gemeenteraadsverkiezingen in maart 1998 leverde in een tiental gemeenten problemen op. Met name in enkele plattelandsgemeenten in Friesland en Limburg lukte het niet geschikte kandidaten te vinden.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen Drenthe

Eind oktober gingen de inwoners van Drenthe naar de stembus in verband met de gemeentelijke herindeling die in deze provincie plaatsvond (zie in deze Kroniek ook onder 'hoofdmomenten'). Bij de verkiezingen deden zich geen grote verschuivingen voor, afgezien van het forse verlies van D66. De partij zakte van 9,4% naar 6,1% van het aantal uitgebrachte stemmen. De nederlaag had tot gevolg dat D66 in geen enkele nieuwe Drentse gemeente een wethouderspost kon bekleden.

najaarscongres

Aangezien D66 de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Drenthe een prominente plaats wilde geven in de campagne voor de verkiezingen van 1998, besloot de partij haar najaarscongres in Emmen te verschuiven van 29 november naar 25 oktober. De thuisblijvers konden het congres volgen via Internet (zie ook in dit Jaarboek het artikel van G. Voerman en J.D. de Graaf over politieke partijen en Internet).

Op dit congres, dat zowel in het teken stond van de gezondheidszorg als van de gemeentelijke herindeling, maakte Borst haar debuut als kandidaat-lijsttrekker. Zij kreeg op het congres een kleine nederlaag te verwerken: de aanwezige partijleden wezen in een motie het door het kabinet (inclusief Borst) gewenste verbod van de verkoop van alcohol en tabak aan jongeren onder de achttien af. De Tweede-Kamerfractie was evenmin gediend van zo'n verbod.

In haar congresrede hekelde Borst de PvdA en de VVD, die zich volgens haar om electorale redenen polariserend zouden opstellen. Borst zei verder dat een tweede paarse kabinet de voorkeur had van D66, maar alleen als de partij daarbij haar eigen gezicht zou kunnen bewaren. Ook partijvoorzitter Kok liet weten dat D66

niet ten koste van alles zou gaan regeren. Als de partij niet sterk genoeg uit de verkiezingen te voorschijn zou komen, zou zij voor de oppositie kunnen kiezen. Het congres nam verder enkele wijzigingen in het huishoudelijk reglement aan. Zo werd besloten dat de programmacommissie voortaan in haar geheel op voordracht van het hoofdbestuur en met een specifieke opdracht door het congres zou worden verkozen.

verwante instellingen en publicaties

Met ingang van april 1997 verscheen onder de naam *Digitaal 66* een elektronisch weekbulletin met partijnieuws en politieke standpunten. *Digitaal 66* zou voortaan gratis worden verspreid onder de D66-ers die zich op deze *mailinglist* hadden laten plaatsen. Degenen die geen e-mailadres hadden, konden het bulletin per fax ontvangen.

In april, juni, september en november organiseerden de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D66 (SWB) en de Bestuurdersvereniging de lezingencyclus 'Tussen rede en verstand'. Hierin gaven enkele hoogleraren hun visie op de rol van de politiek op hun vakgebied in de komende eeuw. In samenwerking met de projectgroep 'Voor de verandering' publiceerde de SWB in maart het cahier *Van ideologie tot politieke verantwoordelijkheid*, waarin J.F. Glastra van Loon, J.J. Vis en anderen een pleidooi hielden voor een actieve betrokkenheid bij rechtsstaat en democratie. De SWB organiseerde op 29 november de conferentie 'Wetenschap en politiek: een kritische verhouding?' Tijdens deze conferentie werd de SWB-publicatie *Naar een vitale economie* besproken. Deze brochure was eerder die maand verschenen en formuleerde 'een inhoudelijk perspectief op wat economie en economisch beleid betekenen'. De werkgroep Volksgezondheid van de SWB publiceerde *Op weg naar een pluriforme gezondheidszorg* en *Denkend over een nieuw stelsel van gezondheidszorg*.

Op 31 mei hield de Bestuurdersvereniging in Ede haar algemene ledenvergadering. Thema was 'op weg naar drie verkiezingen'. Op het bestuurderscongres van 4 oktober nam mevr. M. Berndsen afscheid als voorzitter van de Bestuurdersvereniging. Zij werd opgevolgd door H.M.C.M. van Oorschot, de nieuwe burgemeester van Delft. In oktober publiceerde de Bestuurdersvereniging de brochure *Durf je erover te praten? Integriteit in de politiek. Een brochure voor D66-bestuurders*. Hierin werd stil gestaan bij ongeschreven normen en waarden voor politici. De Bestuurdersvereniging hield op 22 november in samenwerking met de Tweede-Kamerfractie en enkele SWB-werkgroepen de studiedag 'Compacte stad en toekomstvisies Nederland 2030'.

De Jonge Democraten (JD) congresseerden in 1997 tweemaal: op 26 en 27 april en op 15 en 16 november. Op de eerste bijeenkomst werd J. Boermans als interim-voorzitter gekozen, als opvolger van W. Rampen. Het congres in

november wees Boermans als voorzitter aan.

Eind 1996 waren de JD met de Jonge Socialisten van de PvdA en Dwars - de jongerenorganisatie van GroenLinks - een 'groene coalitie' aangegaan, omdat naar hun mening het paarse kabinet te weinig aandacht aan het milieu besteedde. De drie organisaties hadden de bedoeling een alternatief 'groen' regeerakkoord te presenteren. In juni viel de groene coalitie echter uiteen. De JD wilden minder ver gaan dan de JS en Dwars en beëindigden de samenwerking.

personalia

Met ingang van 1 september werd H.M.C.M. van Oorschot burgemeester van de gemeente Delft. Daarvoor was hij gemeentesecretaris in Tilburg geweest.

De Amsterdamse D66-wethouder E. Bakker kondigde begin september aan zich bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen niet meer verkiesbaar te stellen. Bakker, in de jaren zeventig campagneleider van D66, werd in december benoemd tot burgemeester van Hilversum.

J.C. Terlouw aanvaardde op 8 oktober op voordracht van de gemeente Amsterdam de benoeming tot bijzonder hoogleraar op de Wibautleerstoel van de Universiteit van Amsterdam. Terlouw ging zich bezighouden met de grootstedelijke problematiek, met name gericht op Amsterdam.

Op 27 oktober overleed E.C. Visser. Visser was een van de oprichters van D66 en maakte van 1967 tot 1972 deel uit van de D66-fractie in de Tweede Kamer.

Op 28 november werd het D66-Eerste Kamerlid B. Staal benoemd tot Commissaris der Koningin in Utrecht. Staal was sinds 1991 lid van de Eerste Kamer en vice-voorzitter van zijn fractie.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

De samenwerking met vooral de RPF en in mindere mate de SGP hield het GPV in 1997 volop bezig. Ook de voorbereidingen voor de verkiezingen voor gemeenteraden en Tweede Kamer in 1998 vergden de nodige tijd. Het GPV stelde de kandidatenlijst vast en publiceerde het verkiezingsprogramma *Vaste grond*. Deze naam was ontleend aan de bijbelse gelijkenis van de wijze en de dwaze bouwer. De laatste bouwde zijn huis op zand, de eerste op rotsgrond. Het GPV koos eveneens voor vaste grond; het wilde 'zijn programma baseren op stevige bijbelse uitgangspunten', aldus de toelichting.

algemene vergadering

De algemene vergadering van het GPV vond plaats op 19 april in Apeldoorn. Deze bijeenkomst had een geheel nieuwe opzet, voortgekomen uit onvrede met de partijorganisatie (zie hierna ook onder 'partijorganisatie'). Om de vergadering

minder formeel en saai te maken, had men er voor gekozen na een huishoudelijk gedeelte in drie deelsessies uiteen te gaan om inhoudelijk te discussiëren over respectievelijk het verkiezingsthema 'Vaste grond', de infrastructuur en de sociale zekerheid. Dit laatste onderwerp zorgde voor veel kritiek op het 'sociale gezicht' van het GPV. Zo werd het Tweede-Kamerlid E. van Middelkoop verweten dat hij had ingestemd met de afschaffing van de Ziektewet. Ook over een eventuele verlaging van het minimumloon was veel discussie. Tijdens de vergadering nam H. Post afscheid als partijsecretaris, een functie die hij vanaf 1993 had bekleed. Daarvoor was hij vanaf 1987 penningmeester geweest. W. Boerma werd in zijn plaats secretaris. Verder nam de vergadering nog enkele wijzigingen in het verkiezingsreglement aan.

partijorganisatie en lezersonderzoek

In de speciale *GPV-krant* ter voorbereiding van de algemene vergadering leverde de scheidende partijsecretaris Post kritiek op het functioneren van de Centrale Verbandsraad (CVR; het dagelijks bestuur van het GPV). Hij vond dat het bestuur te organisatorisch en te weinig politiek-inhoudelijk te werk ging. Post pleitte voor een politieke debat- en discussiecultuur binnen het bestuur. Dit zou de betrokkenheid van de leden bij de partij kunnen vergroten. Zijn kritiek werd overigens grotendeels gedeeld door de CVR. Een commissie uit de Generale Verbandsraad (GVR) was bezig een mogelijke wijziging van de bestuursstructuur te onderzoeken. Deze zou in 1998 verslag uitbrengen.

In september werden de resultaten bekend gemaakt van een onderzoek gehouden onder de lezers van het in 1996 ingrijpend vernieuwde partijblad *Ons Burgerschap* (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 41-42). Van de 400 benaderde lezers reageerden er 126. Er bleek veel waardering te zijn voor de nieuwe vormgeving en de thematische opzet van het partijorgaan. Men miste echter te vaak een eigen 'GPV-geluid'. Veel lezers wensten dat de partijstandpunten duidelijker en met meer bijbelse onderbouwing in het blad zouden worden weergegeven. Ook was men van mening dat lokale en provinciale politiek meer aan de orde moest komen. De gemiddelde lezer van *Ons Burgerschap* bleek overigens een man van 51 jaar oud, gewoon GPV-lid met een hbo-opleiding (*Nederlands Dagblad*, 13 september 1997). De uitkomsten van het onderzoek zouden in de redactionele formule van het blad verwerkt worden.

samenwerking GPV en RPF

Ook in 1997 werd er in het Verbond veel gediscussieerd over de mate waarin met de RPF samengewerkt moest worden. Begin 1996 had de GVR een lijstinschuiving met de Federatie voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 afgewezen. Wel werd in september van dat jaar samen met de RPF de commissie

Samenspreking ingesteld. Doel van het overleg was de overeenkomsten en verschillen in de grondslag van beide partijen te inventariseren en na te gaan wat dit voor gevolgen had voor een steeds intensievere samenwerking (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 44-45).

In de achterban van het GPV stond lang niet iedereen zo gereserveerd tegenover nauwe samenwerking met de RPF als de GVR. In februari 1997 hield het *Nederlands Dagblad* een lezersonderzoek, waaruit bleek dat 30% van de GPV-kiezers een fusie met de RPF voorstond. Enkele maanden later laaide de discussie over de wenselijkheid van een gemeenschappelijke lijst van GPV en RPF weer hoog op. In de kolommen van het *Nederlands Dagblad* verscheen op 12 april een appèl, ondertekend door 38 mensen uit beide partijen, waarin de besturen van GPV en RPF werd verzocht gezamenlijk de Tweede-Kamerverkiezingen in te gaan. Dit zou de positie van de christelijke politiek ten goede komen. De ondertekenaars - voor een groot gedeelte politici en bestuurders op lokaal en provinciaal niveau - betreurden het dat, ondanks de samenwerking op tal van terreinen, de beide partijen toch weer apart de verkiezingen zouden ingaan. GPV-fractievoorzitter G.J. Schutte liet in een reactie weten het geen goede zaak te vinden wanneer het overleg over samenwerking dat reeds tussen de beide partijen plaatsvond, geforceerd zou worden 'door nu al met één lijst te komen' (*Nederlands Dagblad*, 15 april 1997). Hij schaarde zich hiermee achter GPV-voorzitter S.J.C. Cnossen, die al eerder in dezelfde krant had geschreven dat hij de discussie niet wilde overhaasten. Van RPF-zijde daarentegen lieten zowel partijvoorzitter A. van den Berg als fractievoorzitter in de Tweede Kamer L.C. van Dijke weten zich te kunnen vinden in het appèl. Van Dijke noemde de oproep een 'verrassende ontwikkeling' (*Nederlands Dagblad*, 15 april 1997), omdat tot dusver de pleidooien voor nauwere samenwerking steeds uit de RPF-hoek waren gekomen. Op de algemene vergadering van het GPV in april wijdde Cnossen bijna zijn hele toespraak aan deze kwestie. Ook Schutte ging er op in. In november bracht de commissie Samenspreking aan beide partijbesturen verslag uit van de gevoerde gesprekken over samenwerking. Zij was tot de conclusie gekomen dat de verschillen tussen beide partijen formeel en inhoudelijk niet groot waren. Wel signaleerde de commissie dat de belijdenis bij het GPV een meer centrale plaats in de grondslag innam dan bij de RPF. Verder was men van oordeel dat het toelatingsbeleid van de RPF ruimer was dan dat van het GPV. Ook de partijculturen liepen uiteen. Men constateerde echter dat de bestaande verschillen overbrugbaar waren en geen belemmering vormden voor uitbreiding en intensivering van de samenwerking.

De commissie kreeg vervolgens van de partijbesturen de opdracht om uit te zoeken of het formuleren van een gezamenlijke grondslag tot de mogelijkheden behoorde. Na de Tweede-Kamerverkiezingen zou de discussie - op grond van de bevindingen van de commissie - voortgezet worden. De beide Tweede-Kamerfracties ontvingen van de partijbesturen het verzoek voor de kamerverkiezingen

een gezamenlijk politiek manifest op te stellen, waarin verwoord moest worden hoe men de huidige parlementaire samenwerking na de verkiezingen kon uitbreiden.

samenwerking GPV, RPF en SGP

De samenwerking van GPV en RPF met de SGP liep minder soepel. In januari ontstond een conflict tussen GPV en SGP naar aanleiding van uitspraken die het Europarlementariër en GPV-er J. Blokland gedaan had in een boekje van de hand van J.W. van Houdt. Deze publicatie getiteld *Plichtsbetrachting* verscheen ter gelegenheid van het feit dat de SGP-er L. van der Waal 12,5 jaar namens GPV, RPF en SGP in het Europees Parlement had gezeten (zie ook in deze Kroniek onder SGP). Blokland sprak in het boekje zijn vrees uit over de toekomstige samenwerking met de SGP. Met name het feit dat deze partij geen vrouwen op de kandidatenlijst accepteerde, was een struikelblok. Volgens hem was het voornamelijk aan Van der Waal te danken dat het hoofdbestuur van de SGP de bestaande samenwerking in de gezamenlijke Eurofractie nog steunde. Met name partijsecretaris D. Nieuwenhuis van de SGP was volgens Blokland een exponent van de verrechtsing binnen deze partij. SGP-voorzitter D.J. Budding reageerde afwijzend op de uitspraken van Blokland. Hij wees er op dat voor zijn partij de plaatsing van vrouwen op de kandidatenlijst door de twee andere partijen niet bij voorbaat onbespreekbaar was. Hij doelde hiermee op een negatief preadvies dat het SGP-hoofdbestuur begin 1997 gegeven had aan een voorstel van de kiesvereniging Zwolle, waarin deze had willen vastleggen dat de kandidatuur van GPV-en/of RPF-vrouwen op gezamenlijke lijsten met de SGP voldoende reden was om deze niet toe te staan. Blokland zag zich gedwongen zijn verontschuldiging aan te bieden aan het SGP-hoofdbestuur. Hij erkende dat een aantal van zijn uitspraken 'terecht commotie heeft veroorzaakt' (*De Banier*, 6 februari 1997). Hij sprak er zijn spijt over uit dat hij zo 'onbedoeld' een smet had geworpen op het jubileum van Van der Waal. Voor de Europese samenwerking had dit incident echter geen directe gevolgen: half februari kwamen de drie partijvoorzitters met een verklaring naar buiten, waarin ze de intentie uitspraken in 1999 met een gemeenschappelijke kandidatenlijst de verkiezingen voor het Europees Parlement in te gaan.

Begin maart kwam dit voornemen echter al weer onder druk te staan door een brief die de Federatieraad van de RPF naar alle kiesverenigingen stuurde. Er stond in dat de kiesverenigingen nooit aan de SGP mochten beloven dat ze geen vrouwelijke kandidaten op de gemeenschappelijke lijsten zouden plaatsen, ook niet op uitsluitend onverkiesbare plaatsen. De brief was een reactie op de besluiten van de SGP-jaarvergadering van 22 februari. Deze behelsden dat de SGP in beginsel geen vrouwen meer zou accepteren op gezamenlijke kandidatenlijsten. Slechts in uitzonderingsgevallen zou dit kunnen gebeuren, mits er sprake

was van een onverkiesbare plaats. De Federatieraad van de RPF meende dat deze nieuwe SGP-criteria 'onevenredig veel druk' op de RPF-kiesverenigingen zouden leggen om geen vrouwelijke kandidaten te stellen. Het GPV had in 1996 zijn criteria al aangescherpt om zo vrouwen te stimuleren meer deel te nemen aan de actieve politiek (zie *Jaarboek DNPP* 1996, blz. 46). R. Kuiper, directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF, meende dat niet alleen het vrouwenstandpunt, maar ook de SGP-stijl van politiek bedrijven belemmeringen opwierp voor verdere samenwerking (*Nieuw Nederland*, maart 1997).

In september deden enkele artikelen van Budding in het SGP-partijblad *De Banier* veel stof opwaaien. Eerder had hij al geschreven dat de jongste opstelling van RPF en GPV over de politieke participatie van vrouwen de onderhandelingsruimte tussen de partijen over samenwerking 'erg klein, ja eigenlijk nihil' had gemaakt (*De Banier*, 26 juni 1997). In september deed hij daar nog een schepje bovenop. Hij noemde het verschil in geloofsopvatting tussen SGP en (het evangelische deel van de) RPF zo groot als dat 'tussen hemel en hel' (*De Banier*, 4 september 1997). Het GPV verweet hij dat het niet of nauwelijks aandacht had voor fundamentele zaken als wedergeboorte en bekering. Van Dijke en Cnossen toonden zich hierover in het *Nederlands Dagblad* van 9 september zeer verbolgen. Beide partijbesturen stuurden afzonderlijk een brief naar het hoofdbestuur van de SGP, waarin ze dringend om opheldering vroegen. Bovendien wilden ze Buddings uitslatingen op de agenda geplaatst zien van het eerstvolgende voorzittersoverleg van de drie partijen. In het najaar werd de zaak intern opgelost.

gemeenteraadsverkiezingen 1998

De weigering van de SGP om vrouwen op verkiesbare plaatsen van kandidatenlijsten te accepteren, had in sommige plaatsen gevolgen voor de lijstinschuiving met de andere twee protestants-christelijke partijen bij de raadsverkiezingen. Zo werd onder andere in Hoogeveen, Bunschoten/Spakenburg, Amerongen en Utrecht de soms jarenlange samenwerking tussen GPV, RPF en SGP beëindigd. In onder andere Apeldoorn, Amersfoort en Dordrecht kwam wel voor het eerst een lijstinschuiving tot stand tussen GPV, RPF en SGP. Hier stonden dan ook geen vrouwen op verkiesbare plaatsen.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In juni presenteerde het GPV de advies-kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Schutte stond op de eerste en Van Middelkoop op de tweede positie (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 43). Opvallend was de aanzienlijke verjonging van de lijst. Zo stond het 35-jarige Zwolse gemeenteraadslid A. Slob op de derde plaats. De 24-jarige mevr. D. de Graaf, afkomstig van de GPV-jongeren, was nummer negen en de 28-jarige E. van der Sluis, beleidsmedewer-

ker en voorlichter van de Tweede-Kamerfractie, nummer tien. Cnossen liet in een toelichting op de lijst weten dat het bestuur hiermee bewust streefde naar aansluiting bij het jongere deel van de achterban. K. Dijkema, voorzitter van de GPJC (de jongerenorganisatie van het GPV; zie hieronder), plaatste in het *Nederlands Dagblad* van 12 juli enkele kritische kanttekeningen bij de lijst. Volgens hem bracht het hanteren van een leeftijdscriterium het gevaar met zich mee dat niet de kwaliteit, maar de potentiële populariteit van een persoon doorslaggevend werd gevonden. Bovendien hoefde verjonging nog geen vernieuwing te betekenen. Op 29 november stelde de GVR de lijst ongewijzigd vast.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Op 31 juli maakte het GPV zijn ontwerpverkiezingsprogramma bekend, getiteld *Voorbereiding verkiezingsprogramma 1998-2002*. Tien 'bouwsteencommissies' en een coördinatiecommissie hadden het voorbereid. Na discussie in de verenigingen en de Verbondsadviesraad stelde de GVR het program in het najaar vast. Onder de titel *Vaste grond* presenteerde het GPV het op 8 december. Het program was volgens de pers duidelijk socialer dan het vorige verkiezingsprogramma. Zo pleitte de partij niet langer voor een verlaging van het minimumloon en kondigde ze extra inkomenssteun aan voor mensen die langdurig op een uitkering waren aangewezen. Hiermee leek men tegemoet te zijn gekomen aan de kritiek vanuit de achterban op het fletse sociale profiel van de partij. Verder was er in het program veel aandacht voor versterking van de positie van het gezin. Dit moest onder andere bereikt worden door echtscheiding moeilijker te maken, door de sollicitatieplicht voor bijstandsmoeders te laten verdwijnen en door verhoging van de kinderbijslag voor grote gezinnen.

Op 27 september startte de partij haar verkiezingscampagne met een actiedag in het Nationaal Park De Hoge Veluwe.

toelatingsbeleid en structuur van de GPJC

In mei stuurde het bestuur van het Landelijk Verband van Gereformeerde Politieke Jeugdstudieclubs (GPJC's; de jongerenorganisatie van het GPV) de notitie *Erkende kerken* naar de leden. Het bevatte het voorstel dat ook jongeren die niet waren aangesloten bij een Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt), lid moesten kunnen worden van de GPJC. Voorwaarde was wel dat de kerkelijke gemeente waarvan zij lid waren, door de plaatselijke vrijgemaakte kerk was erkend als ware kerk van Christus. In 1994 had de algemene vergadering van de GPV-jongeren nog besloten dat alleen vrijgemaakt-gereformeerde jongeren lid van een GPJC konden worden (zie *Jaarboek DNPP 1994*, blz. 56-57). Een ander voorstel betrof het veranderen van de organisatiestructuur. De ongeveer dertig lokale GPJC's die samen het Landelijk Verband vormden, zouden vervangen

moeten worden door één landelijke Gereformeerde Politieke Jongeren Club. De GPV-jongeren zouden dan niet langer lid meer zijn van een plaatselijke vereniging, maar rechtstreeks van de landelijke organisatie.

De notitie werd op 31 mei besproken op de jaarvergadering van de GPJC. Het eerste voorstel werd met een meerderheid van tien van de zeventien aanwezige afdelingen aangenomen. Overeenkomstig een amendement werd deze wijziging ook expliciet in de statuten vastgelegd. Ook het tweede voorstel haalde een meerderheid. De naam Gereformeerde Politieke Jeugdstudieclubs werd hiermee gewijzigd in Gereformeerde Politieke Jongeren Club.

verwante instellingen en publicaties

In februari bracht de Groen van Prinstererstichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) *Vrede en veiligheid in een veranderend Europa* uit, van de hand van L.G. Hoksbergen, R. van der Linden en A.H. Poelman. In de brochure behandelden de auteurs de principes die volgens hen ten grondslag dienden te liggen aan de Nederlandse buitenlandse politiek. In april verscheen *Een eigen richting voor wie dat wenst*, geschreven door R. de Boer. De nota was een kort commentaar op de beleidsnotitie van PvdA-staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen T. Netelenbos. Eveneens in april publiceerde het wetenschappelijk bureau *Leidraad voor een GPV-programma* ten behoeve van de gemeenteraadsverkiezingen van 1998. In september volgde het tweede deel van *Het GPV in de gemeenteraad*. Het eerste deel was in 1996 verschenen (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 48). In november, ten slotte, verscheen het rapport *Basis of sluitpost?* over economie en ecologie.

Samen met de Marnix van St. Aldegonde Stichting (het wetenschappelijk bureau van de RPF) organiseerde de Groen van Prinstererstichting op 14 juni een congres over geloof in de politiek naar aanleiding van de publicatie *Gelukkig is het land*, geschreven door Kuiper (RPF) en A.J. Verbrugh (GPV) (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 45). Op deze bijeenkomst liet Van Middelkoop zich kritisch uit over de sociaal-economische en milieu-opvattingen van de RPF. Op 19 september hielden de wetenschappelijke bureaus van GPV, RPF en SGP een bezinningsconferentie over de taak van de overheid op het gebied van ruimtelijke ordening, infrastructuur, mobiliteit, economie en milieu. De senatoren K. Veling (GPV), E. Schuurman (RPF) en G. van den Berg (SGP) voerden er onder anderen het woord.

De Vereniging van GPV-bestuurders hield op 22 maart een ledenvergadering met als thema 'landbouw'. Van Middelkoop was een van de sprekers. Op 7 november organiseerde de Vereniging het symposium 'Wie zorgt er voor de ouderenzorg', waar onder anderen Schutte het woord voerde.

Op 25 april hield het scholings- en vormingsinstituut Mandaat in samenwerking met de Stichting Kader en Vorming van de RPF een provinciedag voor

Statenleden en steunfracties met als onderwerp 'regiovisie zorgverlening'. In september begonnen zij een gezamenlijke kadercursus gemeentepolitiek voor raadsleden. Ook bij het politiek vormingswerk in Oost-Europa werkten de beide instellingen samen.

Eind februari hield de GPJC een congres over nieuwe ontwikkelingen in de media.

personalia

De Zuidhornse wethouder J.D. Alssema werd in september burgemeester van Ten Boer. Het aantal GPV-burgemeesters kwam hiermee op drie. Alssema bleef tevens lid van de Provinciale Staten in Groningen.

De Groenen

Voor De Groenen stond 1997 niet alleen in het teken van de naderende verkiezingen, maar ook van de vernieuwing: de partijorganisatie werd aangepast en er trad een nieuw politiek leider aan. Bovendien konden zij hun eerste wethouderspost vieren: op 24 juni trad namens de partij O. de Ronde toe tot het bestuurscollege van het Amsterdamse stadsdeel Buitenveldert.

reorganisatie en vernieuwing

Op 15 februari stelde het congres van De Groenen in Utrecht nieuwe statuten en reglementen vast. De partijorganisatie werd hierbij vereenvoudigd: de regionale geleding verdween, terwijl plaatselijke afdelingen meer gewicht kregen. De afdelingen zouden afgevaardigden kunnen kiezen in het algemeen partijbestuur, in verhouding tot het aantal leden van de afdeling. Deze verkiezing had op het eerstvolgende congres plaats, dat op 28 juni in Utrecht gehouden werd. Op het volgende congres, op 25 oktober eveneens in Utrecht, werd daarnaast een nieuw dagelijks bestuur gekozen, waarvan de psycholoog R. van Wonderen voorzitter werd.

zetelhoudersoverleg

De vertegenwoordigers van De Groenen in stadsdeelraden, gemeenteraden, Provinciale Staten en de Eerste Kamer komen in beginsel vier keer per jaar bijeen in een zogeheten 'zetelhoudersoverleg'. Op 18 januari luisterden ze in Amsterdam naar inleidingen over vrijwilligerswerk en over economische groei met minder energieverbruik. Op 19 april besprak men - opnieuw in Amsterdam - de Eurotop in de hoofdstad. Op 31 mei kwamen de komende verkiezingen, de 'euro', het volksinitiatief en het basisinkomen ter sprake. Op 6 september kwamen de ze-

telhouders nog eens bijeen in Amsterdam om te praten over Schiphol, de nieuwe referendumwet en gratis openbaar vervoer. Men besloot bovendien om in 1998 als campagne team op te treden voor de Tweede-Kamerverkiezingen.

lijsttrekkerschap Tweede-Kamerverkiezingen

Op 28 juni moest het partijcongres een lijsttrekker aanwijzen voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Drie verkiezingsrondes bleken nodig om een keuze te maken uit de zes kandidaten. Uiteindelijk won het Amsterdamse raadslid R.H.G. van Duijn - die ook al lijsttrekker was geweest in 1989 - met dertig stemmen. M. van Meurs, van 1982 tot 1990 wethouder voor de PvdA in Arnhem en vanaf 1994 lid van De Groenen, behaalde zestien stemmen. Van Duijn stond echter ook kandidaat voor de Amsterdamse gemeenteraad. Op het congres werd vervolgens enige druk op Van Duijn uitgeoefend om deze kandidatuur in te trekken. Eind september koos de afdeling Amsterdam hem niettemin weer tot lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen. Van Duijn verklaarde daarop op het volgende partijcongres van 25 oktober, dat hij afzag van het landelijk lijsttrekkerschap. Het congres gaf nu de voorkeur aan J. Dirkmaat boven Van Meurs als lijsttrekker, maar omdat de kwestie niet geagendeerd was zou deze keuze in 1998 door een volgend congres nog bevestigd moeten worden. Dirkmaat was oprichter en voorzitter van de vereniging Das en Boom, maar beschikte niet over politieke ervaring.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Het verkiezingsprogramma, waarvan het ontwerp ook op 25 oktober werd gepresenteerd, zou in januari 1998 definitief vastgesteld worden. Onder de titel *Nederland verdient beter* leverden De Groenen in het ontwerpprogramma felle kritiek op de paarse coalitie, die niet alleen het milieu zou verwaarlozen maar ook een regenteske politiek in plaats van 'politiek van onder op' zou voeren. Het programma bevatte onder andere voorstellen voor een ander fiscaal stelsel, meer milieuheffingen en verplicht statiegeld, een individueel basisinkomen voor alle Nederlanders boven de achttien jaar van circa 1.000 gulden per maand, ecologische landbouw, gratis openbaar vervoer, een vergunningstelsel voor autobezit en legalisering van de handel in soft drugs.

samenwerking?

H. Verbeek, die in 1994 de lijst van De Groenen had aangevoerd bij de Europese verkiezingen en nu ook kandidaat was voor het lijsttrekkerschap, pleitte in *de Volkskrant* (5 juni 1997) voor nauwe samenwerking met SP en GroenLinks, maar vond weinig weerklink.

Op het congres in juni werd gesproken over samenwerking met andere niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen als de Partij voor Milieu en Recht (PMR), de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en de Idealisten, die alle drie woordvoerders gestuurd hadden en al voor het congres met het partijbestuur gesproken hadden. Ook met de Vrouwenpartij en de Natuurwetpartij (NWP) had het partijbestuur gesprekken gehad. Een definitief besluit over samenwerking werd nog niet genomen. Dat gebeurde evenmin op het volgende partijcongres, in oktober, waar samenwerking opnieuw ter sprake kwam. Het partijbestuur kreeg van het congres de opdracht om samenwerking met GroenLinks, SP, Idealisten en SAP nader te onderzoeken, terwijl de Eerste-Kamersteunfractie de vorming van een gemeenschappelijke lijst met regionale partijen mocht nagaan.

partijbijeenkomsten

Op 24 mei hielden De Groenen een studiedag over een 'groen belastingstelsel voor de 21ste eeuw'. De oud-medewerker van het Centraal Planbureau Th. Cool stelde een verhoging van de belastingvrije voet voor om zo de werkloosheid terug te dringen. Met hetzelfde doel voor ogen verdedigde de bedrijfseconoom P. van Elswijk een plan voor belastingheffing op toegevoegde waarde in plaats van op arbeid. Beide plannen kregen een plaats in het ontwerpverkiezingsprogramma van De Groenen.

Marten Bierman Stichting

Per 1 januari 1997 kreeg de gezamenlijke Eerste-Kamerfractie van De Groenen en de zes in de Federatie Politieke Onafhankelijke Groeperingen (POG) verenigde provinciale partijen dezelfde subsidiefaciliteiten als Tweede-Kamerfracties. Daarmee kon zij een politiek-wetenschappelijk instituut financieren dat de naam kreeg van haar senator, M. Bierman. Voorzitter werd A.J.G. Zinken, lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de Partij Nieuw Limburg (PNL). In september startte de Marten Bierman Stichting met de publicatie van een blad, *Locomotie*, waarin de verschillende partijen een eigen katern zouden vullen.

Met het verschijnen van *Locomotie* achtte een meerderheid van De Groenen op het congres in juni het niet meer nodig, daarnaast nog het 'onafhankelijk eco/politiek blad' *Gras* te blijven uitgeven; wel zou vanaf 1998 een intern ledenblad onder de naam *Gras Intern* uitgebracht worden. R. Visser nam daarop ontslag als hoofdredacteur van *Gras*.

GroenLinks

GroenLinks vierde op 11 januari feestelijk de opening van het nieuwe partijpand in Utrecht. Ook in andere opzichten ging het de partij in 1997 redelijk voor de wind. Volgens de meeste opiniepeilingen kon zij op negen Tweede-Kamerzetels rekenen, wat een winst van vier zetels zou betekenen.

congres

Op 25 januari hield GroenLinks haar partijcongres in Tilburg, dat voornamelijk in het teken stond van de Europese integratie. Het congres stemde over het algemeen in met de Europa-resolutie van het partijbestuur. Een amendement om de Europese samenwerking niet verder te verdiepen zolang de Europese Unie tekort schoot in sociaal, ecologisch en democratisch opzicht, haalde geen meerderheid. Amendementen van de GroenLinkse jongerenorganisatie Dwars, die de Europese eenwording juist wilde versnellen, kregen evenmin voldoende steun. Het congres stemde wel vòòr een amendement van de afdeling Groningen voor opheffing van NAVO en West-Europese Unie (WEU), tegen de wens overigens van partijbestuur en Tweede-Kamerfractie. Partijvoorzitter A. Harrewijn vond het niet consequent om wel de vredesoperaties onder leiding van de NAVO in Bosnië te steunen maar toch de organisatie te willen opheffen.

Het congres stemde voorts in met het voorstel van het partijbestuur, de lijsttrekker voortaan niet meer via een referendum door alle leden maar door het congres te laten kiezen.

De voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, P. Rosenmöller, stelde in zijn congresrede voor, uitkeringsgerechtigden in 1998 te laten profiteren van de zojuist ontdekte 'belastingmeevaller'. Daarnaast zou de overheid meer moeten investeren in openbaar vervoer, milieu en zorg.

Het congres herkoos Harrewijn als partijvoorzitter. Het dagelijks bestuur bestond verder uit drie vrouwen en een man. Onder de overige leden van het nieuwe partijbestuur waren mannen in de meerderheid (vijf van de negen). Het nieuwe bestuur telde geen allochtone leden meer: noch T. Latupeirissa noch T. Pehlivan haalden de kiesdeler; de vijftiende plaats in het partijbestuur bleef dientengevolge onbezet. De kandidatencommissie achtte Pehlivan weliswaar een bekwaam bestuurder, maar had hem niet voorgedragen omdat hij geen bezwaar had tegen samenwerking (om pragmatische redenen) met extreem-rechtse partijen. 'Je moet ze als het ware niet de gelegenheid ontnemen uit te groeien tot een fatsoenlijke partij', zo verklaarde Pehlivan (*GroenLinks magazine*, januari 1997). De commissie plaatste na het congres een oproep in het partijblad tot kandidaatstelling voor de vacature, vooral gericht op allochtonen. In april koos de partijraad het vijftiende lid van het partijbestuur, mevr. F. Karimi.

gemeenteraadsverkiezingen

De stuurgroep Raads- en Statenwerk organiseerde op 22 februari een conferentie ter voorbereiding van de gemeenteraadsverkiezingen. Onderwerpen waren multicultureel beleid, milieubeleid en welzijn. Op 13 september opende Raads- en Statenwerk de verkiezingscampagne met een bijeenkomst, waar vooral de campagne werd besproken.

In november ontstond enige onrust in Den Haag bij de voorbereiding van de raadsverkiezingen. Tegen het advies van een selectiecommissie in werd de zittende fractievoorzitter, N. Roozenburg, weer tot lijsttrekker gekozen. Op de tweede plaats kwam A. Daskapan, voorzitter van de Regionale Steunfunctie Allochtonen en actief lid van de Turkse Alevitische Vereniging. Het raadslid C. Kwant, die voor Daskapan moest wijken, beschuldigde hem van een 'vooropgezette actie': hij zou op korte termijn veel leden van de Turkse Alevitische Vereniging voor GroenLinks hebben geworven en naar de beslissende vergadering hebben meegenomen (*de Volkskrant*, 27 november 1997).

De campagne voor de raadsverkiezingen en voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 werd vanaf 1 oktober geleid door J. Lagendijk, van 1989 tot 1994 lid van het partijbestuur. In zijn functie als campagneleider volgde hij B. van Ojik op.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

GroenLinks wilde het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 niet in de beslotenheid van een eigen programcommissie laten schrijven, maar daar deskundige buitenstaanders bij betrekken. Deze schreven zes essays, die in zogeheten 'groene salons' op 16 en 23 februari, 16 en 23 maart en 13 april in Utrecht besproken werden. Een programcommissie, voorgezeten door oud-Tweede-Kamerlid Van Ojik, bewerkte de essays tot een tekst die onder de titel *Een toekomst in aanbouw* op 7 juni in Amsterdam in een GroenLinks Forum behandeld werd. Het partijbestuur werkte de besproken tekst vervolgens in de zomer uit tot een ontwerpverkiezingsprogramma. Dit werd op 29 augustus gepresenteerd. Naast uitvoerige essays over de burger en de overheid, duurzaamheid en milieu, welvaart en de wereld bevatte het een relatief bescheiden aantal concrete eisen, zoals: verkiezing van de minister-president en de mogelijkheid van een volksinitiatief op verzoek van 10% van alle kiesgerechtigden, extra verhoging van de uitkeringen en minimumlonen, legalisering van vreemdelingen die hier vijf jaar of langer (illegaal) verblijven en legalisering van cannabis-producten (soft drugs). 'Minder inkomen, maar een leukere samenleving: groener, schoner en meer vrije tijd', aldus Rosenmöller over het programma (*NRC-Handelsblad*, 29 augustus 1997).

'GroenLinks kleurt al aardig paars', zo vatte commentator M. Kranenburg het

programma samen in *NRC-Handelsblad* (4 september 1997). De hoogleraar sociale wetenschappen J.W. Duyvendak, één van de auteurs van het program, constateerde juist een toenemende overeenstemming tussen GroenLinks en het CDA. Het Centraal Planbureau (CPB), dat het program van GroenLinks doorrekenende, verwachtte dat verwezenlijking ervan op korte termijn tot extra werkgelegenheid maar op lange termijn wellicht tot minder banen zou leiden.

In september werd het program op een aantal regionale bijeenkomsten besproken en vervolgens in de plaatselijke afdelingen behandeld. De leden van GroenLinks reageerden vrij kritisch op het program en dienden ruim 1.000 amendementen in. Het partijbestuur zegde al eind oktober toe, het inleidende hoofdstuk, dat niet amendeerbaar was, te zullen herschrijven. Uiteindelijk zou het program in januari 1998 door het congres definitief vastgesteld worden.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op 26 april benoemde de partijraad een commissie van zeven leden onder voorzitterschap van mevr. M.B.C. Beckers, oud-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, om advies uit te brengen over de kandidaten voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Op 15 december presenteerde deze commissie de ontwerp-kandidatenlijst. Rosenmöller voerde zoals verwacht de lijst aan, gevolgd door zijn fractiegenote M.B. Vos. Op nummer drie stond een nieuwkomer, de criminologe F. Halsema, die tot mei medewerkster van het wetenschappelijk bureau van de PvdA was geweest; zij vond die partij echter teveel een 'machtspartij' geworden die zich afsloot voor kritiek (*NRC-Handelsblad*, 15 december 1997). Op plaats vier kwam het zittende kamerlid M. Rabbae, op plaats vijf mevr. W. van Gent, van 1990 tot 1994 fractievoorzitter in de gemeenteraad van Groningen en daarna voorzitter van de FNV-Noord. Op de zesde plaats stond de Utrechtse wethouder H. van der Steenhoven.

Van de twee overige zittende kamerleden had mevr. L. Sipkes zich niet herkiesbaar gesteld en kreeg mevr. T. Oedayraj Singh Varma een waarschijnlijk onverkiesbare plaats negen toebedeeld. Volgens de kandidatencommissie had zij weliswaar veel contacten met allerlei groepen in de samenleving gelegd, maar als kamerlid inhoudelijk niet sterk gefunctioneerd. Varma legde zich bij deze beslissing neer. Zij was overigens in 1997 evenals in het vorige jaar een aantal keren telefonisch bedreigd door extreem-rechtse groeperingen. Onderaan de kandidatenlijst stond als 'lijstduwer' S. Czyzewski, directeur van het College van Toezicht Sociale Verzekeringen tot hij in 1996 in conflict kwam met het bestuur - een zaak die uiteindelijk bij zou dragen tot het aftreden van de verantwoordelijke staatssecretaris, R.L.O. Linschoten (zie *Jaarboek DNPP 1996*, blz. 15-16). Czyzewski had in 1996 voor de PvdA bedankt en was lid van de commissie die het verkiezingsprogram van GroenLinks had ontworpen. Het congres zou in februari 1998 de definitieve kandidatenlijst vaststellen.

Het partijbestuur stelde in november SP en De Groenen een lijstverbinding voor, maar kreeg in december een negatieve reactie van de SP.

Feministisch Netwerk

Het GroenLinks Feministisch Netwerk presenteerde zich op 10 mei met een bijeenkomst in Utrecht over 'GroenLinks en feminisme'. Dit netwerk kwam in de plaats van het Vrouwenoverleg en wilde zich niet alleen op typische 'vrouwenzaken' richten maar bijvoorbeeld ook op milieu en mensenrechten. Het stond open voor mannen. Evenals het Vrouwenoverleg wilde het netwerk zonder vaste voorzitters bijeenkomen.

Op 22 maart had de partij in Utrecht een 'proeflokaal voor vrouwen' gehouden. De bijeenkomst was bedoeld om de deelname van vrouwen aan de politiek binnen GroenLinks te bevorderen.

partijraden

De partijraad kwam in 1997 vier keer bijeen in Utrecht. Op 1 maart besteedde men aandacht aan het weigeren van het betalen van belasting voor defensie. De Tweede-Kamerfractie van GroenLinks had op aandrang van een groep uit de vredesbeweging begin jaren negentig een initiatiefwetsontwerp hierover voorbereid maar dat in januari 1997 ingetrokken 'gelet op de gewijzigde internationale verhoudingen, de nieuwe vredestaken van de Nederlandse krijgsmacht en het geconstateerde gebrek aan politiek draagvlak'. Met een nipte meerderheid nam de partijraad een motie aan waarin de fractie werd opgeroepen het voorstel alsnog in te dienen om zo 'de positie van GroenLinks als betrouwbare partner van de vredesbeweging te herstellen' (*GroenLinks magazine*, april 1997).

Op 26 april werd gesproken over de verkiezingen voor gemeenteraden en Tweede Kamer. Verder wees deze partijraad zoals reeds vermeld de kandidaatstellingscommissie aan. Ook boog de vergadering zich over het milieubeleid van GroenLinks. Men was unaniem van mening dat de partij meer zou kunnen samenwerken met de milieubeweging en andere gelijkgezinde organisaties. Minder eenstemmigheid heerste er ten aanzien van compromissen die bestuurders op lokaal niveau sloten, bijvoorbeeld in Rotterdam over de aanleg van een industrieterrein (de zogeheten tweede Maasvlakte) en in Amsterdam over de nieuwe wijk IJburg.

Op 28 juni besprak de partijraad een notitie van de partijvoorzitter over het meerjarenbeleid tot 2001 en een aantal huishoudelijke zaken. Ook aan het ontwerpverkiezingsprogramma werd aandacht geschonken.

Op 29 november stond (opnieuw) de verkiezingscampagne op de agenda, maar ook het functioneren van de partijraad zelf. Een knelpunt vormde met name de lage opkomst; zo bleek dat een aantal leden in twee jaar tijd nog geen enkele

bijeenkomst bijgewoond had.

overige partijbijeenkomsten

De categorale groep Gehandicapten en Chronisch Zieken hield op 14 maart een conferentie over ethiek en mensenrechten, in het bijzonder rechten van gehandicapten. Hieraan namen onder meer het Eerste-Kamerlid mevr. J.A. Schoondergang en het Tweede-Kamerlid Varma deel.

Op 11 mei hield GroenLinks een discussiebijeenkomst in Amsterdam over de Turks-Koerdische kwestie, waar onder anderen oud-staatssecretaris P. Dankert, namens de PvdA lid van het Europees Parlement, het woord voerde.

Op 4 oktober vond een conferentie over armoede plaats in Utrecht, waarbij in workshops ervaringen uitgewisseld en alternatieven voor beleid besproken werden. Rosenmöller presenteerde een tienpuntenplan voor armoedebestrijding.

verwante instellingen en publicaties

Het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks organiseerde op 25 april een symposium over het minderhedenbeleid. Van deze bijeenkomst verscheen later ook een verslag, geredigeerd door G. Pas, onder de titel *Waarheen met het minderhedenbeleid?* Het bureau publiceerde daarnaast in 1997 onder de titel *Een toekomst in aanbouw* de essays van P. de Beer en anderen die de basis vormden voor het ontwerpverkiezingsprogram van GroenLinks. Bovendien verscheen bij het bureau de studie *Groen ondernemen*, over vernieuwend milieubeleid binnen bedrijven onder redactie van P. Basset en J. Kastje. Op 12 april belegde GroenLinks een bijeenkomst over AOW en aanvullend pensioen. Een partijcommissie schreef een discussienota over de toekomst van de AOW en aanvullende pensioenen onder de titel *Kostbare vooruitgang*.

Op 24 mei belegde GroenLinks samen met de aan de partij gelieerde Stichting Duurzame Solidariteit een studieconferentie over 'Europa en haar islamitische buurlanden'. De Stichting publiceerde over dit onderwerp ook een bundel artikelen, samengesteld en ingeleid door mevr. M. Wallis, waarin onder meer aandacht besteed werd aan de positie van vrouwen, mediterraan milieubeleid en de politieke islam.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, hield op 31 mei en 1 juni een congres in Rotterdam, met als thema seksualiteit. Ook op 26-28 september congresseerde Dwars, nu in Maastricht, over anti-fascisme en vooroordelen.

De Groene Fractie in het Europees Parlement organiseerde op 4 en 5 juni in Amsterdam enkele debatten naar aanleiding van de Europese top. Op 6 november hield de Stichting GroenLinks in de Europese Unie te Utrecht een bijeenkomst onder de titel 'Europa na Amsterdam - zorgenkind of *total loss*'. Mevr. P.B.M. van Dijk, lid van het Europees Parlement, leidde de bijeenkomst in. Daarna

traden voor- en tegenstanders van het Verdrag van Amsterdam, de euro en de uitbreiding van de Europese Unie met elkaar in debat.

Het Scholings- en Vormingsinstituut van GroenLinks publiceerde een notitie om migranten meer bij de partij te betrekken, met de titel *Diversiteit: de kracht van GroenLinks*.

personalia

Op 1 juli ving mevr. A. Koopmanschap haar werk aan als burgemeester van Zoeterwoude. Ze was sinds 1987 lid van de Amsterdamse deelraad De Pijp geweest, vanaf 1990 als voorzitter. Koopmanschap was de tweede burgemeester van GroenLinks in het land.

Ouderen-Unie 55+

De Ouderen-Unie 55+ (meestal afgekort als: Unie 55+) was tot 1997 een toonbeeld van harmonie en rust geweest, in tegenstelling tot het AOV. Dit jaar werd echter ook de Unie 55+ gekweld door interne spanningen.

samenwerking en Tweede-Kamerverkiezingen

Nadat pogingen tot samenwerking tussen de drie ouderenpartijen Unie 55+, AOV en de van deze partij afgesplitste Senioren 2000 in 1996 op niets waren uitgelopen, gingen AOV en Unie 55+ getweeën verder (zie in deze Kroniek onder AOV). Op 5 februari ondertekenden en presenteerden ze in Den Haag een overeenkomst om met een gezamenlijke kandidatenlijst aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 deel te nemen en daarna volledig te fuseren. Op 15 mei besloten de hoofdbesturen van AOV en Unie 55+ het Tweede-Kamerlid voor de Unie, H.A. Leerkes, voor te dragen als lijsttrekker van de gezamenlijke lijst.

Op 21 juni hield de Unie 55+ haar jaarvergadering in Nijkerk. Op de agenda stonden naast huishoudelijke zaken de samenwerking met het AOV en de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Gezien de onzekerheid over het AOV, besloot men de samenwerking echter twee maanden op te schorten. Over de gezamenlijke kandidatenlijst vond op 25 september in Nijkerk een buitengewone algemene ledenvergadering plaats. De aanwezige leden bleken daar grote bezwaren te koesteren tegen de voordracht van het partijbestuur, in het bijzonder wat betreft de tweede plaats op de lijst. Het partijbestuur had op die positie nog kort voor de vergadering B. Blase geplaatst, op dat moment voorlichter van de Tweede-Kamerfractie. Bij de stemming verloor Blase het echter van A.H. Scheltens, voorzitter van de gezamenlijke AOV/Unie 55+-fractie in de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Leerkes, die reeds was herkozen als lijstaanvoerder, dreigde daarop met aftreden. In oktober maakte hij bekend inder-

daad af te zien van zijn kandidatuur, op medisch advies. Een extra buitengewone ledenvergadering wees op 16 oktober Scheltens als lijsttrekker aan. Scheltens zou ook de gemeenschappelijke lijst van AOV en Unie 55+ aanvoeren.

verdere samenwerking

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1998 waren AOV en Unie 55+ eveneens tot het opstellen van gemeenschappelijke lijsten overgegaan. Hun wetenschappelijke instituten publiceerden in 1997 een gezamenlijke studie over het Nederlandse pensioenstelsel (zie hiervoor in deze Kroniek onder AOV).

interne ontwikkelingen

Het congres koos op 21 juni een nieuw hoofdbestuur. H. van Os trad af als vice-voorzitter van het hoofdbestuur; wel herkozen als vice-voorzitter werd J. Mulder. Penningmeester werd N.E. Hertzberger. J.H.C. Goeman werd met 52 stemmen herkozen als voorzitter. De door de kring Limburg gestelde tegenkandidaat, Van Mook, kreeg 31 stemmen. De Limburgse kring verschilde met het hoofdbestuur op verschillende punten van mening. In juli ontsloeg het hoofdbestuur het voltallige bestuur van de kring en stelde een interim-bestuur in.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor het eerst sinds jaren ging het de PvdA in 1997 weer voor de wind. De daling van het ledental werd mede dankzij een intensieve advertentiecampagne een halt toegeroepen. In de peilingen stond de partij er goed voor; begin november bereikte zij zelfs een hoogtepunt van 44 Tweede-Kamerzetels. Bovendien maakte het interne partijleven een meer opgewekte indruk dan in voorgaande jaren. Partijvoorzitter F. Rottenberg waarschuwde in zijn afscheidsrede dan ook voor zelfgenoegzaamheid.

partijcongres en voorzitterschap

In 1996 had partijvoorzitter Rottenberg al aangekondigd zich wegens gezondheidsproblemen in 1997 niet herkiesbaar te stellen. Waarnemend voorzitter R.L. Vreeman stelde zich evenmin kandidaat, maar suggereerde de naam van mevr. K.Y.I.J. Adelmund, vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 57-58).

Uiteindelijk stelden zich zes personen - drie vrouwen en drie mannen - kandidaat voor het partijvoorzitterschap, waarvan echter alleen Adelmund landelijke bekendheid en de steun van het partijbestuur genoot. Het partijcongres, dat op 14 en 15 februari in Den Haag bijeen kwam, koos Adelmund met een overweldigende

meerderheid (97%) tot voorzitter. Men wilde haar daarbij niet dwingen haar zetel in de Tweede Kamer op te geven. Hierop hadden met name de Jonge Socialisten aangedrongen, uit vrees voor belangenconflicten indien zij beide functies zou combineren. Adelmund zelf zei die vrees niet te delen. Niettemin nam ze geen zitting in de adviescommissie Kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen, waarvan normaliter de partijvoorzitter deel uitmaakt. Zij kondigde verder aan, het vernieuwende beleid van Rottenberg voort te willen zetten. In haar congresrede sprak zij als haar motto uit: 'wonen, werken en liefhebben'. Als vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie werd zij opgevolgd door haar fractiegenote mevr. A.M. Vliegthart, kamerlid sinds 1987.

Naast de voorzitter moesten ook de andere leden van het partijbestuur opnieuw gekozen worden. Freeman en W. Etty werden herkozen als vice-voorzitter respectievelijk penningmeester, terwijl E. Hallesleben het partijsecretariaat overnam; zij was voorheen wethouder in Rotterdam geweest. In het nieuwe partijbestuur vormden vrouwen een meerderheid. Freeman raadde de partij in zijn toespraak aan, op zoek te gaan naar 'nieuwe ideologische veren' (*NRC-Handelsblad*, 15 februari 1997) en daarbij afstand te bewaren tot de vrije markt zonder in bureaucratisch centralisme te vervallen.

De voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, J. Wallace, viel in zijn rede de coalitiepartner VVD aan op haar streven het minimumloon af te schaffen. Hij had overigens al in januari soortgelijke uitslatingen gedaan, evenals zijn partijgenoten A.P.W. Melkert (minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) en minister-president W. Kok. Deze laatste toonde zich in zijn congresrede optimistisch over de economische vooruitzichten en beloofde de 'meevallers' te besteden aan belastingverlaging voor bejaarden en mogelijk een verhoging van de bijzondere bijstand.

Het congres sprak zich uit voor een nogal afgezwakte motie van een zevental afdelingen, waaronder Rotterdam en Haarlem, die geleidelijk koopkrachtherstel beoogde voor burgers die langdurig op een uitkering waren aangewezen. Het congres stemde voorts vrijwel geheel in met de notitie van het Tweede-Kamerlid J.P.C.M. van Zijl over het pensioenstelsel, getiteld *Een onbezorgde ouderdag; haalbaar en betaalbaar* (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 60). Zijn voorstel voor een bufferfonds voor de AOW was overigens al kort voor het congres overgenomen door het kabinet. Ook de rapporten over sociale zekerheid (*Sociale zekerheid bij de tijd*) en over buitenlands beleid (*Voorbij de waterlinie. Het buitenland van de PvdA*) werden nagenoeg zonder wijzigingen goedgekeurd.

Een meerderheid van de afgevaardigden sprak zich uit tegen de verhuizing van het partijkantoor uit Amsterdam naar Den Haag, zoals het partijbestuur had besloten. Op 1 september verhuisde de partij wel binnen Amsterdam, van de Nicolaas Witsenkade naar de Herengracht.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

De voorbereidingen voor de volgende kamerverkiezingen veroorzaakten af en toe enige beroering in de partij. In maart kondigde het Tweede-Kamerlid mevr. G.A. Dijkman aan, geen tweede zittingsperiode te ambiëren; ze zou zelfs - zo bleek later - al in september de Kamer verlaten en weer een functie bij de politie aanvaarden. Als reden noemde zij (in een brief aan haar fractie) de 'hoge zuurgraad', 'technocratische sfeer' en 'zielloze', gesloten cultuur van de fractie. Zij signaleerde daarbij voortdurende spanning tussen de in 1994 nieuw gekozen fractieleden - waar zij zelf toe behoorde - en de oude garde. Andere fractieleden, zoals de - eveneens in 1994 gekozen - R. Oudkerk, mevr. M. Sterk en voormalig Europarlementariër E.P. Woltjer, bleken haar kritiek tot op zekere hoogte te delen. Oudkerk stelde zich overigens wel herkiesbaar, Woltjer niet.

De partijtop leek intussen verdeeld over de vraag of de fractie ook in 1998 drastisch vernieuwd diende te worden. Vreeman en Adelmund streefden daar naar, en kregen daarbij steun van jongeren uit de 'Niet Nix'-groep, maar niet van fractievoorzitter Wallage en maar ten dele van A.J. Dunning, de voorzitter van de adviescommissie Kandidaatstelling. De PvdA riep overigens al in april per advertentie in enkele dagbladen belangstellenden op zich bij de adviescommissie aan te melden en kreeg daarop 462 reacties.

Op 24 november bood de commissie haar advies aan het partijbestuur aan, dat op 28 november de ontwerp-kandidatenlijst vaststelde. De lijst werd uiteraard aangevoerd door premier Kok, gevolgd door fractievoorzitter Wallage en partijvoorzitter Adelmund. De volgende vijf plaatsen waren gereserveerd voor ministers en staatssecretarissen. Drie bewindslieden - J.M.M. Ritzen, mevr. E.M.A. Schmitz en mevr. A.G.M. van de Vondervoort - hadden zich niet herkiesbaar gesteld. Op de tiende plaats stond een nieuweling, de directrice van het Joods Historisch Museum in Amsterdam, mevr. J. Belinfante. De lijst van vijftig kandidaten telde evenveel mannen als vrouwen, en in totaal zeventien nieuwelingen. Van de zittende kamerleden zouden er tien niet meer terugkeren.

H. Vos en technolease

Tot die kamerleden die na de verkiezingen van 1998 niet meer terug zouden keren, behoorde ook H. Vos. Hij verklaarde in november zich om gezondheidsredenen niet meer kandidaat te zullen stellen. In februari was Vos in opspraak geraakt. Als voorzitter van de Kamercommissie voor Economische Zaken zou hij volgens het *NRC-Handelsblad* (4 februari 1997) geluidsbanden hebben laten wissen die zouden kunnen aantonen, dat de Tweede Kamer door het kabinet Lubbers-Kok in 1994 onvoldoende was ingelicht over de fiscale kosten voor het Rijk van het zogenaamde technolease-contract tussen Fokker en de Rabobank. Volgens dit contract zou Fokker technische kennis via een dochtermaatschappij aan de bank verkopen en vervolgens weer terug-huren. De

overheid zou zodoende minder belastingen van Fokker kunnen innen. Op soortgelijke wijze had Philips met de Rabobank een technolease-contract gesloten, waarmee nog veel meer geld was gemoeid. De Algemene Rekenkamer zou beide zaken onderzoeken en stuitte daarbij op de gewiste banden.

Vos ontkende de aantijgingen en eiste van het NRC-Handelsblad in een kort geding rectificatie van het bericht. De rechtbank in Haarlem wees deze eis op 20 februari echter af. De Tweede Kamer concludeerde overigens zelf in juni dat zij toch voldoende was ingelicht in 1994.

H. Houda

Het Tweede-Kamerlid H. Houda werd op 28 augustus in het televisieprogramma NOVA beschuldigd van belastingfraude. De uit Marokko afkomstige ondernemer zou inkomsten uit zijn importbedrijf Houda Textiel BV niet hebben opgegeven aan de belastingdienst en evenmin hebben laten aftrekken van zijn inkomsten ('schadeloosstelling') als kamerlid. Formeel had hij bij zijn intrede in de Kamer de leiding van het bedrijf aan zijn vrouw overgedragen, maar in feite zou hij zich er regelmatig mee hebben bemoeid. Houda achtte zich onschuldig en wilde een onafhankelijk persoon de beschuldigingen laten onderzoeken.

Het fractiebestuur nam deze suggestie over. Het onderzoek werd verricht door F.G. Kordes, oud-president van de Algemene Rekenkamer. Naar aanleiding van deze affaire werd ook kritiek geuit op het optreden van Houda als kamerlid en daarvoor als lid van de Haarlemse gemeenteraad, dat inhoudelijk weinig zou voorstellen. Op 24 september bracht Kordes verslag uit. Houda zou weliswaar 'fiscaal-technisch' zuiver, maar 'maatschappelijk-ethisch' onjuist gehandeld hebben door zich als groot-aandeelhouder met het importbedrijf te blijven bemoeien zonder daar inkomsten voor te ontvangen. Kordes vond overigens ook dat de fractie tekort geschoten was in de begeleiding van het in 1994 aangetreden kamerlid. De betrokkene zei hierop toe, alsnog neveninkomsten te zullen verrekenen met zijn 'schadeloosstelling' als kamerlid, maar legde het advies van zijn fractie om zijn zetel op te geven naast zich neer.

Op 12 november trad Houda alsnog af onder druk van zijn fractie, nadat twee personeelsleden van zijn bedrijf eerder in NOVA hadden verklaard dat Houda hen tot valse verklaringen in het onderzoek had aangezet en bovendien belastingfraude gepleegd zou hebben. In december stelde de rechter in deze zaak Houda overigens in het gelijk. Houda werd opgevolgd door de docente bestuurskunde mevr. M. Wagenaar.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Op 6 september hield de partij in Utrecht een congresconferentie over enkele bouwstenen voor het verkiezingsprogram. Daarbij leverden P. Kalma en F. Bec-

ker, directeur respectievelijk adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, kritiek op het 'economistische' beleid van het kabinet-Kok. In hun notitie *Zeven amendementen op het poldermodel* stelden zij vooral de grote uitgaven voor infrastructuur ter discussie en vroegen zij meer aandacht voor ecologische en sociaal-culturele kwesties. In zijn rede tot de conferentie zei Kok het kabinetsbeleid voort te willen zetten, maar met 'nieuwe accenten' op sommige terreinen, zoals de inrichting van Nederland, sociale zekerheid, zorg en onderwijs. Wallage nam het in zijn toespraak op voor langdurig werklozen, die een extra uitkering zouden moeten krijgen.

Het Tweede-Kamerlid J.P. Rehwinkel schetste een nieuwe opzet voor de studiefinanciering. De prestatiebeurs zou weer plaats moeten maken voor een volledige beurs voor studenten uit lagere inkomensgroepen en voor een combinatie van beurs en lening voor de rest. Dit plan was ontworpen door een commissie van de PvdA, waarvan naast Rehwinkel de oud-staatssecretarissen R.J. in 't Veld en M.J. Cohen en fractievoorzitter (overigens ook oud-staatssecretaris) Wallage deel uitmaakten. De commissie nam daarmee impliciet afstand van het beleid van haar partijgenoot, minister Ritzen.

Het ontwerpverkiezingsprogramma was geschreven door een projectgroep onder leiding van Adelmund en Wallage, in samenwerking met een breed program-maberaad en een werkgroep 'financieel sociaal-economisch raamwerk' onder leiding van minister Melkert. Het concept werd op 29 september door het partij-bestuur besproken en op 6 oktober in Rotterdam aan premier Kok aangeboden. Vervolgens begon de partij in verschillende steden discussiebijeenkomsten over het programma te houden. De definitieve tekst zou door het congres in januari 1998 worden vastgesteld.

In het programma, getiteld *Een wereld te winnen*, viel de nadruk op werk, scholing en inkomen. De PvdA wilde de overheid meer laten investeren in gezondheidszorg, onderwijs en veiligheid (onder andere meer politie). Uitgaande van 2% economische groei en bezuinigingen hoopte de partij ruim dertien miljard gulden voor deze investeringen te kunnen uittrekken. Voorts zou milieuvervuiling meer en laag betaald werk juist minder belast moeten worden. Schiphol mocht uitbreiden binnen de vastgelegde milieunormen. Ook stelde de partij voor, burgers voortaan hun burgemeester direct te laten kiezen - een voorstel dat nogal wat weerstand opriep binnen en vooral buiten de partij.

Het programma ontlokte vooral stevige kritiek van de VVD. Minister van Financiën G. Zalm (VVD) vond de lastenverlichtingen voor burgers te gering en meende dat de PvdA het financieringstekort nauwelijks wilde verminderen. Zijn partijgenoot, minister van Binnenlandse Zaken H.F. Dijkstal, dacht zelfs in november dat het programma voortzetting van het huidige kabinetsbeleid onmogelijk zou maken. De kritiek van VVD-zijde op het PvdA-programma, en omgekeerd die van PvdA-ministers op het conceptprogramma van de VVD (zie in deze Kroniek onder VVD), zorgden voor lichte spanning binnen het kabinet.

Kritiek op het PvdA-program kwam echter ook uit eigen gelederen. Oud-minister E. van Thijn noemde in het partijblad *PvdA-Vlugschrift* (11 oktober 1997) de geringe aandacht voor het vreemdelingenbeleid 'een beetje armetierig' en signaleerde 'een ware kaalslag' in de bestuurlijke vernieuwingsagenda. Van Thijn had overigens in juli even gedreigd zijn partijlidmaatschap op te zeggen naar aanleiding van de beslissing van de staatssecretaris van Justitie, zijn partijgenote Schmitz, de illegaal in Nederland verblijvende familie Gümüs naar Turkije terug te sturen, maar had dit dreigement uiteindelijk niet uitgevoerd. Ook in de oratie waarmee hij op 26 november de Cleveringa-leerstoel aan de Leidse universiteit aanvaardde, leverde hij kritiek op het minderhedenbeleid in Nederland.

Minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking liet zich eveneens kritisch uit over de passage over vreemdelingenbeleid in het ontwerpprogram. Hij had bovendien graag gezien dat men het budget voor ontwikkelingssamenwerking zou verhogen. De Evert Vermeer Stichting (EVS), de organisatie voor ontwikkelingssamenwerking van de PvdA, viel Pronk op dit punt bij.

Niet Nix

E. van Bruggen en L. Booi, die in 1995 het jongerennetwerk 'Niet Nix' hadden opgericht (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 62), droegen januari 1997 hun functie als coördinatoren over aan T. Wallaart en J. Vos. Op 13 februari organiseerden laatstgenoemden een 'schaduwcongres' over thema's als milieu, kennis en internationaal beleid. In mei en juni vonden zeven bijeenkomsten plaats in verschillende steden over onderdelen van het verkiezingsprogram-in-wording.

Op 20 september werd in Amsterdam het 'Niet Nix-toekomstfestival' gehouden, waaraan onder meer Adelmund en Rottenberg, de bewindslieden Melkert, Ritzen en mevr. T. Netelenbos, Europarlementariër H. d'Ancona en oud-minister Van Thijn deelnamen. Naast debatten en werkgroepen was er muziek, film, cabaret en een digitale enquête voor de ruim 2.000 jeugdige bezoekers. Uit de enquête bleek enige onvrede, vooral over het onderwijs en het milieubeleid van het kabinet, maar ook over de Tweede-Kamerfractie en haar voorzitter, Wallage. De 'Niet Nix'-jongeren hoopten met hun ideeën uiteindelijk ook het verkiezingsprogram van de partij te beïnvloeden. Ze hadden overigens al op 13 september in *het Parool* kritiek geuit op de vaststelling en de inhoud van het verkiezingsprogramma, maar ook op de Tweede-Kamerfractie die ze een tekort aan 'lef, bevlogenheid of leiderschap' verweten. Tweede-Kamerleden reageerden verdeeld op de kritiek: R. Oudkerk toonde veel begrip, maar F.J.M. Crone noemde het artikel van Niet Nix 'simpel, arrogant en achterhaald' (*PvdA-Vlugschrift*, 13 september 1997).

antecedentenonderzoek BVD

In mei raakte een PvdA-raadslid in Beverwijk, F. Yerlibuak, in opspraak toen hij door een twaalfstal plaatsgenoten - waaronder een raadslid voor GroenLinks - beschuldigd was van banden met de Grijsz Wolven, een beweging van extreem-rechtsz Turken. Yerlibuak spande een kort geding aan en werd door de rechter op 13 juni in het gelijk gesteld, zodat de beschuldiging in het *Noordhollands Dagblad* gerectificeerd diende te worden. De PvdA bleek intussen zelf al de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) een onderzoek naar de antecedenten van haar raadslid te hebben laten verrichten, waaruit naar voren was gekomen dat deze geen banden met de extreem-rechtsz organisatie onderhield. De directeur van het partijbureau, W. Verhoeven, bevestigde begin juni dat de BVD wel vaker aan dergelijke verzoeken gehoor had gegeven om de antecedenten van PvdA-volksvertegenwoordigers na te gaan.

op weg naar een nieuw beginselprogramma?

Op 30 januari hield de WBS een conferentie in Amsterdam over nut en noodzaak van een nieuw beginselprogramma. De aanleiding vormde een notitie van het Eerste-Kamerlid (en oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer) M.A.M. Wöltgens, getiteld *Een nieuw beginselprogramma voor de Partij van de Arbeid?* Hierin pleitte hij voor een nieuw beginselprogramma (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 60). Het partijbestuur wilde daar ook wel naar toewerken, maar pas na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. De WBS nam als het ware een voorschot op de discussie. De hoogleraar A. van der Zwan, houder van de Drees-leerstoel aan de Rijksuniversiteit Utrecht, leidde de conferentie in met een vurig betoog voor een sterke nationale overheid die het doorgeschoten kapitalisme moet afremmen, echter zonder de zelfwerkzaamheid van de burgers te ondermijnen. Hij constateerde al een kentering in het marktdenken in verschillende kringen, zelfs bij liberale partijen, maar nog te weinig in de PvdA. Hij vond het echter niet nodig de door hem aangeprezen nieuwe koers vast te leggen in een nieuw beginselprogramma. Ook het Tweede-Kamerlid mevrouw. M.M. van Zuijlen, die de 'ideologiekritiek' en de 'sombere verhalen' van Van der Zwan afwees en het marktdenken juist verdedigde, voelde geen behoefte aan een nieuw programma (*de Volkskrant*, 1 februari 1997).

Europa

Op 18 januari organiseerde de Nederlandse delegatie van de Socialistische Fractie in het Europees Parlement een conferentie in Amsterdam onder de titel 'Europa in evenwicht!'. De aanleiding vormde het Nederlands voorzitterschap van de Europese Unie. Premier Kok was één van de sprekers, naast andere sociaal-democrati-

sche bewindslieden, Europarlementariërs en leden van de Europese Commissie. De WBS hield op 23 januari in Den Haag een debat over de Europese muntunie, waar Europarlementariër A. Metten de degens kruiste met de hoogleraar J. de Beus. De Jonge Socialisten (JS) organiseerden op 5 april samen met de PvdA-delegatie in het Europees Parlement een conferentie over Europa. Europarlementariërs en Tweede-Kamerleden van de PvdA, CDA, RPF en VVD en een aantal deskundigen gingen in discussie over verschillende aspecten van Europese integratie.

De Eurodelegatie van de PvdA hield in 1997 nog een aantal conferenties in Amsterdam: op 1 maart over mensenrechten, op 12 april over EU-beleid voor het Middellandse Zeegebied en inwoners uit dat gebied en op 19 juni een 'briefing over de Eurotop', onder de titel 'Het Verdrag van Amsterdam: resultaat & toekomst', waarbij onder meer minister Melkert en het Tweede-Kamerlid M. van Traa het woord voerden.

Als voorzitter van de Europese Raad van Regeringsleiders, die op 16, 17 en 18 juni in Amsterdam bijeen kwam - de zogenaamde Eurotop - kreeg Kok enige kritiek uit eigen kring te verduren. De hoogleraar filosofie en auteur van het verkiezingsprogramma van 1994, De Beus, merkte op: 'Kok stelt zich regentesk op en biedt geen ruimte voor alternatieven' (*PvdA-Vlugschrift*, 7 juni 1997). Anders dan Kok en bijvoorbeeld het Tweede-Kamerlid F. van der Ploeg achtte De Beus uitstel van de Europese Economische en Monetaire Unie (EMU) niet rampzalig maar juist wenselijk. Dit meningsverschil binnen de PvdA betrof ook het monetair beleid dat de EMU zou moeten voeren: moest dat vooral gericht zijn op een harde munt of ook op sociaal-economische doelstellingen als werkgelegenheid?

Werkgelegenheid en de uitbreiding van de Europese Unie vormden het thema van de najaarsconferentie die de Eurodelegatie van de PvdA op 15 november in Tilburg organiseerde.

verwante instellingen en publicaties

De WBS publiceerde de bundel *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*, onder redactie van M. Hajer en F. Halsema, waarin de toekomstige ruimtelijke ordening van Nederland belicht werd vanuit verschillende invalshoeken. De WBS liet ook een bundel over economische trends het licht zien, getiteld *Economisch beleid in een ondernemende samenleving*, onder redactie van B. Dankbaar en F. Becker.

Op 15 december organiseerde de WBS samen met de Evert Vermeer Stichting (EVS) en de Tweede-Kamerfractie een conferentie in Amsterdam over 'sociaal-democratie en milieupolitiek', waarbij de klimaatconferentie in Kyoto werd geëvalueerd en het ontwerpverkiezingsprogramma van de PvdA werd besproken. Eerder in het jaar, op 22 maart, vierde de EVS haar dertigjarig bestaan in Utrecht

met een druk bezochte bijeenkomst onder de naam 'Groen licht voor Afrika'. Eregast was J.K. Nyerere, oud-president van Kenia. Ook minister Pronk was aanwezig. In de slotdiscussie werd door Europarlementariër J.M. Wiersma en door minister-president Kok kritiek geuit op de protectionistische handelspolitiek van de Europese Unie.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) organiseerde op 12 maart in Den Haag een conferentie met als thema 'Als Schiphol vol is' en op 30 augustus een bijeenkomst in Culemborg over 'Ons Dorp', waarbij vooral de sociale voorzieningen en de ruimtelijke ontwikkelingen in dorpen besproken werden. Op 27 september vond in Den Haag het jaarlijkse Festival van het Binnenlands Bestuur plaats, dat dit jaar in het teken stond van de naderende gemeenteraadsverkiezingen. W. Etty, penningmeester van de partij en oud-wethouder van Amsterdam, hield de Wibaut-lezing over informatie-technologie en democratie.

J. Monasch nam afscheid als secretaris van het CLB en werd op 1 september opgevolgd door mevr. R. Vermeij. Voor zijn vertrek had Monasch in *Nieuwe rozen, de PvdA gelokaliseerd* een aantal voorstellen gedaan voor vernieuwing van de partij, vooral op lokaal niveau. De volgens hem nogal uitgeholde lokale afdelingen zouden hun eigen weg moeten gaan, zo mogelijk in samenwerking met andere progressieve (lokale) partijen, terwijl de gewesten helemaal zouden kunnen verdwijnen. Het CLB publiceerde verder een bundel over verschillende aspecten van provinciaal beleid onder de titel *Studie voor de staten*, vooral bedoeld voor nieuwe Provinciale Statenleden.

De Jonge Socialisten (JS) kregen er in 1997 circa 1.500 nieuwe leden bij dankzij het besluit van het partijbestuur om voortaan alle partijleden jonger dan 28 automatisch lid van de JS te maken, tenzij ze aangaven daar bezwaar tegen te hebben. Niet iedere jongere was hier mee ingenomen; Booij, oprichter van Niet Nix, noemde het besluit 'een slag in het gezicht van Niet Nix' (*PvdA-Vlugschrift*, 4 oktober 1997). Op 18 en 19 mei vierde de JS het jaarlijkse Pinksterfestival in Elst. Minister Ritzen verdedigde er zijn beleid. De jongerenorganisatie hield op 25 en 26 oktober haar jaarlijkse congres in Den Haag. De student politicologie O. Ramadan werd als voorzitter verkozen in de plaats van mevr. F. Bod, die haar functie voortijdig neerlegde toen zij een betaalde baan had gekregen.

Op 24 mei vond in Amersfoort een Rosa-conferentie plaats over onderwijs, ruimte, zorg en cultuur. De voorzitter van de sociaal-democratische Stichting De Mei, P.G.J. Zelissen (tevens burgemeester van Grave) leverde kritiek op het markt-gerichte cultuurbeleid dat te weinig op kwaliteit en teveel op nuttigheid gericht zou zijn. Op 1 november werd een Rosa-conferentie in Amsterdam gewijd aan 'emancipatie, het kloppend hart van de sociaal-democratie', waarbij het ontwerpverkiezingsprogramma van verschillende kanten belicht werd. Wallage beloofde in zijn toespraak dat de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer voor de helft uit vrouwen zou bestaan.

Begin 1997 richtte de PvdA een nieuwe stichting op, 'Een Oogverblindend Vergezicht', die onder leiding van J. Nekkers toekomst-scenario's zou ontwikkelen voor de partij maar ook ten behoeve van derden.

Im mei verscheen de studie *Onderwijs, ruimte en zorg bij de tijd*. Begin 1996 had het partijbestuur aan enkele 'projectteams' opdracht gegeven deze thema's nader uit te werken. De adviezen uit het rapport werd betrokken bij de opstelling van het verkiezingsprogramma.

De PvdA publiceerde een brochure getiteld *De Vragen van Vreeman*, geschreven door F. Catz, die Vreeman in januari zelf aanbood aan F.H.G. de Grave, staatssecretaris van Sociale Zaken (VVD). Vreeman leverde kritiek op het marktmechanisme, vooral wat betreft arbeidsomstandigheden.

Het Tweede-Kamerlid F. van der Ploeg, tevens hoogleraar economie, publiceerde *Een schaaap in wolfskleren. Opstellen over politiek en economie*, waarin hij een genuanceerde afweging trachtte te maken tussen markt en overheidsinterventie op verschillende terreinen. Zijn fractiegenote M.M. van Zijl ging in *Doodgewoon digitaal. Over nieuwe media en politiek* de effecten na van de nieuwe informatie- en communicatietechnologie op de samenleving.

De Tweede-Kamerfractie liet zelf brochures het licht zien over de ontwikkeling van de Randstad (van de hand van A. Duivesteyn) en over de toekomst van de luchtvaart (geschreven door R. van Gijzel en F.J.M. Crone).

personalia

Op 12 maart overleed H. Brugmans, Tweede-Kamerlid voor de SDAP (1939-1940) en vervolgens één van de oprichters van de PvdA. De cultuurhistoricus Brugmans behoorde ook tot de initiatiefnemers van de Europese Beweging en was lange tijd rector van het Europa-College in Brugge.

R.L. Vreeman werd op 17 maart geïnstalleerd als burgemeester van Zaanstad. In de Tweede Kamer werd hij opgevolgd door J.J. Feenstra, die daar overigens al lid van was geweest in de periode 1988-1994.

De voorzitter van de Eerste Kamer, H.D. Tjeenk Willink, werd overeenkomstig in 1996 gemaakte afspraken (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 18) met ingang van 1 juli benoemd tot vice-voorzitter van de Raad van State.

Op 1 juli trad W. Verhoeven af als algemeen directeur van de PvdA en ambtelijk secretaris van het partijbestuur. Hij werd op 1 september opgevolgd door J. Huige, tot die tijd directeur van het - ook sociaal-democratisch geïnspireerde - Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk (NIVON).

Met ingang van 1 juli werd J. Stekelenburg, voorzitter van de FNV, burgemeester van Tilburg. Nadat de vertrouwenscommissie uit de gemeenteraad een lichte voorkeur had uitgesproken voor Stekelenburg boven de oud-staatssecretaris Van Rooy (CDA), had het aanvankelijk nogal verdeelde kabinet hem in april voorgedragen.

Eveneens op 1 juli werd W.F. Duisenberg, aftredend president van de Nederlandse Bank, voorzitter van het Europees Monetair Instituut in Frankfurt am Main (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Op 21 oktober overleed M. van Traa, sinds 1986 lid van de Tweede Kamer en vooral bekend door zijn voorzitterschap van de parlementaire enquêtecommissie Opsporingsmethoden in 1994-1996. De jurist Van Traa was bovendien van 1979 tot 1987 internationaal secretaris van de PvdA geweest.

De afgetreden partijvoorzitter Rottenberg hield op 15 december de jaarlijkse Den Uyl-lezing in Amsterdam, onder de titel 'De emancipatie is nimmer voorbij: over oude en nieuwe tegenstellingen en de urgentie van de politiek'. Hij zag in de komende eeuw nog een grootse taak voor de sociaal-democratie weggelegd, indien die tegenspel zou bieden aan de bureaucratie.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

In 1997 besteedde de RPF niet alleen veel tijd en energie aan de samenwerking met het GPV (zie hiervoor in deze Kroniek onder GPV), maar ook aan de versterking en uitbreiding van de partijorganisatie. Het aantal van 12.000 leden werd overgeschreden. Veel aandacht was er voor het verbeteren van het promotie- en PR-beleid. In het kader hiervan kreeg het partijblad *Nieuw Nederland* een eigentijdser uiterlijk en een andere naam. De RPF bracht in mei als eerste van de politieke partijen haar ontwerpverkiezingsprogramma *Recht uit het hart* uit.

eedaflegging

In januari ontstond discussie in de partij over de ambtseed. J.P. van der Mel en A.C. de Groot, beiden gemeenteraadsleden uit Waalwijk, hadden geweigerd deze af te leggen toen ze na de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in november 1996 als raadslid geïnstalleerd werden. Zij baseerden hun handelwijze op een aantal bijbelteksten, waarin in negatieve zin over het eedzweren werd gesproken. In plaats van de eed hadden ze de belofte afgelegd, hetgeen inhield dat ze niet hoefden te zeggen 'Zo waarlijk helpe mij God Almachtig', maar dat ze konden volstaan met 'Dat verklaar en beloof ik'. Naar aanleiding van deze kwestie gaf het Federatiebestuur (het partijbestuur van de RPF) op 18 januari 1997 een richtlijn uit, waarin 'het gewetensvol zweren van een eed' in overeenstemming werd geacht 'met de bijbelse gegevens en tevens met de gereformeerde belijdenis-geschriften'. Ook zag het bestuur 'de aanroeping van Gods naam bij het aanvaarden van een publiek ambt ten dienste van de door Hem ingestelde overheid' als 'een groot goed' (*Nieuw Nederland*, februari 1997). Politieke ambtsdragers zouden als regel in het vervolg de eed moeten afleggen. Als zij hierdoor echter in gewetensnood zouden raken, konden zij het Federatiebestuur verzoeken hen bij

wijze van uitzondering vrij te stellen van de eed. De Federatieraad bekrachtigde in mei deze richtlijn.

versterking en uitbouw van de partij

In juni 1996 had in de RPF een werkconferentie plaatsgevonden, waar vertegenwoordigers uit alle lagen van de partij aan de hand van een beleidsnotitie van het Federatiebestuur, getiteld *In beweging blijven*, hadden onderzocht hoe de RPF versterkt kon worden. In september werd vervolgens een strategiecommissie ingesteld onder leiding van partijsecretaris W. van Grootheest. Deze commissie diende de discussie, die in werkgroepen zou plaatsvinden, te gaan coördineren. Taak van de werkgroepen werd het uitwerken van een aantal actieplannen. In januari 1997 rapporteerden ze aan het Federatiebestuur. De eindrapportage die door het bestuur werd overgenomen, bevatte een aantal maatregelen die vooral betrekking hadden op het verstevigen van het contact met de achterban, de ledenwerving, en het ontwikkelen van een efficiënter en professioneler mediabeleid.

In februari hadden de besturen van de Provinciale Kontaktraden (PKR-en) een ontmoeting met een aantal leden van het Federatiebestuur om het eerste aandachtspunt nader uit te werken. Men besloot de bestuurlijke positie van de PKR-en te versterken en hun besturen meer te betrekken bij de landelijke organisatie.

Bij het verwezenlijken van een professioneler mediabeleid hoorde ook een *face-lift* van het partijorgaan *Nieuw Nederland*. Op grond van de resultaten van een enquête gehouden onder 400 lezers kreeg het blad een nieuw uiterlijk en een meer naar buiten gerichte inhoud. Vanaf het novembernummer heette het *RPF-signaal*, hetgeen volgens het Federatiebestuur minder pretentieus klonk. Op de Federatieraad in november werd tevens een nieuwe redactie en een nieuwe hoofdredacteur benoemd. A. Pothof nam de fakkel over van J. Rietkerk. Ook de Afdeling Propaganda en Voorlichting veranderde van naam en ging na de zomer Afdeling Promotie en PR heten.

interview Van Dijke in Nieuwe Revu

In maart werd bekend dat het openbaar ministerie in Den Haag na vooronderzoek afzag van strafvervolgning van L.C. van Dijke, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de RPF. Van Dijke had in een interview met *Nieuwe Revu* in juni 1996 homoseksuelen vergeleken met dieven (zie *Jaarboek DNPP 1996*, blz. 67-68). De *Gaykrant* had naar aanleiding van deze uitlatingen een strafklacht ingediend. De hoofdofficier van justitie liet weten dat Van Dijke's uitlatingen op zich in aanmerking kwamen voor vervolging, maar dat hij toch tot seponeren had besloten omdat de fractieleider de homoseksuelen als groep niet had willen

kwetsen. Bovendien had Van Dijke direct na de bewuste publicatie zijn excuses aangeboden.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Tijdens de Federatieraad op 31 mei presenteerde C. van Bruchem het ontwerpverkiezingsprogramma *Recht uit het hart: een christelijk-sociaal perspectief*. Van Bruchem was voorzitter van de commissie die het concept had samengesteld. De kern van het programma was in drie hoofdlijnen samen te vatten: ten eerste versterking en zonodig herstel van de gemeenschap, tot uiting komend in een duidelijk gezinsbeleid; ten tweede een christelijk-sociale politiek, gericht tegen het liberale marktdenken; en ten derde een vooruitstrevend milieubeleid met plannen voor de ecologisering van het belastingstelsel. Wat dat laatste betreft, dacht men bijvoorbeeld aan het belasten van het aantal gereden autokilometers. Het 'pro-life' hoofdstuk bleef behoudend: hierin werd hard stelling genomen tegen de huidige abortus- en euthanasiepraktijk.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In november publiceerde het Federatiebestuur de advies-kandidatenlijst. De eerste drie plaatsen waren gereserveerd voor de zittende kamerleden Van Dijke, A. Rouvoet en D.J. Stellingwerf. Op vier stond Van Bruchem en op nummer vijf R. Kuiper, directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF, de Marnix van St. Aldegonde Stichting. Deze rangorde werd op de Federatieraad in november zonder discussie overgenomen. Wel trad er een belangrijke wijziging op doordat de voorzitter van de RPF-jongeren mevr. D.G. Rots - die op de advieslijst niet voorkwam - ten gevolge van een lobby door de raad op nummer negen werd gekozen. Dit bracht het aantal vrouwen bij de eerste tien kandidaten op drie: naast Rots waren dat mevr. E.F. Lagerwerf-Vergunst op zes en mevr. G. Visser-van Lente op zeven.

Federatieraden

Zoals gebruikelijk kwam de Federatieraad twee maal bijeen. In Putten op 31 mei ging politiek leider Van Dijke in zijn toespraak in op de samenwerking met het GPV (zie hiervoor in deze Kroniek onder GPV). Ook besteedde hij veel aandacht aan de christelijk-sociale uitgangspunten van zijn partij. De SGP-er L. van der Waal was als gast aanwezig. Hij kondigde zijn vertrek aan als voorzitter van de gezamenlijke fractie van GPV, RPF en SGP in het Europees Parlement (zie ook in deze Kroniek onder GPV en SGP). Ook zijn beoogd opvolger, de RPF-er R. van Dam, sprak de aanwezigen toe.

Op 15 november vergaderde de Federatieraad opnieuw. De bijeenkomst stond in

het teken van de naderende verkiezingen. Campagneleider K. Smits presenteerde het verkiezingsthema dat 'Een hart voor mensen' luidde. Hij zei te streven naar vijf kamerzetels en 15.000 leden (op de bijeenkomst werd het 12.000-ste lid met bloemen verwelkomd). Partijvoorzitter A. van den Berg kondigde in zijn toespraak tot de raad en de pers 'de verloving aan tussen RPF en GPV' (*RPF-signaal*, januari 1998). Een en ander was het resultaat van de besprekingen tussen beide partijen over samenwerking (zie hiervoor in deze Kroniek onder GPV).

gemeenteraadsverkiezingen 1998

Bij de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 deden zich in enkele plaatsen problemen voor. In november vond in Leerdam een 'paleisrevolutie' plaats. Fractievoorzitter A.H. de Jongh, die al zeventien jaar in de gemeenteraad zat, werd door de ledenvergadering weggestemd als lijsttrekker bij de komende raadsverkiezingen. Hij belandde op een onverkiesbare tiende plaats. Ook de nummers twee en drie, respectievelijk E. de Voogd en G. Sonnema, duikelden naar een onverkiesbare positie. Mevr. A. Groenenberg-Versluis, die nummer vijf stond op de advieslijst, werd als lijsttrekker gekozen. Een groep nieuwe leden, die na een ledenwerfcampagne van het landelijk partijbureau in de zomer lid waren geworden, werd verantwoordelijk gehouden voor de coup. Het dagelijks bestuur van de afdeling trad als gevolg van deze kwestie af. In december richtten De Jongh, De Voogd en Sonnema een nieuwe partij op: de Politieke Christelijke Combinatie (PCC). In een verklaring liet de PCC weten dat de partij 'het uitdragen van de christelijke verdraagzaamheid versus de evangelische intolerantie' in de praktijk wilde brengen (*Reformatorisch Dagblad*, 10 december 1997). Deze uitspraak doelde op de groep nieuwe leden, die vooral uit evangelische kring afkomstig zou zijn. Groenenberg ontkende dit overigens in een reactie.

Ook in Katwijk splitste de afdeling. Het raadslid N. Zwaan richtte in november de partij CHU Katwijk op. Aanleiding hiervoor was het feit dat hij - vanwege zijn solistische optreden - niet op de advieslijst voor de raadsverkiezingen was gezet. In 1994, toen hij op de elfde plaats van de lijst stond, was hij met ongeveer 1.750 voorkeurstemmen in de raad gekozen. De RPF verdubbelde hierdoor haar zeteltal van drie naar zes. Tot de verkiezingen zou hij verder gaan als de fractie-Zwaan. Ook het raadslid J.D. Haasnoot zei zijn lidmaatschap van de partij op en ging door als de fractie-Haasnoot. Hij was door het bestuur op een onverkiesbare tiende plaats gezet.

In maart presenteerde de Vereniging van RPF-bestuurders op haar congres het model-gemeenteprogram 1998-2002, getiteld *Rechtvaardig beleid, betrouwbaar bestuur*. In mei gaf de RPF het *Draaiboek gemeenteraadsverkiezingen 1998* uit.

verwante instellingen en publicaties

In juni publiceerde de Marnix van St. Aldegonde Stichting *Een kwestie van bereikbaarheid*, geschreven door J. van der Stoep en D. van der Goot. In de herfst verscheen *Economie in orde: grondslagen van economisch beleid*. In deze brochure, die was geschreven door R.A. Jongeneel, J.W. Dollekamp en S.M. de Jong, werd stelling genomen tegen ongenormeerd marktdenken (zie voor de Marnix-Stichting en voor de Stichting Kader en Vorming van de RPF in deze Kroniek tevens bij het GPV onder 'verwante instellingen en publicaties').

De RPF-jongeren kozen op hun algemene ledenvergadering van 5 april een nieuw bestuur. Eind 1996 was het oude bestuur na een vertrouwenscrisis afgetreden (zie *Jaarboek DNPP 1996*, blz. 68-69). Mevr. D.G. Rots werd de nieuwe voorzitter. Op 21 juni organiseerden de jongeren in het kader van hun jaarthema 'Mobiliteit' een actiedag. Per fiets en trein legden ze het traject Amersfoort-Veenendaal-Rhenen af, waarbij ze politici en bestuurders wezen op het gebrekkige mobiliteitsbeleid in die regio. Samen met de Marnix-Stichting hielden ze op 1 november een congres over ditzelfde onderwerp. Ter discussie stond de Marnix-publicatie *Een kwestie van bereikbaarheid*.

Op 27 september hielden de RPF-jongeren wederom een ledenvergadering. Ze namen onder andere een statutenwijziging aan, die een uitbreiding van de doelstellingen van de jongerenvereniging inhield. Behalve het bedienen van de eigen achterban wilde men zich ook naar buiten richten en contacten leggen met de samenleving. Een nieuwe doelstelling werd daarom 'het bepalen en (leren) uitdragen van onze standpunten in de samenleving en de politiek' (*RPF-signaal*, november 1997). In oktober publiceerden de RPF-jongeren *File of vertraging?*, geschreven door W.A. Althuis, V. Harris en E. van Holten.

Op 14 en 15 maart organiseerde de Vereniging van RPF-bestuurders een congres over moderne media en politiek. De aanwezigen bogen zich over de vraag hoe ze de beeldvorming van de RPF in de media konden verbeteren. Tijdens het huishoudelijk deel van de vergadering maakte de voorzitter van de Vereniging, H. Visser, bekend dat er plannen bestonden een Centrum voor Lokaal Bestuur op te richten: RPF-bestuurders, Marnix Stichting en de Stichting Kader en Vorming zouden hier deel van uitmaken.

In oktober publiceerde de Tweede-Kamerfractie de notitie *Om de kwaliteit van de publieke ruimte*, waarin afstand werd genomen van het idee dat aanscherping van wettelijke normen noodzakelijk was om misbruik van seks, religie en geweld in de media en reclame te bestrijden. Hiermee kwam de fractie terug op het standpunt - zoals vastgelegd in het vigerende verkiezingsprogramma - dat de overheid kwetsende reclame en televisieprogramma's zou moeten verbieden. In plaats daarvan zou een breed samengestelde commissie de normen moeten bewaken.

personalia

In maart werd H. Visser burgemeester in Nieuw-Lekkerland. Zijn vorige standplaats Arnemuiden was als gevolg van een gemeentelijke herindeling deel geworden van Middelburg. De RPF bezette hiermee weer twee burgemeestersposten in het land.

In september trad R. van Dam toe tot de gezamenlijke fractie van GPV, RPF en SGP in het Europees Parlement. Hij volgde de SGP'er Van der Waal op, die de functie twaalf-en-een-half jaar bekleed had. Van Dam was onder andere lid van de Provinciale Staten van Gelderland en van de gemeenteraad van Barneveld geweest.

Socialistische Partij (SP)

In tegenstelling tot de meeste grotere partijen wist de SP ook in 1997 weer ledenwinst te boeken. Begin januari telde de partij 19.926 leden, eind december 21.975 - een winst van ruim 2.000 leden. De groei was mede het gevolg van de oproep van de SP aan haar leden om huisgenoten als partijlid te werven tegen een gereduceerd contributietarief. Onder de nieuwkomers waren ook gewezen PvdA-leden. In december maakte het oud-lid van de Tweede-Kamer voor de PvdA F. Moor bekend dat hij was toegetreden tot de SP. Eind oktober waren twee PvdA-raadsleden uit de gemeenteraad van Zandvoort naar de SP overgestapt.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Ook in de opiniepeilingen stond de SP er goed voor: in november werd haar drie zetels winst voorspeld. De partij stelde zich ten doel om bij de Tweede-Kamerverkiezingen vijf zetels extra te halen.

De partijraad van maart boog zich over de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Dit orgaan nam op voorstel van het partijbestuur het voorlopige besluit om de zittende kamerleden J.G.C.A. Marijnissen en R.J.L. Poppe op de nummers één en twee te plaatsen. Het huidige Eerste-Kamerlid J.M.A.M. de Wit kreeg de derde plek. De volgende drie posities waren weggelegd voor mevr. A. Kant, H. van Bommel en mevr. J. Hermans, allen medewerkers van de Tweede-Kamerfractie. De partijafdelingen konden tevens voorstellen doen, evenals individuele partijleden. Op 13 december stelde de partijraad de volgorde van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Het partijcongres van 24 januari 1998 had het laatste woord.

De partijraad van 13 december besloot verder geen lijstverbinding aan te gaan met GroenLinks en De Groenen (zie hierboven onder GroenLinks en De Groenen). Men meende dat een dergelijke afspraak teveel onduidelijkheid zou opleveren.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Voor de opstelling van het conceptverkiezingsprogramma van de SP was door de partijraad van maart een programmacommissie ingesteld, die onder leiding stond van partijsecretaris T. Kox. De eerste versie werd in september aan de afdelingen voorgelegd. De binnengekomen reacties werden door de commissie 'voor zover nodig geacht' verwerkt in de tweede versie. In het ontwerp werd de nadruk gelegd op de volgens de SP toenemende tweedeling in de samenleving. Om deze ontwikkeling tegen te gaan, bepleitte de partij onder meer een redelijker verhouding tussen minimum- en maximuminkomens. 'Op termijn zou het uitgangspunt moeten zijn dat het laagste inkomen ten minste een-derde van het hoogste inkomen is', aldus het concept. Ook wenste de SP een structurele verhoging van het wettelijk minimumloon en van de daaraan gekoppelde uitkeringen. Het ontwerp werd door de partijraad van 13 december vastgesteld; daarna moest het congres van de SP op 24 januari 1998 er nog zijn fiat aan geven.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen en collegevorming

Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Drenthe op 29 oktober, die het gevolg waren van een aantal gemeentelijke herindelingen, boekte de SP in Emmen een grote zege. Haar zeteltal ging van twee naar vier. Met 10,4% werd zij de derde partij in deze gemeente. De collegeonderhandelingen leidden vervolgens tot spanningen in de SP-raadsfractie. Twee raadsleden beschuldigden hun fractievoorzitter H. van Rossem ervan dat deze in de onderhandelingen belangrijke programmapunten van de SP zou negeren omdat hij uit zou zijn op een wethouderspost. Van Rossem stapte daarop samen met een fractielid uit de SP-fractie en vormde de groepering 'Socialisten '98'.

Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Boxmeer op 26 november behoorde de SP opnieuw tot de winnaars. Haar stemmental verdubbelde en het aantal zetels steeg van twee naar drie. Niettemin bereikte de SP geen overeenstemming met andere partijen over deelname aan het college van burgemeester en wethouders.

gemeenteraadsverkiezingen 1998

De electorale resultaten in Emmen en Boxmeer werden door de SP als een goede opmaat beschouwd voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1998. 'Ons vermoeden dat we er uitstekend voor staan, is duidelijk bevestigd', aldus partijsecretaris Kox (*de Tribune*, 19 december 1997). Voor de gemeenteraden hoopte de SP op vijftig zetels extra. De partij zou in 58 gemeenten aan de raadsverkiezingen deelnemen. De partijraad stelde in december strenge normen vast waaraan

SP-afdelingen moesten voldoen wilden zij met een kandidatenlijst uitkomen: 'een volwaardige afdeling, een goede lijst en voldoende kracht om naast het raadswerk ook het buitenparlementaire werk te garanderen' (*de Tribune*, 16 januari 1998).

acties

Evenals in voorgaande jaren voerde de SP in 1997 actie tegen de jaarlijkse huurverhoging op 1 juli. De campagne werd gecordineerd door het partij-bestuurslid G. Wouters. Zo'n 600.000 'huurkranten' werden verspreid met daarin de boodschap 'nul is genoeg' (*de Tribune*, 11 april 1997).

In april begon de SP ook een campagne voor de verhoging van de uitkeringen en het wettelijk minimumloon met vijf procent. In 1996 had de partij zo'n verhoging reeds bepleit in de nota *De paarse armoede* (zie *Jaarboek DNPP 1996*, blz. 73). Mensen werden opgeroepen om bij de Tweede-Kamerfractie van de partij van hun keuze deze eis kenbaar te maken. Daarbij konden ze gebruik maken van briefkaarten die de SP bij tienduizenden had verspreid. 'Verontruste Nederlanders' als de schaker en tv-presentator H. Böhm, schrijver/dichter S. Vinkenoog en journalist M. van Amerongen werkten aan de actie mee.

Op 26 april richtte de SP het 'Comité tegen de tweedeling in de gezondheidszorg' op. Op uitnodiging van partijvoorzitter Marijnissen was hiervoor een aantal werknemers in de gezondheidszorg naar Utrecht gekomen. Het Comité kante zich tegen de 'paarse afbraak van de solidariteit en de toename van de elite-zorg' (*de Tribune*, 9 mei 1997).

Op 6 oktober begon de SP de 'Nederland in Tweeën?!-tour', die tot 22 december duurde. In deze maanden trok de partij door Nederland om verzet aan te tekenen tegen de groeiende sociaal-economische tweedeling in de samenleving: dat wil zeggen de toenemende verschillen tussen armen en rijken. Medestanders konden een manifest ondertekenen waarin tegen deze ontwikkeling werd geprotesteerd.

De drie SP-leden uit de Eerste en Tweede Kamer bleven op prinsjesdag weg bij de door koningin Beatrix uitgesproken troonrede. Op deze wijze wilden ze hun ongenoegen uiten over de 'jubelbegroting' van het 'zelfgenoegzame kabinet-Kok'. Naar de mening van het drietal was de juichende toon die de regering aansloeg over de groeiende welvaart misplaatst, gezien het grote aantal mensen dat in armoede zou leven (*de Volkskrant*, 15 en 16 september 1997). In plaats van de troonrede bij te wonen hield de SP een 'Toornrede', die in Den Haag werd uitgesproken door een bejaarde vrouw.

protest tegen de Europese Monetaire Unie

Onder het motto 'Euro-Nee' voerde de SP in 1997 campagne tegen de Europese Monetaire Unie (EMU) en de invoering van de euro. Eind februari begon de partij met de verspreiding van een gelijknamige krant, die een oplage van een

miljoen had. Hierin werd opgeroepen tot het verzamelen van handtekeningen om het kabinet te overtuigen van de noodzaak van het houden van een referendum over de Nederlandse deelname aan de EMU. In mei waren 10.000 handtekeningen binnen.

Samen met werknemers van de met sluiting bedreigde Renault-fabriek in het Belgische Vilvoorde hield de SP op 14 maart een protestactie tegen onder meer de afname van de werkgelegenheid in de Europese Unie. De actie was gericht tegen de ministers van Sociale Zaken in de Europese Unie, die in Rotterdam informeel bijeen waren gekomen om te spreken over de werkgelegenheid in Europa.

Begin april kwam de SP in haar strijd tegen de EMU en de euro met een sticker 'Euro-Nee!'. Wat later bezocht een 'bouwploeg' de Postbus 51-winkel in Den Haag. Omdat deze instelling 'platte pro-euro-propaganda' zou maken, werd zij omgebouwd tot het 'ministerie voor euro-propaganda'.

Op 14 en 15 juni belegde de SP in de Beurs van Berlage in Amsterdam de internationale 'EuroStop'-conferentie. Zo'n veertig politieke partijen en organisaties uit Europa namen hieraan deel. De bedoeling van de conferentie, die een paar dagen vóór Europese top van regeringsleiders en de Franse president over de herziening van het Verdrag van Maastricht werd gehouden, was om alternatieven te ontwikkelen voor de 'neoliberale' EMU. Samen met GroenLinks en de SAP organiseerde de SP in de hoofdstad een demonstratie tegen de plannen van de Europese top. Aan deze betoging namen circa 50.000 mensen uit binnen- en buitenland deel.

Van 26 tot 28 september belegde de SP een 'Euro-Nee weekend' voor jongeren. Thema van deze bijeenkomst was 'Eén Europa of liever een menselijke toekomst'. Er werd onder meer gesproken over racisme en milieuvervuiling.

scholing

Begin 1997 startte de SP een scholingscursus voor haar kader, onder de leus 'zonder inzicht geen uitzicht'. Onderwerp was de 'socialistische wereldbeschouwing anno 1997' (*de Tribune*, 17 januari 1997). De cursus, die een uitwerking was van een besluit van het in juni 1996 gehouden partijcongres, was vooral bedoeld voor de vele nieuwe bestuursleden.

verwante instellingen en publicaties

Aan het begin van 1997 verscheen de tweede druk van het boek *Tegenstemmen. Een rood antwoord op paars*, dat was geschreven door politiek leider Marijnissen. In deze tijd begon de politiek leider van de SP zijn 'tegenstemmentour': tot in mei bezocht hij 24 steden om over zijn boek te discussiëren met journalisten en geïnteresseerden. Een wat aangepaste Engelse versie verscheen in

juli onder de titel *Enough. A socialist bites back!* T. Benn, de gewezen leider van de linkervleugel van de Britse *Labour Party*, wijdde aan Marijnissens boek een lovende recensie in het internationale tijdschrift *These Tides*.

In januari publiceerde het Wetenschappelijk Bureau *Koud hè? De warwinkel van koude-toeslagen in Nederland*. In dit rapport pleitten de auteurs P. Verschuren, G. Wouters en P. Romijn voor het toekennen van een koudetoeslag aan huishoudens met een minimuminkomen vanwege de strenge winter.

In april verscheen van de hand van P. Verschuren, medewerker van het Wetenschappelijk Bureau, het rapport *Drie jaar later: nog steeds trammelant in WVG-land*. Drie jaar na de invoering van de Wet Voorziening Gehandicapten (WVG) werden hierin de gebreken van deze wet op een rij gezet. Onder andere werd gewezen op de onrechtvaardige verschillen in de vergoedingen die er tussen bepaalde gemeenten zou bestaan.

Het Wetenschappelijk Bureau van de SP bracht in augustus het rapport *Vrijwillig maar toch verplicht. Een onderzoek naar de praktijk rond de 'vrijwillige ouderbijdrage' in het onderwijs* uit. Op verzoek van de Tweede-Kamerfractie van de SP onderzochten H. van Bommel, P.J.J. Lucassen en R. Schonenberg bij honderd scholen hoe de ouderbijdrage was geregeld. Voorgesteld werd onder meer om aan de ouderbijdragen een maximum te stellen en om ouders met een minimuminkomen vrijstelling te verlenen.

Begin september maakte de SP de balans op van drie jaar 'Alarmlijn'. Van dit gratis telefoonnummer, dat op 6 september 1994 door de SP was ingesteld om contact te onderhouden met 'de Nederlandse burger', was in deze periode bijna 10.000 keer gebruik gemaakt. Veel vragen gingen over sociale zekerheid en gezondheidszorg, aldus het rapport *B.G.G. 1 x bellen*.

Op 27 september hield de SP een conferentie over het 'onderwijs vanuit socialistisch perspectief'. Op deze bijeenkomst spraken zo'n honderd onderwijsgeevenden onder meer over de tweedeling in het onderwijs en de sociaal-pedagogische taak van scholen.

Op 11 oktober organiseerde de SP een 'milieu-match' over heikele thema's uit het milieubeleid. Tot de sprekers behoorden het Tweede-Kamerlid van de SP Poppe, minister van Milieu M. de Boer en de directeur van de Stichting Natuur en Milieu A. van den Biggelaar.

Voor haar leden die actief waren in hun bedrijf belegde de SP op 18 oktober een 'Solidair-dag'. Doel van deze bijeenkomst was om ervaringen uit te wisselen en om te bezien op welke wijze de SP haar 'bedrijfsleden' kon steunen. De bijeenkomst ontleende haar naam aan de bedrijvenkrant *Solidair*, die de SP drie keer per jaar op bedrijven en bouwplaatsen in Nederland verspreidde. Op 20 december kwamen enkele tientallen SP-leden bijeen die de 'vijf kernpunten van "Solidair"' formuleerden. Onder andere werd loonsverhoging geëist en van de vakbond een strijd bare opstelling verlangd. Marijnissen zei in een toelichting dat 'Solidair' niet bedoeld was als een nieuwe vakbond.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP was 1997 een productief jaar. Er vonden vele partijbijeenkomsten plaats: congressen, symposia en discussiebijeenkomsten. Het partijblad *De Banier* kreeg een nieuw jasje en werd een paar keer aan alle leden toegezonden om het aantal abonnees te vergroten. Dit leverde ongeveer 650 nieuwe abonneementen op.

jubiläum en afscheid van L. van der Waal

Op 25 januari vierde L. van der Waal zijn koperen jubileum als afgevaardigde van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement met een symposium, getiteld 'Pelgrim in Europa'. Niet alleen binnen de SGP maar ook vanuit de zusterpartijen GPV en RPF was er veel waardering voor het functioneren van Van der Waal. GPV-Europarlementariër J. Blokland prees zijn 'politiek profiel dat voor alle drie de partijen herkenbaar' was geweest, waardoor hij het vertrouwen van de gehele achterban genoot (*Reformatorisch Dagblad*, 28 januari 1997). J.W. van Houdt, journalist van het *Nederlands Dagblad*, presenteerde op het symposium het door hem geschreven, aan Van der Waal gewijde boekje *Plichtsbetrachting*. Deze publicatie deed nogal wat stof opwaaien door de uitlatingen die Blokland erin deed over de samenwerking met de SGP (zie hiervoor in deze Kroniek onder GPV). Eind mei maakte Van der Waal bekend dat hij zich in verband met zijn leeftijd als parlementariër uit het Europees Parlement terugtrok. In 1994 had hij bij het aanvaarden van het lijsttrekkerschap voor de Europese verkiezingen al het voorbehoud gemaakt dat hij de mandaatsperiode van vijf jaar misschien niet vol wilde maken. De RPF-er R. van Dam volgde hem in september op.

algemene vergadering

Op 22 februari kwam de algemene vergadering bijeen. Tijdens het huishoudelijk gedeelte bogen de aanwezigen zich over een voorstel van de kiesvereniging Zwolle, waarin werd uitgesproken dat 'het overheidsambt van de vrouw... niet in overeenstemming met Gods Woord' is (*De Banier*, 6 maart 1997). Daarom moesten vrouwen te allen tijde ook geweerd worden van gemeenschappelijke kandidatenlijsten met GPV en RPF. Het hoofdbestuur had dit voorstel van een negatief preadvies voorzien en wilde in bijzondere gevallen vrouwen op - weliswaar onverkiesbare - plaatsen op samenwerkingslijsten toestaan. De vergadering nam het standpunt van het hoofdbestuur over en wees het voorstel-Zwolle met tweederde meerderheid af (zie voor de invloed van het SGP-vrouwenstandpunt op de samenwerking met GPV en RPF ook onder GPV in deze Kroniek). Tweede-Kamerfractievoorzitter B.J. van der Vlies, die door de aanwezigen

vrijwel unaniem als lijsttrekker was herkozen, ging in zijn toespraak getiteld *Het wankelt al, wat zeker is* in op de naderende verkiezingen. Hij betreurde het dat de samenwerking met GPV en RPF onder druk was komen te staan. Volgens hem kwam dat niet doordat de SGP anders was gaan denken over de vrouwenkwestie, maar veeleer doordat de beide andere partijen nu minder van zijn partij accepteerden op dit gebied. Van der Vlies benadrukte het belang van een gezamenlijk optreden: 'SGP, GPV en RPF hebben wat met elkaar, gelet op de nood van de tijd en de politieke krachtsverhoudingen', aldus Van der Vlies (*Reformatorisch Dagblad*, 24 februari 1997).

de buitengewacht en de vrouwenkwestie

In maart laaide kort de discussie op over de vraag in hoeverre de SGP onrechtmatig handelde met haar standpunt over de geringe politieke participatie van vrouwen (zie hiervoor ook onder SGP in de *Kroniek van de Jaarboeken DNPP 1993-1996*). Aanleiding was het verslag dat werd uitgebracht aan minister Melkert (PvdA) van Sociale Zaken en Werkgelegenheid door een commissie, die de uitvoering van het door Nederland ondertekende VN-verdrag tegen discriminatie van vrouwen moest controleren. Deze commissie - onder voorzitterschap van het oud-Tweede-Kamerlid van D66 mevr. L.S. Groenman - was tot de conclusie gekomen dat op grond van het VN-verdrag het kabinet de SGP zou kunnen ontbinden. SGP-leider Van der Vlies wees er in een reactie op dat bij de ratificatie van het verdrag door de Tweede Kamer in 1990 de toenmalige PvdA-staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid mevr. E. ter Veld had gesteld dat 'de wetgever op dit gebied terughoudendheid paste' (*Reformatorisch Dagblad*, 19 maart 1997) en dat bij kerken en politieke partijen andere grondrechten prevaleerden boven het grondrecht van de gelijke behandeling (zie met betrekking tot de kwestie van het partijlidmaatschap voor vrouwen hier ook onder 'herziening statuten en algemeen reglement').

herziening statuten en algemeen reglement

Onder meer omdat de statuten en reglementen van de SGP op meerdere punten niet meer voldeden aan de eisen van het Burgerlijk Wetboek, was in januari 1996 een commissie ingesteld die een herziening moest voorbereiden (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 76). Op 27 september 1997 kwam een huishoudelijke vergadering van de partij bijeen om zich over de wijzigingen uit te spreken. Met grote meerderheid aanvaardden de aanwezigen de voorstellen. Dit hield onder meer in dat de partijorganisatie gedecentraliseerd werd, met een relatief grote vrijheid voor de plaatselijke kiesverenigingen of afdelingen. Dit laatste woord was nieuw in de statuten; men volgde hiermee de terminologie van het Burgerlijk Wetboek. Verder werd het begrip 'algemene vergadering' of 'partijdag' vervangen door 'jaar-

vergadering'. Een voorstel van de kiesvereniging Dordrecht om het artikel te schrappen waarin was vastgelegd dat lidmaatschap van het hoofdbestuur onverenigbaar was met het lidmaatschap van de beide Kamers der Staten-Generaal en het Europees Parlement, haalde het niet. Ook het voorstel van de kiesvereniging Goes om de zittingstermijn van hoofdbestuursleden te beperken tot drie maal vijf jaar, werd niet aangenomen.

Een klein aantal kiesverenigingen stemde tegen de nieuwe statuten, omdat ze verwijzingen bevatten naar het buitengewoon lidmaatschap waarin de participatie van vrouwen binnen de partij geregeld werd (zie hiervoor het *Jaarboek DNPP 1996*, 74-75). De kiesvereniging Elburg-Doornspijk had voorgesteld het artikel over het buitengewoon lidmaatschap in zijn geheel te schrappen. Dit voorstel kwam op de vergadering echter niet aan de orde, omdat het algemeen reglement bepaalde dat artikelen die nog geen drie jaar in de statuten waren opgenomen, niet voor wijziging in aanmerking kwamen. Het buitengewoon lidmaatschap was pas in januari 1996 in de statuten geregeld. De nieuwe statuten en het algemeen reglement zouden per 1 september 1998 in werking treden.

gemeenteraadsverkiezingen 1998

Bij de voorbereiding van de gemeenteraadsverkiezingen leidde het standpunt van de SGP ten aanzien van de kandidaatstelling van vrouwen tot haperingen in de samenwerking met GPV en RPF (zie hiervoor tevens onder GPV in deze Kroniek). In april publiceerde de SGP het *Raamwerk-verkiezingsprogramma gemeenteraadsverkiezingen*. In november gingen de SGP en het CDA in Jacobswoude nauw samenwerken. M. van der Zwan, jeugdwerkadviseur van de SGP, kwam op de zevende plaats van de CDA-kandidatenlijst te staan. Voor een zelfstandige lijst was de partij namelijk niet groot genoeg.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op de algemene vergadering van februari presenteerde partijvoorlichter H. van der Wal de plannen die de campagnecommissie had ontwikkeld met het oog op de verkiezingen van 1998. Hij riep de partij op bij de kandidaatstelling plaats te maken voor de jonge garde, die met 'jeugdig elan een nieuwe stijl' kon ontwikkelen (*Reformatorisch Dagblad*, 24 februari 1997). Tijdens deze bijeenkomst werd zoals reeds vermeld Van der Vlies als lijsttrekker aangewezen. Deze procedure stond los van de opstelling van de kandidatenlijst.

In oktober stuurde de SGP de advies-kandidatenlijst voor de komende Tweede-Kamerverkiezingen naar de kiesverenigingen. Op de lijst was inderdaad een aanzienlijke verjonging doorgevoerd. De 29-jarige C.G. van der Staaij bezette de derde plaats, direct na Van der Vlies en J.T. van den Berg. De 47-jarige G.R.J. van Heukelom, die bij de vorige verkiezingen deze plaats had ingenomen, werd

hiermee gepasseerd. Hij werd te oud bevonden. De nummers zes en acht waren gereserveerd voor respectievelijk de 27-jarige E. Dijkgraaf en de 29-jarige A. Weggeman. Met deze verjonging volgde de partij een advies van de commissie Onderzoek stemmenverlies, die na de verkiezingen van 1994 was ingesteld. Men hoopte hiermee de staatkundig gereformeerde jeugd beter te bereiken. In januari 1998 zou het hoofdbestuur de definitieve lijst vaststellen.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In november verscheen het ontwerpverkiezingsprogramma *Woord houden*. De titel was gekozen om aan te geven dat de SGP betrouwbaar was en bovendien 'Het Woord' - dat wil zeggen de bijbel - als richtlijn van haar handelen nam. In het program - dat zich in briefvorm tot de kiezers richtte - stonden vijf thema's centraal: de noodzaak van een publieke christelijke moraal; eerbied voor het leven; meer gemeenschapszin; zorg voor de schepping; en kritiek op de 24-uurseconomie. Opvallend in het program was verder een pleidooi voor het herinvoeren van de doodstraf. De SGP-jongeren zonden in december een reactie naar de programcommissie, waarin ze pleitten voor meer aandacht voor de 'economie van het genoeg'. Tevens meenden ze dat in het program een meer toekomstgerichte visie op mobiliteit ontwikkeld zou moeten worden.

Zuid-Afrika

In mei richtte het Vryheidsfront - een geestverwante partij van de SGP in Zuid-Afrika - met behulp van de Guido de Brèsstichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP, een vergelijkbaar studiecentrum op. Ter gelegenheid van dit feit werd er in Warmbad op 11 en 12 mei een conferentie gehouden, waar van Nederlandse zijde onder anderen J. Mulder, directeur van het SGP-bureau, en A. Weggeman aanwezig waren.

verwante instellingen en publicaties

De Guido de Brèsstichting publiceerde in januari de nota *Naar vermogen*, over gezin en inkomstenbelasting. Deze was geschreven door J.W. van der Ham. Er werd in gepleit voor het fiscaal gelijkstellen van gezinnen met één inkomen aan gezinnen met twee inkomens. In april werd het eerste exemplaar van het 'commentaar' *Krenkende reclame*, onder redactie van I. Bakker, H.F. Massink en C. de Voogd, overhandigd aan minister W. Sorgdrager van Justitie. Het wetenschappelijk bureau van de SGP pleitte er in het commentaar voor de reclamecode aan te scherpen, met name op het gebied van de erotiek en de godsdienst. Bovendien zou de reclamecode en de commissie die de code toetst een wettelijke basis moeten krijgen, waardoor het gemakkelijker zou worden krenkende

reclame-uitingen te bestrijden. Tegelijk met dit commentaar publiceerde de Tweede-Kamerfractie de notitie *Voorkomen van ongewenste reclame*. Op 5 september organiseerde de De Brësstichting een debat met vertegenwoordigers uit de reclamewereld over dit onderwerp.

In juni gaf het wetenschappelijk bureau het commentaar *Dagindeling door taakverdeling* uit, geschreven door S.H. Brons-van der Wekken, D.J.H. van Dijk, J.W. van der Ham en H.F. Massink. Het gaf een mening over de werkzaamheden van de commissie-Dagindeling, die in 1996 door PvdA-minister Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid genstalleerd was om te onderzoeken hoe arbeid en zorg in een gezin met twee werkende ouders gecombineerd kon worden. De auteurs betoonden zich voorstander van één betaalde baan per gezin. Op 25 augustus organiseerde De Brësstichting een symposium over bestuurlijke vernieuwing in verband met het verschijnen van de nota *Structuur in het bestuur*. De publicatie was geschreven door een werkgroep onder voorzitterschap van G. Holdijk. Op 7 november belegde het wetenschappelijk bureau een symposium over 'Het Schriftgebruik in de politiek'.

De LVSGS/SGP-jongeren hielden op 4 april hun jaarvergadering. De aanwezigen namen de beleidsnota 1998-2002 aan; hiermee besloot men dat het beleid om zich meer als politieke jongerenorganisatie te profileren, voortgezet moest worden. Verder hielden de SGP-jongeren vele bijeenkomsten, waarvan een aantal in het kader stond van hun jaarthema 'jongeren in de knel'. Zo organiseerden ze op 13 maart een debat tussen de fractieleider van GroenLinks in de Tweede Kamer P. Rosenmöller en SGP-leider Van der Vlies. Op 19 april ging het over het thema 'Nederland verloedert'. De jongeren stelden tijdens deze vergadering een manifest vast getiteld *Stop de verloedering*. Op 30 mei stond het gezin centraal. Hier kreeg het aanwezige CDA-lid van de Tweede Kamer mevr. M. Visser een manifest aangeboden.

De SGP-jongeren publiceerden in 1997 vier 'Info-schetsen'. Op 6 juni werd tijdens een bijeenkomst over de media *De invloed van de media* van de hand van S.M. de Bruijn, W.H. Velema, C.P. Polderman en J. Mulder gepresenteerd. De laatste pleitte er in zijn bijdrage voor dat zijn partij meer gebruik ging maken van het medium televisie. Dit was in tegenspraak met het officiële partijstandpunt. Al eerder in het jaar was de Info-schets *Werken op zondag?* verschenen, geschreven door P. Schalk en W. Silfhout. Aan het eind van het jaar verschenen achtereenvolgens *Fundamentalisme: de SGP tussen de politieke ideologieën en Voorkeur en tegenstem: partij kiezen in een democratie*. De eerste was van de hand van C.S.L. Janse, de tweede van J.A. Schippers. Samen met de Guido de Brësstichting hielden de jongeren op 10 oktober een bijeenkomst voor HBO- en WO-studenten over het thema 'Eigen volk eerst?: SGP tussen volksvertegenwoordiger en belangenbehartiger'. Van der Vlies en het oud-kamerlid voor het CDA, G. van Leijenhorst, voerden er het woord. Op 22 oktober en 3 november congresseerden de jongeren over respectievelijk de positie van de SGP in de

moderne tijd en actuele ontwikkelingen in het onderwijs. Op laatstgenoemde bijeenkomst kruisten Van der Vlies en minister Ritzen van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de degen. Op 15 november organiseerden de SGP-jongeren een congres over het jeugdbeleid binnen de gereformeerde gezindte.

Het Voorlichtings- en vormingscentrum hield op 6 juni een congres over het thema 'Een gezonde en veilige gemeente'. Op 26 september organiseerde het vormingscentrum in samenwerking met het hoofdbestuur het congres 'De SGP en de burgemeester'.

personalia

In februari nam J. de Jonge afscheid als burgemeester van Nieuw-Lekkerland. Hij werd opgevolgd door de RPF-er H. Visser.

In mei werd B.J. van Putten benoemd tot burgemeester van Putten. Zijn vorige gemeente, Mariekerke, was door een herindeling opgegaan in Veere. Zijn aanstelling bracht het aantal SGP-burgemeesters weer op zes.

Op 16 juli overleed ds. D. Slagboom op 70-jarige leeftijd. Hij had van 1969 tot 1997 deel uitgemaakt van het hoofdbestuur, waarvan van 1985 tot 1992 als voorzitter.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het jaar 1997 was voor de VVD veelbelovend. In de opiniepeilingen stond de partij in het begin van het jaar regelmatig nummer één. In maart werden haar zelfs 44 zetels bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1998 voorspeld, waarna de partij weer iets van haar aanhang verloor. Politiek leider F. Bolkestein werd volgens een enquête van het actualiteitenprogramma MiddagEditie in december door Tweede-Kamerleden als beste kamerlid van 1997 beschouwd. Daar stond tegenover dat zelfs VVD-kiezers liever PvdA-leider Kok als premier zagen dan 'hun' Bolkestein, volgens een enquête van Intomart in februari. De VVD-leider toonde in het openbaar overigens nog geen ambitie om minister-president te worden; hij zou daarover pas in 1998 een uitspraak willen doen, al verklaarde hij in augustus wel beschikbaar te zijn 'als mijn partij dat wil' (*NRC-Handelsblad*, 22 augustus 1997).

Bolkestein

Ook in 1997 nam Bolkestein in de Tweede Kamer en daarbuiten soms opmerkelijke standpunten in, onder meer in de discussie over uitbreiding van de NAVO in februari. De liberale leider vreesde dat daarmee de stabiliteit in Europa zou verminderen, gezien het Russische verzet tegen toetreding van zijn westelijke buurlanden tot de verdragsorganisatie. In de Tweede Kamer werd zijn standpunt

alleen gedeeld door GroenLinks, CD en SP. Binnen de VVD heerste verdeeldheid; minister van Defensie J.J.C. Voorhoeve bleef evenals de andere leden van het kabinet voorstander van NAVO-uitbreiding. Uiteindelijk legde ook de Tweede-Kamerfractie van de VVD zich in de nacht van 4 op 5 maart hierbij neer, nadat de spanning fors was opgelopen en haar motie waarin uitbreiding 'in de huidige omstandigheden ongewenst' werd genoemd, was verworpen.

Ook Bolkesteins zorgen over de Europese Monetaire Unie (EMU) werden niet door alle geledingen van zijn partij gedeeld en al helemaal niet door de andere grote partijen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Bolkestein stemde wel in met de uitbreiding van de Europese Unie met Polen, Tsjechië, Hongarije en Slovenië, maar vreesde dat toelating van landen als Rusland en Turkije het einde van de EU zou betekenen. Met name zijn verwijzing naar Turkije (tijdens een partijraadbijeenkomst op 5 april in Ede) raakte een gevoelige snaar en ontlokte boze reacties, onder meer van minister Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (PvdA) en minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken (D66). Hoewel Bolkestein met zijn opmerkingen soms veel weerstand wekte bij de coalitiepartners D66 en PvdA, verklaarde hij zich (onder meer op 24 februari tijdens een spreekbeurt in Amstelveen) voorstander van een tweede paarse coalitie na de volgende verkiezingen. Later wees hij het CDA af als coalitiepartner: de partij zou met haar ontwerpverkiezingsprogramma te veel naar links zijn opgeschoven (*de Telegraaf*, 8 november 1997). Eén van zijn voorgangers als politiek leider van de VVD, het Eerste-Kamerlid H. Wiegel, waarschuwde echter in maart tegen teveel trouw aan 'paars' en noemde een coalitie van VVD, CDA en D66 'heel aantrekkelijk' (*Trouw*, 11 maart 1997).

In mei publiceerde F. Bolkestein het boek *Moslims in de polder*. Voor dit boek sprak Bolkestein, die zich al lang in de islam had verdiept, met zeven moslims. Zij deden verslag van hun integratie in Nederland. Zijn kritische visie op de islamitische beschaving - die volgens hem op een lager peil staat dan de Europese - baarde enige opzien. Oud-PvdA-voorzitter F. Rottenberg vergeleek bij de presentatie van het boek Bolkestein met Den Uyl. Hij prees het vermogen tot onrust stoken bij beide politici.

Eind oktober legde Bolkestein zijn commissariaat bij het farmaceutische bedrijf Merck, Sharp & Dohme neer, dat hem in 1996 in opspraak had gebracht (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 83-84).

In november noemde de liberale leider staatssecretaris D.K.J. Tommel (D66) van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer 'een politiek onbenul', vanwege zijn vice-voorzitterschap van de Vereniging Nederland-DDR in de jaren tachtig (*het Parool*, 15 november 1997). Bolkesteins partijgenoot H.F. Dijkstal, minister van Binnenlandse Zaken, vond deze uitspraak 'jammer'. Tommel reageerde verbaasd en bleef het nut van de vriendschapsvereniging verdedigen. Bolkestein vond voorts dat oud-communisten veel te weinig gevraagd werden rekenschap af te leggen over hun politieke verleden.

verkiezingscampagne

Het hoofdbestuur van de VVD benoemde in april uit zijn midden J.C. van Baalen, directeur van de adviesgroep Public Affairs Consultants, tot campagneleider voor de verkiezingen van de gemeenteraden en de Tweede Kamer in 1998. Van Baalen stond tevens op de groslijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Dit was mogelijk omdat binnen de VVD het campagneleiderschap en het eventueel verwerven van het kamerlidmaatschap 'twee volstrekt gescheiden trajecten zijn', zo verklaarde de VVD in een persbericht op 9 april. De partij ging de verkiezingen in met het campagnethema 'De VVD werkt. Kies voor de toekomst. Stem VVD'.

Op 2 juni hield de VVD in het kader van de komende verkiezingen in de regio Utrecht een landelijke bijeenkomst, waar de onderwerpen 'infrastructuur, cultuur en sport' centraal stonden.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de voorbereiding van de in 1998 te houden gemeenteraadsverkiezingen ontstond in Haarlem een breuk tussen de fractie en de meerderheid van de ledenvergadering. De aanleiding vormde de bestemming van het voormalige Johan Enschede-terrein in de stad. Zes van de zeven zittende raadsleden, waaronder twee wethouders, wilden zich herkiesbaar stellen maar kregen daarvoor onvoldoende steun van de vergadering.

In Amsterdam verraste wethouder E. Peer zijn partij enigszins door af te zien van het lijsttrekkerschap, dat nu toegewezen werd aan de ondernemer H. Groen. Ook in Rotterdam kreeg de VVD een nieuwweling als lijsttrekker, W. van der Stek, die tot voor kort niet in de Maasstad, maar in Zeewolde woonachtig was.

In Laren zou de bekende zangeres W. Alberti de lijst duwen, maar na veel publiciteit trok zij zich in november terug.

In april kwam de *Leidraad VVD-gemeenteraden 1998-2002* beschikbaar.

Om jongeren te activeren in de lokale politiek organiseerde de VVD de 'VVD-Gemeente Game', een simulatiespel waarbij 25 teams de opdracht kregen met beperkte middelen een gemeente te besturen.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op 20 oktober werd de ontwerp-kandidatenlijst bekend gemaakt door de in april 1996 ingestelde commissie Kandidaatstelling Tweede Kamer (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 82). Zoals verwacht voerde Bolkestein de lijst aan, gevolgd door de bewindslieden Dijkstal, mevr. A. Jorritsma-Lebbink (minister van Verkeer en Waterstaat), G. Zalm (minister van Financiën) en mevr. E.G. Terpstra

(staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport). Dijkstal werd wel genoemd als mogelijk opvolger van Bolkestein als politiek leider; zelf verklaarde hij wel het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie te ambiëren. Zes kamerleden hadden zich niet herkiesbaar laten stellen, waaronder de landbouwspecialist P.M. Blauw, de kleurrijke Limburger J.F.B. van Rey en mevr. S. van Heemskerck Pillis-Duvekot. Ook staatssecretaris J.C. Gmelich Meijling van Defensie ambieerde geen kamerzetel. Nieuwe gezichten waren schaars. Op plaats 24 stond mevr. J. Larive, lid van het Europees Parlement; en op 28 de allochtone kandidaat mevr. P. Remak-Boerenstam, wethouder van de deelgemeente Amsterdam Zuid-Oost. In november leverde zij kritiek op het vreemdelingenbeleid van haar partij, wat haar op een terechtwijzing van de partijtop kwam te staan. In januari zou de definitieve lijst vastgesteld worden.

ontwerpprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Op 21 oktober presenteerde de VVD haar ontwerpverkiezingsprogramma *Investeren in de toekomst*, geschreven door een commissie onder leiding van de in 1996 als staatssecretaris afgetreden R.L.O. Linschoten (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 15-16 en 82). Enkele hoofdpunten in het program: beperking van de overheidsuitgaven met 12,5 miljard gulden, vooral om de loon- en inkomstenbelasting en het financieringstekort te verlagen; verlaging van het minimumloon voor alleenstaanden met 30% en beperking van de duur van de werkloosheidsuitkering (WW); aanscherping van het integratiebeleid van vreemdelingen en beperking van immigratie; afschaffing van vermogens- en overdrachtsbelasting; en uitbreiding van Schiphol. Het conceptprogram ontlokte scherpe kritiek van de zijde van CDA en PvdA. Minister Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid noemde het een 'programma van de ééntonnars' (*de Volkskrant*, 22 oktober 1997). Na een fel weerwoord van zijn VVD-staatssecretaris F.H.G. de Grave, trachtte premier Kok - die zelf eerder het programma 'onevenwichtig' had genoemd - de discussie tussen beide bewindslieden te sussen.

Op 14 november behandelde de partijraad in Amersfoort het ontwerpverkiezingsprogram. Vooral het voorstel voor verlaging van het minimumloon stuitte op kritiek. Minister Dijkstal had al eerder in het jaar gepleit voor handhaving, terwijl Bolkestein en andere fractieleden het helemaal wensten af te schaffen. Linschoten verdedigde de verlaging als een 'ongelooflijk sociale maatregel' vanwege het verwachte positieve effect op werkgelegenheid (*de Volkskrant*, 15 november 1997). In zijn toespraak onthield minister Dijkstal zich van kritiek en kaatste de kritiek van met name PvdA-ers op het program terug.

Een week eerder, op 8 november, was het ontwerpverkiezingsprogramma besproken op de landelijke VVD-Jongerendag in Amsterdam.

algemene ledenvergadering

Op de jaarlijkse algemene ledenvergadering van de VVD op 23 en 24 mei 1997 in Venlo werd een belangrijke plaats ingeruimd voor de behandeling van het rapport *Vrij en verantwoordelijk. Een liberaal toekomstperspectief*. Deze discussienota, samengesteld door de commissie 'Liberalisme 21ste eeuw' (onder voorzitterschap van de Utrechtse burgemeester I. Opstelten), was eind december 1996 gepresenteerd (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 80-81). In de discussie ging het onder meer over de vraag of de overheid vanuit morele overwegingen de vrijheid van de individuele burger mag beperken. De vergadering stelde het rapport vast; het zou bij de opstelling van het liberale verkiezingsprogramma betrokken worden.

De algemene vergadering herkoos W.K. Hoekzema tot partijvoorzitter. Hij bekleedde deze functie sinds 1994. Bolkestein verweerde zich in zijn rede tot het congres tegen beschuldigingen van populisme en nationalisme. Hij wilde echter niet terugschelden: 'wij moeten ons niet laten afleiden door gerommel in de gewelven' (*de Volkskrant*, 24 mei 1997). Wel handhaafde hij zijn kritiek op de Europese integratie.

De geagendeerde wijziging van de statuten en reglementen werd verschoven naar een volgende algemene vergadering. De daarin voorgestelde opheffing van de verplichting tot het instellen van ondercentrales werd echter wel behandeld. Een voorstel van de kamercentrale Limburg om de ondercentrales te handhaven werd door de vergadering aangenomen.

partijraden

Op de partijraad van 5 april werd de discussienota *Waardevol ouderenbeleid* besproken. Deze nota was opgesteld door de Initiatiegroep Ouderen van de VVD. Zij poogde hiermee een aanzet te geven voor de discussie binnen de partij over het ouderenbeleid. Op 20 september vergaderde de partijraad in Bussum over de miljoenennota. In Amersfoort besprak de partijraad op 14 november zoals reeds vermeld het ontwerpverkiezingsprogramma.

Cuba-conferentie

Op 19 april vond op initiatief van de VVD in Noordwijk een internationale Cuba-conferentie plaats. Onder voorzitterschap van Bolkestein discussieerden Europese en Amerikaanse politici en Cubaanse oppositieleiders in ballingschap over de situatie op Cuba ten aanzien van mensenrechten, democratie en vrijhandel.

verwante instellingen en publicaties

De Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, hield in samenwerking met de partijcommissie Wetenschap en Technologiebeleid op 10 maart een symposium met als titel 'Naar een kennisbeleid voor de toekomst'. Op deze bijeenkomst, waar ook deskundigen van D66 en PvdA aanwezig waren, werd de conceptnota *Naar een kennisbeleid voor de toekomst. Paarse contouren voor de periode na 1998* besproken. De Teldersstichting stelde de risico's voor de mensenrechten aan de orde op het symposium 'Mensenrechten in gevaar', dat op 11 november plaats vond. Er werden inleidingen gehouden over onder andere de verhouding tussen mensenrechten en liberalisme en het gevaar van het multiculturalisme voor de mensenrechten. Op 21 november belegde de Teldersstichting samen met het Internationaal Secretariaat van de VVD in de vergaderzaal van de Eerste Kamer een conferentie over de rol van het nationaal belang in een liberale buitenlandse politiek.

Verder gaf de Teldersstichting de bundel *Paars in perspectief. Het typerende en de toekomst van de samenwerking tussen liberalen en sociaal-democraten* uit, onder redactie van P.G.C. van Schie. Hierin werd de duurzaamheid van de paarse samenwerking ter discussie gesteld.

De Organisatie Vrouwen in de VVD publiceerde in januari 1997 een standpuntenbundel, waarin die terreinen werden belicht waarop de positie en de rechten van de vrouw zouden worden veronachtzaamd. De vrouwenorganisatie hield op 14 en 15 februari 1997 haar jaarlijks congres met als thema 'Vrijheid en veiligheid: vanzelfsprekend en duurzaam?'. Op 30 mei trad tijdens de jaarvergadering de voorzitter van de Organisatie Vrouwen in de VVD mevr. T. van der Stroom-van Ewijk af. Zij werd opgevolgd door mevr. W.C.M. van Ark-Hessing. Op 4 oktober stelden de vrouwen de ontwikkelingen in de gezondheidszorg centraal op de themadag 'Zorg, het zal ons een zorg zijn'. In het najaar van 1997 hield de organisatie een enquête onder alle 17.000 vrouwelijke leden van de VVD. De resultaten wilde men gebruiken bij het zoeken naar geschikte kandidaten voor functies binnen de partij. Naar aanleiding van de gehouden enquête meldde een groot aantal vrouwen zich aan als lid van de vrouwenorganisatie, zodat het aantal leden steeg tot 3.700.

De aan de VVD gelieerde Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) hield op 15 en 16 maart haar congres. Minister J.J. Aartsen van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij hield er een pleidooi voor de verkleining van de Tweede Kamer tot honderd zetels. Op 20 en 21 juni kwam de JOVD opnieuw bijeen. Op dit congres pleitte JOVD-voorzitter mevr. C. Scheidel voor een liberaal bondgenootschap tussen D66 en de VVD.

In de zomermaanden ontstond er enige commotie met betrekking tot het hoofdbestuur van de JOVD. Aanleiding was een brief die door een aantal prominente leden aan alle afdelingsbesturen was gestuurd, met de eis dat tijdens

de buitengewone algemene vergadering op 21 september het functioneren van het hoofdbestuur aan de orde zou worden gesteld. Volgens de briefschrijvers zou het hoofdbestuur zich ten opzichte van de vereniging arrogant opstellen. Een andere grief betrof de participatie van de JOVD in internationale koepelorganisaties. Om meer inspraak te krijgen zou het hoofdbestuur een te hoog ledental aan deze organisaties hebben opgegeven. Een derde punt van kritiek gold een financiële beurs voor leden van het hoofdbestuur, waarvan de achterban niets wist. Op de bijeenkomst op 21 september waren sommige leden van mening dat het hoofdbestuur de vergadering meer inspraak had moeten geven in bepaalde besluiten of haar tenminste uitvoeriger had moeten inlichten. Een tegen penningmeester P. van den Berg en bestuurslid R. Bremekamp ingediende motie van wantrouwen werd verworpen, maar de vergadering sprak wel haar afkeuring over hun optreden uit. Op 15 en 16 november congresseerde de JOVD opnieuw. Hier werd het *Politieke Kernpunten Programma* besproken, een 'schaduwverkiezingsprogramma' waarin de standpunten van de JOVD voor de komende vier jaar werden weergegeven.

De VVD-Bestuurdersvereniging organiseerde op 3 oktober de VVD-wethoudersdag. Ter gelegenheid van deze bijeenkomst verscheen de informatiebundel *Loopbaanontwikkeling voor wethouders*. Op 21 en 22 november hield de Bestuurdersvereniging haar vijftigste jaarcongres te Lunteren.

personalia

Op 7 januari werd J. Kamminga genstalleerd tot Commissaris van de Koningin in de Provincie Gelderland. Kamminga volgde daarmee J.C. Terlouw (D66) op, die met pensioen ging (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 83).

Op 11 maart werd F. Korthals Altes gekozen tot voorzitter van de Eerste Kamer. Voor het eerst sinds 1902 zou daarmee deze functie weer door een liberaal uitgeoefend worden. Tijdens de algemene vergadering in mei werd Korthals Altes benoemd tot erelid van de VVD. L. Ginjaar volgde hem op als voorzitter van de Eerste-Kamerfractie.

Op 28 april overleed J. de Wilde. Hij was van 1956 tot 1976 lid van de VVD-fractie in de Eerste Kamer geweest.

Op 2 juni overleed het VVD Tweede-Kamerlid A.A.M.E. van Erp. Hij had sinds 1978 zitting in de Tweede Kamer gehad. Van Erp werd in de fractie opgevolgd door R. Luchtenveld.

In juni moest A.J. Evenhuis in Groningen voor de rechter verschijnen wegens beschuldigingen van fraude en oplichting van de Groninger Kredietbank. Naar aanleiding van deze kwestie was hij in juni 1989 als staatssecretaris van Economische Zaken teruggetreden (zie *Jaarboek 1989 DNPP*, blz. 57). De officier eiste anderhalf jaar celstraf, maar de rechter veroordeelde Evenhuis op 17 juni slechts tot 7.500 gulden boete voor belastingfraude en sprak hem vrij van

oplichting. Het Openbaar Ministerie ging in hoger beroep.
Tijdens het congres van de Liberale Internationale in Oxford van 27 tot en met 30 november werd Bolkestein herkozen als president van de Internationale.

NUCHTERE PERSOONLIJKHEDEN SCHUCHTER VERENIGD

Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)

P.G.C. van Schie

Inleiding

Jhr. A.P.C. van Karnebeek, oud-minister van Buitenlandse Zaken, was tussen 1891 en 1913 een vooraanstaand liberaal Tweede-Kamerlid. In 1912 verliet hij zijn partij, de Bond van Vrije Liberalen (BVL), omdat hij zich niet langer met haar koers kon verenigen. Maar hij zag niet om in wrok. In een interview dat hij jaren later gaf, noemde hij zijn kamerlidmaatschap 'plezierig ook, omdat ik behoorde tot de Vrij-Liberalen, die lieten den mensch in je vrij'.¹

Een bond van vrije liberalen lijkt een *contradictio in terminis* te zijn. De liberalen die in de BVL waren verenigd, wilden immers niet gebonden zijn. Een van de redenen dat zij niet bij de Liberale Unie waren aangesloten, was dat zij een afkeer hadden van het beleid van het Uniebestuur om gedetailleerde programma's op te stellen. Daarbij kwam dat deze liberalen met lede ogen zagen hoe het Uniebestuur zo probeerde zijn achterban in een te radicale koers mee te slepen. Overigens ging de Liberale Unie sommigen weer niet ver genoeg: ter linkerkzijde opereerden radicalen die een eigen Radicale Bond oprichtten. In 1901 vormde deze Bond samen met een afsplitsing van de Liberale Unie (waaronder het eerder dat jaar afgetreden hoofdbestuur) een nieuwe partij: de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB).

De BVL kan worden gezien als het project om een verenigingspunt voor 'gematigde liberalen' te vormen, met vermijding van de fouten die de Liberale Unie zou hebben gemaakt.² Waar het liberalisme in het algemeen in de politieke geschiedschrijving al genoeg moet nemen met een bescheiden plaats (ondanks de recent opgeleefde aandacht), is de BVL er 'nog wel het meest bekaaid van afgekomen'.³ Wat hiervan ook de oorzaak is, het kan niet een gebrek aan bronnen zijn want er zijn tamelijk veel bronnen betreffende de BVL bewaard gebleven.⁴ In het onderstaande wordt vooral op basis van deze bronnen een schets van de BVL gegeven. Eerst schenk ik aandacht aan de aanloop naar en de totstandkoming van het Manifest van 18 februari 1905 - waarmee de later in de BVL verenigde liberalen voor het eerst gezamenlijk naar buiten traden - en aan de oprichting op 23 juni 1906 en de verdere organisatorische ontwikkeling van de Bond. Vervolgens geef ik een beknopt overzicht van het politieke denken in de BVL. Nadat eerst een algemeen-ideologische positiebepaling is gegeven, concentreert dit overzicht zich op enkele

terreinen waarop de BVL zich van andere vrijzinnige partijen onderscheidde: de plaats en samenstelling van de volksvertegenwoordiging, de sociale zekerheid, en de defensie-inspanning. Ik eindig met enkele penceelstreken die het politieke optreden van de BVL zichtbaar maken op de momenten dat organisatie en gedachtevorming bij uitstek resultaat zouden moeten opleveren: tijdens de verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Jaren in de wildernis

De BVL zou zijn leden rekruteren uit het reservoir van liberalen die zich nimmer bij enige centrale partijorganisatie hadden aangesloten, ofwel in de jaren negentig van de negentiende eeuw uit de Liberale Unie waren gestapt. De Liberale Unie was er nooit in geslaagd om alle liberale kiesverenigingen in het land te verenigen. Reeds bij de oprichting in 1885 bleven 123 van de 185 uitgenodigde kiesverenigingen buiten de Unie. Over de motieven van deze kiesverenigingen is niets bekend. Misschien waren ze afkerig van enige vorm van centrale organisatie, wellicht ook waren ze bevreesd dat de Unie door 'radicale drijvers' zou worden overheerst. Maar evengoed kunnen andere motieven in het spel zijn geweest.⁵

Meer is bekend over de motieven van de liberalen die de Liberale Unie in de jaren negentig in twee golven verlieten. De eerste golf werd opgewekt door het wetsontwerp waarmee de liberale minister van Binnenlandse Zaken J.P.R. Tak van Poortvliet het kiesrecht wilde uitbreiden (van ongeveer 300.000 tot 800.000 man). Dit ontwerp riep onenigheid op die dwars door de liberale, anti-revolutionaire en katholieke kamerclubs (de voorlopers van de kamerfracties) heen sneed. Veel zogenoemde 'anti-Takkianen' hadden op zich geen bezwaren tegen een uitbreiding van het kiesrecht, maar meenden dat het ontwerp verder ging dan de grondwet toestond of stoorden zich aan Taks halsstarig vasthouden aan het ontwerp in nagenoeg ongewijzigde vorm.

Tak van Poortvliet trok op 9 maart 1894 zijn ontwerp-kieswet na het aannemen van een hem onwelgevallig amendement in, hetgeen leidde tot de val van het door G. van Tienhoven geleide kabinet en tot nieuwe verkiezingen. Het bestuur van de Liberale Unie gaf op 19 en 22 maart 1894 twee pro-Takkiaanse circulaire uit, waarin het de aangesloten kiesverenigingen aanried uitsluitend kandidaten te stellen die kiesrechtuitbreiding in de geest van Tak voorstonden. Tevens werd in de circulaire een voorkeur uitgesproken voor niet-liberale voorstanders van het ontwerp-Tak boven liberale tegenstanders. Vooral dit laatste stuitte M. Tydeman jr. tegen de borst. De latere BVL-leider was in 1894 bestuurslid van de Unie (maar afwezig toen de circulaire van 19 maart werd opgesteld). Hij had steeds behoord tot de liberale kamerleden die aan Taks kiesrechtontwerp wilden meewerken, maar hij trad nu uit protest tegen dit stemadvies samen met penningmeester A.C. Crena de Jongh uit het Uniebestuur.⁶

De advocaat Meinard Tydeman zette deze stap niet met de bedoeling de Liberale Unie uiteen te scheuren. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat hij inging op het verzoek van zijn voormalige collega-bestuurslid P. Rink om de kiesve-

reniging in Tiel (het district dat Tydeman in de Tweede Kamer vertegenwoordigde) te ontraden uit de Liberale Unie te treden. Tydeman schreef in een brief aan de kiesvereniging: 'Elke stap in die richting *op dit oogenblik* betreur ik, omdat eene hereeniging of toenadering van de vele elementen, die verder van elkaar schijnen te staan dan in werkelijkheid het geval is en die naar mijne meening te zamen de kern van eene liberale partij moesten vormen, door zulke stappen moeilijker wordt. Blijkt het, dat scheiding onvermijdelijk is, dan zal ik daarin moeten berusten, maar ik geef er de voorkeur aan af te wachten wat eene kalme behandeling van zaken, wanneer de gemoederen wat bedaard zijn, ons zal brengen.'⁷ Tydemans brief kon de Tielse kiesvereniging echter niet afhouden van het besluit de Unie te verlaten.⁸ Zij liep daarmee vooruit op het besluit van een zestal andere kiesverenigingen. Deze verlieten de Unie pas nadat de algemene vergadering van 16 juni 1894 het bestuursbeleid expliciet had goedgekeurd.⁹

Eind 1896 verloor de Liberale Unie een tweede groep kiesverenigingen. Aanleiding was de aanvaarding door de algemene vergadering van 14 november van een bestuursvoorstel om van de te stellen kandidaten voor de Tweede-Kamerverkiezingen niet alleen te eisen dat zij het Hervormingsprogram onderschreven, maar ook dat zij een zevental sociale maatregelen daaruit 'met volle overtuiging' als urgent zouden aanmerken. Negen kiesverenigingen zegden uit protest hun lidmaatschap van de Unie op.¹⁰

Pogingen tot afzonderlijke organisatie van de buiten de Unie staande liberalen bleven voorlopig achterwege. Velen hoopten namelijk op verzoening. Voor de verkiezingen van 1897 richtten 83 liberalen die verontrust waren over de verdeeldheid, zich met een manifest tot alle liberalen met de oproep: 'Aaneensluiten!': 'Het liberalisme is ruim genoeg om schakeering te gedoogen... Vereenigd alleen zijn de voorzichtigen en de vurigen betrouwbare hervormers, en worden de eersten voor stilstand, de laatsten voor overijde stappen bewaard'.¹¹ Ook het Tweede-Kamerlid W.H. de Beaufort, die een brochure uitgaf waarin hij de Liberale Unie verweet de liberalen te verdelen in plaats van ze te verenigen, had de hoop op hernieuwde eensgezindheid nog niet opgegeven. De Unie kon er dan wel op uit zijn de scheuring onder de liberale kamerleden onder de kiezers door te trekken, de meeste liberale kiezers in het land zouden daar volgens hem niets voor voelen.¹² Een concrete poging tot hereniging ondernamen de Tweede-Kamerleden Tydeman, J.J. Willinge en jhr. A.J. Rethaan Macaré na de verkiezingen. Zij wilden een kamerclub uit liberalen van alle schakering vormen, maar slaagden daarin niet.¹³

Taal stelt dat de vrij-liberalen vervolgens in en buiten de Kamer tot 1905 'geheel ongeorganiseerd' bleven.¹⁴ Dit klopt niet helemaal. De drie zojuist genoemde vrij-liberale kamerleden hebben hun geestverwante collega's in ieder geval vanaf eind 1899 meer dan eens ter vergadering bijeen geroepen.¹⁵ Ook buiten de Kamer zijn er reeds voor 1905 tekenen van zelfstandige vrij-liberale activiteiten waar te nemen. Zo begonnen met ingang van 1901 het dagblad *De Nieuwe Courant* en het maandblad *Onze Eeuw*, beide sympathiserend met de vrije liberalen, te verschijnen. Al spoedig verscheen in *De Nieuwe Courant* een oproep van J. Versluys, een bestuurslid van de in 1894 uit de

Liberaal Unie getreden Amsterdamse kiesvereniging 'De Grondwet'. Versluys poogde een van de niet bij de Unie aangesloten kiesverenigingen of een invloedrijk persoon ertoe te bewegen om een voortrekkersrol in nadere organisatie van de vrije liberalen op zich te nemen.¹⁶ Vooralsnog bleek daar geen animo voor te bestaan.

De totstandkoming van het Manifest van 18 februari 1905

Op initiatief van de unie-liberale leider H. Goeman Borgesius vonden in november 1904 besprekingen plaats tussen kamerleden uit de drie vrijzinnige groeperingen: de unie-liberalen, de vrijzinnig-democraten, en de vrij-liberalen.¹⁷ Voor de laatsten namen Tydeman, jhr. P. van Foreest (landbouwer en dijkgraaf) en jhr. F.W. van Styrum (advocaat) aan de gesprekken deel.¹⁸ Het doel was te komen tot een gemeenschappelijk program om bij de verkiezingen zeven maanden later de gehate anti-revolutionaire voorman A. Kuiper als premier te kunnen ontronen. De gesprekspartners meenden dat alleen door een gemeenschappelijk optreden de 'rechtse' (in het politieke spraakgebruik van die tijd wilde dat zeggen: de confessionele) partijen van een meerderheid konden worden afgehouden. Ze werden het eens over de wenselijkheid van uitbreiding van verplichte sociale verzekeringen, de belastingpolitiek, het handhaven van het vrijhandelsstelsel, en een hervorming van het leger in de richting van een volksleger. Maar de vrij-liberalen konden het pleidooi in het program voor een 'Grondwetsherziening, ten einde den gewonen wetgever bij de regeling van het kiesrecht volkomen vrijheid te laten' (het zogeheten 'blanco-artikel'), niet onderschrijven.¹⁹ Zij gingen dan ook niet met het program akkoord. De unie-liberalen berustten niet zonder meer in het afhaken van de vrij-liberalen, maar ondernamen een poging om de samenwerking alsnog te forceren met personen die in hoofdzaak buiten de Kamer stonden. De voor een bijeenkomst op 13 december genodigde vrij-liberalen sloegen de uitnodiging echter af.²⁰ De vrijzinnige samenwerking op basis van een gemeenschappelijk program voor de verkiezingen van 1905 zou tot de Liberale Unie en de VDB beperkt blijven.

Al voelden de vrij-liberalen niet voor samenwerking (mede) op basis van het blanco-artikel, ze zagen wel in dat althans hun onderlinge band aangehaald diende te worden wilde men bij de verkiezingen enige kans op succes hebben. Het hun welgezinde *Utrechtsch Dagblad* had in oktober al in wanhoop uitgeroepen: 'waar blijft nu de organisatie der vrije liberalen!'²¹ Na de mislukte samenwerkingsbesprekingen traden de vrij-liberale kamerleden meer vereend naar buiten. Begin december 1904 sprak Tydeman tijdens de algemene beschouwingen voor het eerst expliciet mede 'namens eenige politieke vrienden'.²² Ook buiten de Kamer werd een poging ondernomen om meer eenheid onder de vrij-liberalen te bewerkstelligen. In een vertrouwelijke missive werd uiteengezet: 'Doel is tusschen de vele verspreide liberalen, die zich opzettelijk niet bij de Liberale Unie hebben aangesloten, een zeker verband te leggen. Niet bedoeld wordt naast de Unie een bond te vormen, welke daarmede in politieke concurrentie zou treden. Een program van actie, naast dat der Unie,

is dan ook niet nodig: het zou trouwens in zijn onderdeelen (de bepaalde wetgevende maatregelen welke verlangd worden) slechts weinig van dat der Unie kunnen verschillen. Wat de ongeorganiseerde of vrije liberalen van die der Unie onderscheidt, is de geest waarvan zij wetgeving en bestuur willen doortrokken zien; niet zoozeer de maatregelen zelf welke zij begeeren, als wel de wijze waarop het zoo vaak door hen allen beoogde resultaat moet worden verkregen.' In de missive werd betoogd dat het nodig was een Centrale Commissie van Advies te vormen, die de activiteiten zou kunnen coördineren. 'De vorming van een dergelijk lichaam zou den moed onzer geestverwanten in alle deelen des lands weder verlevendigen.'²³

In het Amsterdamse Victoria-hotel werden in januari 1905 twee bijeenkomsten gehouden waarop (de wenselijkheid van) een nadere band tussen vrij-liberalen werd besproken. De eerste bijeenkomst had op 11 januari plaats. Het bleek dat de gevoelens over de wenselijkheid van nadere organisatie nogal uiteen liepen. Wel sprak een meerderheid van de zeventien aanwezigen zich uit voor de vorming van een Commissie van Advies. Maar de vraag of de vrij-liberalen zich met een eigen manifest tot de kiezers zouden moeten richten, leidde alweer tot onenigheid.²⁴ De Beaufort noteerde over deze bijeenkomst in zijn dagboek: 'Zooveel hoofden, zooveel zinnen. Ieder heeft zijn eigen plannetje, eenheid van zienswijze over de te volgen gedragslijn is ver te zoeken.'²⁵

De tweede bijeenkomst volgde op 30 januari. Hier werden twee ontwerp-Manifesten besproken. Het eerste was opgesteld door een commissie bestaande uit S. van Houten (de liberale *eminence grise* die inmiddels Eerste-Kamerlid was), L.J. Plemp van Duiveland (de hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant*), jhr. H. Smitsaert (secretaris van de Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers), A.C. Visser van IJzendoorn (hoogleraar privaatrecht te Leiden) en W. van der Vlugt (hoogleraar wijsbegeerte van het recht te Leiden en sinds kort Tweede-Kamerlid). Dit ontwerp richtte zich tot die liberalen 'welke niet kunnen instemmen met de richting, waarin de vrijzinnig democratische groep 's lands zaak tracht te sturen'. Ook in de rest van het ontwerp werden de pijlen meer op de andere vrijzinnigen dan op het zittende kabinet-Kuyper (1901-1905) gericht.²⁶

Op deze bijeenkomst slaagde Tydeman erin deze 'onpractische vermetele behandelingswijze' te verijdelen en steun te krijgen voor een ander concept.²⁷ Dat concept bevatte geen tegen de Liberale Unie en de VDB gerichte passages. Vooral de beginselen van de rechtse coalitie van Kuyper werden erin bestreden. Gesteld werd dat het nodig was front te maken om dit rechtse bewind te beëindigen, 'zowel zelfstandig als - met handhaving van eigen standpunt - door het verleenen van steun aan vrijzinnige kandidaten der linkerzijde, die niet tot de naaste geestverwanten behooren'. Vervolgens werden in het kort de eigen liberale beginselen uiteen gezet.²⁸

Met enkele wijzigingen zou dit concept op 18 februari als het definitieve Manifest worden gepubliceerd. Het wees als de drie belangrijkste liberale beginselen aan: 'strikte onpartijdigheid' van de staat bij het verzekeren van 'de ruimst mogelijke vrijheid' aan alle burgers; 'geleidelijke uitbreiding van kiesbevoegdheid naar gelang van toenemende geestelijke ontwikkeling en

stoffelijke onafhankelijkheid der burgers'; en 'ontwikkeling van de zelfstandige kracht van alle staatsburgers'. Op een zestal actuele onderwerpen werden deze beginselen nader uitgewerkt. Ten slotte werd de vorming van een Liberale Commissie van Advies bekend gemaakt, 'met het doel, het lokaal initiatief van kiesverenigingen of comités ad hoc te steunen en behulpzaam te zijn in den aanstaanden verkiezingsstrijd, tevens om ook daarna voor de gelijkgezinden in het land een vereenigingspunt te vormen en de liberale beginselen door onderlinge steun en waardeering te bevorderen'.²⁹ De Commissie van Advies bestond uit Smitsaert, Visser van IJzendoorn en Van der Vlugt (alle drie auteurs van het verworpen concept) en Tydeman, Van Styrum en A. Plate (scheepvaartondernemer en voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel). Tussen Tweede-Kamerleden en niet-parlementariërs bestond zodoende een evenwicht.

In haar eerste vergadering op 11 februari had de Commissie Tydeman als haar voorzitter aangewezen. De leden van de Commissie begonnen met het zoeken naar mede-ondertekenaren van het Manifest onder hun kennissen. Zo werden binnen een week 68 handtekeningen verzameld. Met de Commissie van Advies en haar secretaris J.H.W.Q. ter Spill, kwam het totaal uit op 75; het Manifest wordt daarom ook wel als het 'Manifest der 75' aangeduid. De liberale pers ontving het Manifest nogal gunstig; zo gaf de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* blijk van haar 'groote ingenomenheid'.³⁰ Het *Utrechtsch Dagblad* verzuchtte: 'Dat het er is, is hoofdzaak. En dat het manifest er is, is zelfs nog meer waard dan de overigens uitnemende inhoud'.³¹

De oprichting van de BVL en zijn organisatiestructuur

De Commissie van Advies kwam in de periode vanaf 11 februari tot de kamerverkiezingen in juni in totaal negentien keer bijeen. Zij hield zich intensief bezig met de kandidaturen in de diverse districten, met het begeleiden van de verkiezingscampagne door het beschikbaar stellen van geld en sprekers, en met het verstrekken van adviezen aan de lokale kiesverenigingen die sympathie voor de vrije liberalen hadden.

Na de verkiezingen vergaderde de Commissie van Advies gedurende meer dan een half jaar niet meer. Zij heeft dus in het eerste jaar van haar bestaan slechts als campagne-comité gefunctioneerd. Maar begin 1906 werd de belofte uit het Manifest dat de Commissie van Advies ook na de verkiezingen een vereenigingspunt voor gelijkgezinden zou vormen, waargemaakt. Eind januari vond er namelijk weer een bijeenkomst plaats. Tydeman releveerde hier dat aan het opzetten van een vaste organisatie wel nadelen waren verbonden - veel geestverwanten meenden dat organisatie ruzie betekende, en er was het gevaar van mislukking: 'terwijl nu onze kracht onbekend is, zou dan groote zwakheid kunnen blijken' - maar het was volgens hem noodzakelijk om invloed te kunnen blijven uitoefenen en om jongeren te trekken. De Commissie van Advies begon dan ook met het opzetten van een partijverband.³²

De uitnodigingen voor de oprichtingsvergadering op 23 juni 1906 werden persoonlijk gericht aan mensen van wie men wist of vermoedde dat zij met de

in het Manifest neergelegde ideeën sympathiseerden. Van een publieke oproep werd afgezien, mede uit vrees dat de Liberale Unie gealarmeerd zou raken.³³ De op 23 juni ter vergadering samengekomen liberalen stemden in met de oprichting van de Bond van Vrije Liberalen. De vergadering riep vervolgens een beginselprogramcommissie onder leiding van Visser van IJzendoorn in het leven. Het door deze commissie ontworpen program werd in 1907 tijdens twee algemene vergaderingen vastgesteld. Voorts werd besloten om in de beginfase van de Bond te werken met een individueel lidmaatschap. Ieder lid kon de algemene vergadering van de partij bezoeken en daar zijn stem uitbrengen.³⁴ De BVL bleef een kleine partij. Exacte gegevens over het ledental zijn alleen over de eerste jaren te achterhalen: 284 in 1907, 679 in 1908, en 1377 in 1909.³⁵ In de jaren daarna lijkt er sprake van doorgezette, zij het langzame groei te zijn geweest.³⁶ Een aanzienlijk probleem bij de uitbreiding van de BVL was dat veel kiesverenigingen er lange tijd voor kozen onafhankelijk te blijven. Vaak, zeker op het platteland, waren sympathisanten van diverse vrijzinnige partijen lid van dezelfde kiesvereniging; als zo'n vereniging had moeten kiezen tussen aansluiting bij bijvoorbeeld de Unie of de BVL, dan had zij altijd een deel van de achterban moeten teleurstellen.³⁷ Begin 1918 telde de BVL bijna 6.000 leden. H.C. Dresselhuys, die Tydeman als partijvoorzitter was opgevolgd toen deze in november 1916 overleed, deelde rond die tijd mee 'dat in den laatste tijd het aantal onzer leden welhaast verdubbeld is'.³⁸ Inderdaad liet het jaar 1917 bij alle partijen, ook bij de BVL, een hausse van toetredende kiesverenigingen zien. Met de vervanging van het districtenstelsel door het systeem van evenredige vertegenwoordiging had het voor lokale kiesverenigingen namelijk weinig zin meer om geheel onafhankelijk ten opzichte van landelijke partijorganisaties te blijven. We kunnen er al met al van uit gaan dat de BVL tot 1917 naar niet (veel) meer dan 3.000 leden was gegroeid. Een vergelijking van ledentallen voor de jaren 1915 en 1918 leert dat de Liberale Unie bijna vijf keer zo groot, de VDB twee tot drie keer zo groot was.³⁹

In de eerste jaren zouden de algemene vergaderingen (waar toen meestal ongeveer zestig leden aanwezig waren) vooral door ouderen zijn bezocht. Zo vermeldde De Beaufort over de algemene vergadering van 1908: 'De vergadering gaf niet het bewijs van groote geestdrift. De opgekomenen waren niet talrijk; vele ouden van dagen... De jongeren waren zeldzaam'. Later zouden meer 'jongeren' hun gezicht laten zien. De partijsecretaris schreef over de algemene vergadering in 1911, deze vergelijkend met de oprichtingsvergadering vijf jaar eerder: 'Tóén haast uitsluitend mannen van veelal zeer gepo-seerden leeftijd: witte baarden, slechts hier en daar een jeugdig gelaat, dat dan nog soms bedrieglijk jong leek, als dat van Mr. van Karnebeek. Op déze vergadering: een sterk overwicht van de jongere generaties, de pas aangekomenen, de mannen in de kracht van het leven'.⁴⁰

Omdat er geen ledenlijsten bewaard zijn gebleven, is het niet mogelijk een typering te geven van 'het' BVL-lid. Wel kan aan de hand van gegevens over de aanwezigen op de eerste vier algemene vergaderingen, het in de beginfase op nationaal niveau actieve lid nader worden geduïd. Onder die leden waren

relatief veel hoogleraren en advocaten. Voorts was tussen de 10% en 15% van adel. Voor wat betreft de regionale spreiding was telkens ongeveer de helft van de aanwezigen uit de vier grote steden afkomstig. Het kan zijn dat dit mede werd veroorzaakt doordat leden uit de 'buitengewesten' tegen de reis naar Utrecht - waar de algemene vergaderingen werden gehouden - opzagen. Maar het geografische zwaartepunt van de BVL lag ook in het centrum van het land.

Hoewel de groei van de BVL niet spectaculair kan worden genoemd, noopte deze toch tot wijzigingen in de organisatiestructuur. Vanaf 1909 werden leden die binnen het gebied van een afdeling woonden, geacht daarvan lid te zijn. Het individuele stemrecht op de algemene vergadering werd afgeschaft; voortaan mochten uitsluitend vertegenwoordigers van afdelingen een stem uitbrengen (één stem voor elke vijftig leden, met een maximum van acht stemmen per afdeling).⁴¹ Het vertegenwoordigende systeem werd in 1913 uitgebreid door een gedelegeerdenvergadering in het leven te roepen (die in de praktijk fungeerde als een soort adviesraad). De Commissie van Advies, die nu tot Hoofdbestuur werd herdoopt, kon zo met vertegenwoordigers van de afdelingen overleggen om te peilen hoe in de partij over actuele vraagstukken werd gedacht. In 1919 werd deze gedelegeerdenvergadering met het Hoofdbestuur-oude stijl samengevoegd tot een Hoofdbestuur-nieuwe stijl. Dit Hoofdbestuur koos vervolgens uit zijn midden een Dagelijks Bestuur van vier leden.⁴² Als we bedenken dat de vrij-liberalen traditioneel erg huiverig voor strakke organisatie waren, is het opmerkelijk dat al deze wijzigingen amper verzet opriepen. De Commissie van Advies, vanaf 1913 dus Hoofdbestuur genaamd, kwam van februari 1905 tot en met eind 1917 (de periode waarvan notulen bewaard zijn gebleven) in totaal 109 maal bijeen. Dit betekent dat er gemiddeld ruim acht keer per jaar werd vergaderd. De frequentie varieerde tussen negentien keer in het verkiezingsjaar 1905 en drie keer in 1915 (het eerste 'oorlogsjaar', waarin de 'godsvrede' - een politieke wapenstilstand als gevolg van de dreigende internationale omstandigheden - de activiteiten van de partijen goeddeels stillegde). Dat de verzuiling aan de vrij-liberalen niet geheel voorbij ging, blijkt uit het feit dat Plempe van Duiveland, de hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant*, de vergaderingen meestal bijwoonde en zelfs aan eventuele stemmingen deelnam, hoewel hij geen lid van de Commissie van Advies was. De eerste secretaris van de partij, Ter Spill, vervulde zijn functie in deeltijd (hij verdiende zijn brood in de advocatuur). In december 1908 werd voor de functie van secretaris een voltijds betaalde kracht aangetrokken. Dit betekende dat Ter Spill nu als secretaris werd opgevolgd door F.J.W. Drion, een voormalig anarchist die tot dan toe in het verzekeringswezen had gewerkt.

In de beginjaren werd zowel op de algemene vergaderingen als in de Commissie van Advies met regelmaat gepleit voor de oprichting van een eigen partijorgaan. Aanvankelijk werd de boot afgehouden met de opmerkingen dat er al genoeg persorganen met vrij-liberale kleur waren en dat zo'n partijblad te kostbaar was. Maar in 1912 kwam het toch tot de oprichting van een officieus partijweekblad, *De Fakkel* geheten. D. Manassen, een journalist van het *Algemeen Handelsblad*, werd aangetrokken om het nieuwe blad te redigeren. Hij

zou zijn redactiewerkzaamheden combineren met het secretariaat van de BVL-afdeling Amsterdam. Zijn salaris werd ten dele bekostigd door de Commissie van Advies, die daartoe een speciaal fonds in het leven riep.

De werkzaamheden van Manassen als redacteur riepen kritiek op. Zo meende Plomp van Duiveland, die ooit zijn chef was geweest, 'dat de heer Manassen onder leiding van anderen een goed journalist is, maar dat hij moeielijk geheel zelfstandig kan werken'.⁴³ Begin augustus 1914 hield *De Fakkel* tijdelijk op te verschijnen; formeel in verband met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, maar in werkelijkheid omdat Manassen er de brui aan wilde geven. Na vier maanden verscheen het blad weer. Drion, die voordien al geregeld de hoofdartikelen voor zijn rekening nam, had de redactie overgenomen. Toen het blad in 1918 werd omgedoopt tot *De Nationale*, bleef Drion als hoofdredacteur optreden. Leden van de BVL ontvingen het partijweekblad niet automatisch, maar moesten er een abonnement op nemen. *De Fakkel* telde in 1915 ongeveer 500 abonnees.⁴⁴

Algemeen-ideologisch karakter van de BVL

In een pamflet dat werd verspreid tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen in 1905, werd jhr. J. Röell - oud-premier en nu namens de vrij-liberalen kandidaat voor een kamerzetel te Utrecht - aangeprezen als een vertegenwoordiger van 'de richting van gestadigen, geleidelijken vooruitgang'.⁴⁵ Hiermee is het zelfbeeld van de vrije liberalen treffend weergegeven: niet behoudzuchtig, ervan overtuigd dat het menselijk lot kan worden verbeterd, maar ook beducht voor onberaden plannenmakerij en onverhoedse sprongen in het duister. Vrije liberalen gingen meestal prat op de benaming 'gematigd liberaal'. Door hun tegenstanders werd die gematigdheid voor gezapigheid versleten; vrij-liberalen zouden de conservatieven van de twintigste eeuw zijn, omdat zij geen vertrouwen zouden hebben in de mogelijkheid de maatschappij ten goede te hervormen. Zij zouden bezadigde nee-zeggars zijn.⁴⁶

Maar het zou onjuist zijn te denken dat vrije liberalen, ook al behoorde menig vooraanstaand partijlid tot de maatschappelijke elite, tevreden waren met de bestaande maatschappij. Zij wilden wel degelijk verandering, alleen in een andere richting dan waarheen 'de tijdgeest' en de meeste andere politieke partijen de maatschappij leken te sturen. 'Wat is vooruitgang? Is het radicalisme en den weg naar Staatssocialisme? Ik noem dit achteruitgang, naar de slavernij', zo luidde het commentaar van Tydeman op het heersende concept van vooruitgang.⁴⁷ Een conservatief zou zich waarschijnlijk - morrend, maar toch - bij de loop der gebeurtenissen hebben neergelegd, bij de heersende opinies hebben aangesloten. Maar de vrije liberalen tekenden juist protest aan tegen de onuitgedaagde 'waarheden' van de dag. In hun ogen diende de kracht van de maatschappij niet te komen, en kon die ook niet komen, uit versterking van collectieve en bureaucratische apparaten. Die kracht kon volgens hen enkel uit de versterking van de menselijke persoonlijkheid voortkomen. Sociaal-democraten en vrijzinnig-democraten die in hun hervormingsijver op vrij-liberaal verzet stuitten, zagen daar slechts behoudzucht (verlies van libera-

le hervormingszin) in. Maar de vrij-liberalen zelf meenden niets aan liberaal gehalte te hebben verloren. Zij bleven immers het principe van de persoonlijke vrijheid zo consequent mogelijk in de overige beginselen en in de politieke praktijk uitwerken.

Toch waren de vrij-liberalen in een bepaald opzicht inderdaad conservatief te noemen. Daarbij dient 'conservatief' dan niet, zoals in Nederland wel gebruikelijk is, te worden opgevat als behoudzuchtig, maar als aanduiding voor een methode van geleidelijke hervorming van het staatkundig optreden om dit aansluiting te laten houden bij de ontwikkeling van de maatschappij. De Beaufort preeste dit type conservatisme aan in een rede op de algemene vergadering van de BVL in 1908. Hij wees een conservatisme van de hand 'dat alleen berust op eerbied voor het bestaande, voor het overgeleverde, dat zich niet laat leiden door nadenken, maar door sleur of verbeelding, door den ingeboren afkeer van verandering in toestanden, die wegens hun langdurig bestaan als onschendbaar worden vereerd en door de angst voor nieuwe toestanden, zoolang niet met volkomen zekerheid vooruit kan worden aangetoond, dat zij aan alle verwachtingen zullen beantwoorden'. Een dergelijk conservatisme noemde hij gevaarlijk. Maar daartegenover zette hij een 'gezond conservatisme': 'een conservatisme dat uitgaat van de stelling, dat elke wettelijke hervorming niet is het scheppen van een nieuwen toestand, maar het veranderen van een bestaanden, dat over het wenschelijke harer tot standkoming niet uitsluitend moet worden te rade gegaan met de afgetrokken begrippen omtrent de functies van den staat, maar ook met de practische ervaring elders opgedaan en met de eigenaardigheden der maatschappij voor welke zij bestemd is. Dit conservatisme houdt het er voor, dat gelijk overvoeding voor het lichaam schadelijk is, zoo ook de maatschappij niet te veel hervormingen tegelijkertijd kan verdragen'.⁴⁸

De Beauforts rede wierp veel stof op. *De Nieuwe Courant* kon zich met het betoog verenigen, maar benadrukte dat dit niet betekende dat de BVL een conservatieve partij mocht worden genoemd. Want met de conservatieve methode alleen kwam men er niet. Boven de ervaring stond immers de idee; er moest een maatstaf zijn om te kunnen bepalen wanneer een hervorming vooruitgang was. En voor vrij-liberalen kon die idee enkel zijn 'dat tegenover de gemeenschap de persoonlijkheid steeds meer erkenning vinde. Dat dwang en zelfs drang van de wereld op ons als individuen, vervangen worden door zelfbepaling. Dat, in de worsteling tusschen individu en gemeenschap, de noodige harmonie worde bereikt, niet door de *macht* van de laatste, maar door redelijk inzicht en goeden wil van den eerste'.⁴⁹

In 1915 verscheen in *De Fakkel* een zevendelige serie over de vrij-liberale beginselen, waarin twee karaktereigenschappen naar voren werden gehaald als zijnde kenmerkend voor de vrij-liberaal. Voorop stond: 'de voortdurende en levendige bewustheid van de werkelijkheid'.⁵⁰ Ook Ter Spill duidde in een vergadering van het Hoofdbestuur, toen de vraag aan de orde was of de BVL nog bestaansrecht als zelfstandige partij had, nuchterheid als het kenmerk van de vrije liberalen aan. Hij meende dat de partij 'altijd haar bestaansreden zal

hebben in haar weren van alle demagogie, hare onafhankelijkheid van de kiezersmassa. Dát onderscheidt ons het meest van de [Liberale] Unie, en dat zal men altijd in ons blijven waardeeren'.⁵¹ Dresselhuys onderschreef de opvatting dat hiermee het verschil tussen vrije liberalen enerzijds en unie-liberalen en vrijzinnig-democraten anderzijds aangegeven was: 'De vrije liberalen zijn altijd meer nuchter geweest en minder snel bereid zich aan illusies over te geven'.⁵²

De tweede in *De Fakkel*-serie genoemde kenmerkende karaktereigenschap, was het (hierboven al aangestipte) vertrouwen in de bevordering van de menselijke individualiteit. Voor de vrij-liberaal stond immers centraal 'de enkele mensch, klein of groot, rijk of arm, geleerd of eenvoudig van geest. Dat hij zal groeien naar zijn eigen aard, hoe ongelijkvormig ook aan alle anderen, dat hij eigen wenschen zooveel mogelijk zal bevredigen, dat hij zelf zijn weg zal zoeken, dat hij dus zijn individualiteit, zijn persoonlijkheid zal ontplooien zoo ver dat met anderer ongekreukt bestaan mogelijk is, dát te bevorderen, door staatsonthouding of staatsingrijpen, is het doel van de vrij-liberale politiek'.⁵³ Overigens hield het bevredigen van eigen wenschen niet in dat mensen maar moesten doen en laten wat hun gemoed hun ingaf. Mensen waren immers geen dieren, maar met verstand begiftigde wezens. Persoonlijke vrijheid moest dan ook worden opgevat 'als een *zedelijk* goed, als het recht tot zelfbepaling waardoor ieder mensch voor eigen daden de volle verantwoordelijkheid leert gevoelen. Niet om te doen wat hij begeert, maar om te doen wat zijn plicht is krachtens eigen overtuiging'.⁵⁴

Het lag in de aard van een partij die zo dacht besloten dat zij in botsing zou komen met het oprukkende collectivisme. In het massatijdperk dat in de eerste helft van de twintigste eeuw leek te zullen aanbreken, kwam de BVL in scherpe tegenstelling te staan tot partijen die zich als woordvoerders van de massa opwierpen: de 'kerkelijke' partijen (in het bijzonder de anti-revolutionairen en de katholieken) en de socialisten. Vrees voor 'massa-verdwazing' en politiek misbruik daarvan, kleurde bijvoorbeeld de vrij-liberale opvattingen over kiesrecht en de plaats en bevoegdheden van de beide Kamers der Staten-Generaal.

De plaats en samenstelling van de volksvertegenwoordiging

Democratisering door invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht was een van de belangrijkste politieke eisen die aan het begin van de twintigste eeuw klonken. De vrije liberalen konden er niet warm voor lopen. In hun ogen was het belangrijkste vraagstuk hoe het staatkundig bouwwerk moest worden ingericht; de vraag wie daarover meebeslisten was van secundair belang. Democratie kon geen doel op zich zijn, want het betrof een inhoudsloos ideaal. Voor vrij-liberalen stond voorop dat recht werd gedaan. En recht ontstond niet doordat alle burgers een stem in het kapittel hadden, maar slechts wanneer de staat onpartijdig en onkreukbaar bleef. Uiteindelijk dienden wel alle burgers het kiesrecht te verwerven, maar die burgers moesten dan toch eerst tonen over een zelfstandig oordeel te beschikken (door geestelijke ontwikkeling of

door het op eigen kracht verwerven van inkomen). Zou het kiesrecht worden gegeven aan personen die er nog niet aan toe waren, dan zou een 'bedelaars-kringloop' ontstaan tussen de kiezersmassa, de haar naar de mond pratende parlementariërs en een geld rondstrooiende regering.⁵⁵ Want: 'Voor een weinig ontwikkeld, licht beweegbaar, politiek slecht geschoold volk betekent algemeen kiesrecht niet *volks*-invloed, maar onbeperkte heerschappij van demagogen, van meestal omkoopbare en omgekochte politiciërs.'⁵⁶

De BVL was dus geen warm voorstander van algemeen kiesrecht. Toch aanvaardde de Bond in 1907 bij de vaststelling van het beginselprogramma, een algemeen kiesrecht met bepaalde uitsluitingen voor de samenstelling van de Tweede Kamer. Voorwaarde was wel dat die Kamer een tegenwicht zou krijgen in een op andere wijze verkozen Eerste Kamer met een 'nagenoeg gelijke invloed op de wetgeving'. Het evenwicht in het staatsbestel mocht immers niet worden verstoord. Het diende zowel te bestaan wat betreft de invloed die verschillende groepen in de maatschappij konden uitoefenen als tussen de staatkundige organen zelf.⁵⁷ De Eerste Kamer zou grotere invloed krijgen wanneer aan dit lichaam het amendementsrecht werd toegekend. Eerder was dit voorstel gedaan door een meerderheid van de door het liberale kabinet-De Meester (1905-1908) ingestelde staatscommissie-De Beaufort.⁵⁸ De BVL nam het voorstel van die staatscommissie over, al werd het idee nooit door alle vrij-liberalen onderschreven.⁵⁹

Visser van IJendoorn was de eerste vooraanstaande vrij-liberaal die, in een rede die hij op 14 februari 1911 te Gorinchem hield, openlijk het amendementsrecht als voorwaarde tot aanvaarding van algemeen kiesrecht liet vallen.⁶⁰ Hij zei algemeen kiesrecht zonder meer te aanvaarden. Dit deed hij mede om een eventuele samenwerking met andere vrijzinnigen bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen (in 1913) mogelijk te maken.⁶¹ Visser van IJendoorn sprak op eigen verantwoording, maar ontketende wel een discussie in de partij. Deze mondde vier maanden later uit in een door de algemene vergadering van de BVL aangenomen motie waarin de *wens* tot het amendementsrecht voor de Eerste Kamer werd herhaald, maar niet langer als *voorwaarde* voor het accepteren van algemeen kiesrecht werd gesteld. Overigens sprak de vergadering tevens uit dat algemeen kiesrecht geen geschikte verkiezingsleus was.⁶² Niettemin aanvaardde de BVL nog geen anderhalf jaar later het programma van de 'Vrijzinnige Concentratie' (een stembusakkoord met de Liberale Unie en de VDB), waarin algemeen mannenkiesrecht zonder verdere voorwaarden als eerste eis was opgenomen. Op de algemene vergadering die dit programma besprak, protesteerde het Tweede-Kamerlid Van Karnebeek nog wel, maar hij kreeg amper bijval. De vergadering nam het concentratieprogramma zonder stemming aan.⁶³ Dit was voor Van Karnebeek aanleiding om zich niet meer voor een kamerlidmaatschap beschikbaar te stellen.

Minstens zo interessant als het voorstel om de bevoegdheden van de Eerste Kamer te vergroten, is de vrij-liberale wens dat lichaam op een andere wijze dan de Tweede Kamer te doen samenstellen. Tot een exacte uitwerking hiervan is het nooit gekomen, maar Tydeman speelde meer dan eens met de gedachte om aan de Eerste Kamer een organische grondslag te geven (hetgeen

zou inhouden dat in plaats van individuele burgers, maatschappelijke groepen werden vertegenwoordigd). Zo sprak hij in november 1908 in de Tweede Kamer zijn sympathie uit voor een organisch kiesrecht ter samenstelling van de Eerste Kamer. En een half jaar later gaf hij op een algemene vergadering van zijn partij aan dat hem voor de Eerste Kamer 'iets als een organische samenstelling voor den geest' zweefde.⁶⁴ Deze woorden lokten geen discussie uit, wat voor een zo individualistisch ingestelde partij als de BVL opmerkelijk kan worden genoemd.

Zoals reeds is opgemerkt, zag niet elke vrij-liberaal in de Eerste Kamer het lichaam dat na invoering van algemeen kiesrecht voor de Tweede Kamer, het evenwicht in het staatsbestel kon waarborgen. Wellicht was deze scepsis mede ingegeven door het feit dat de linkerzijde sinds 1904 geen meerderheid in de Eerste Kamer had weten te verwerven, en dat het er niet naar uit zag dat daarin snel verandering zou komen.⁶⁵ Steeds vaker drongen vrij-liberalen op andere 'correctieven' aan, zoals invoering van stemplicht en van evenredige vertegenwoordiging.⁶⁶ Stemplicht was voor vrij-liberalen een 'correctie' op het algemeen kiesrecht, omdat de ervaring leerde dat de kerkelijke en socialistische partijen er door actief 'ronselen' beter dan de vrijzinnigen in slaagden hun aanhangers naar de stembus te krijgen. Evenredige vertegenwoordiging was een methode om in het parlement een evenwichtige spreiding van belangen te waarborgen, maar was voor een kleinere partij ook het middel om niet tussen twee grote machtsblokken te worden platgedrukt.⁶⁷

Ook in het referendum werd een 'correctief' gezien, want daarmee kon de macht van partijleiders worden ingeperkt.⁶⁸ Nadat het algemeen kiesrecht in 1918 was ingevoerd, adviseerde het Hoofdbestuur zelfs tot afschaffing van de Eerste Kamer en tot invoering van het referendum. De Eerste Kamer had zich namelijk tot een duplicaat van de Tweede ontwikkeld, en was daardoor niet meer in staat onjuiste besluiten van de Tweede Kamer tegen te houden. Het referendum zou een betere rem zijn.⁶⁹ Een besluit hierover werd nog niet genomen; het vraagstuk zou in behandeling worden genomen door een partij-commissie, die onder leiding van het Eerste-Kamerlid D.W. Stork (directeur van de gelijknamige machinefabriek in Hengelo) voorstellen tot een nadere grondwetsherziening ging ontwikkelen. Deze commissie adviseerde in meerderheid tot behoud van de Eerste Kamer. De minderheid die voor afschaffing was, wilde hiervoor in de plaats een facultatief referendum voor gewone wetten stellen. De commissie als geheel wilde de behandeling van een grondwetsherziening in tweede lezing vervangen door een verplicht referendum. Ook in het geval van het ontbreken van een troonopvolger zou een verplicht referendum over de regeringsvorm (monarchie of republiek) moeten beslissen.⁷⁰ Het Hoofdbestuur van de partij nam deze voorstellen van de partij-commissie over.⁷¹ Tot een behandeling op een algemene vergadering kwam het niet, omdat de BVL al spoedig opging in de fusie die tot de Vrijheidsbond leidde.

Een derde weg in de sociale zekerheid

'Bij de wetgeving, die meer in het bijzonder is gericht op economische versterking van de zwakkeren in de samenleving, worde bovenal gestreefd naar ontwikkeling en verhooging van zelfstandige kracht.'⁷² Deze zinsnede uit het beginselprogramma van de BVL vormt de toepassing van het algemene uitgangspunt met betrekking tot de persoonlijkheid op het gebied van de sociale wetgeving. Een dergelijke uitspraak lijkt erop te duiden dat vrij-liberalen vonden dat de zwakkeren zichzelf maar moesten zien te redden, dat sociale wetgeving niet nodig was. Het is althans onder historici niet ongebruikelijk te menen dat de BVL sociale maatregelen slechts tegen heug en meug zou hebben aanvaard.⁷³

Zo'n gevolgtrekking is echter te snel gemaakt. Vrij-liberalen hebben zich inderdaad meer dan eens verzet tegen wetsvoorstellen op sociaal gebied. Het doel van dit verzet was echter niet om elke vorm van sociale politiek onmogelijk te maken, maar om te komen tot een - naar vrij-liberale overtuiging - beter stelsel van sociale zekerheid. De indertijd meestal aanbevolen methoden van sociale wetgeving waren verplichte verzekering (het Duitse stelsel) en staatszorg (het Deense stelsel). In het Duitse stelsel waren loonarbeiders beneden een bepaalde inkomensgrens verplicht verzekerd, waarbij de premie (afhankelijk van de loonklasse) door middel van het plakken van zegels voor de helft door henzelf en voor de helft door de patroons werd opgebracht. In het Deense stelsel konden burgers die niet meer in staat waren voor zichzelf en hun gezin te zorgen, 'aanspraak' maken op ondersteuning door de staat. De vrij-liberalen kozen voor een alternatief. Deze derde weg was gebaseerd op het stimuleren van de eigen verantwoordelijkheid, een vorm van *self-help* die echter een actieve ondersteuning door de staat niet kon ontberen. Dat zal hieronder worden geïllustreerd aan de hand van de gedachtevorming op een van de belangrijkste terreinen van sociale wetgeving uit die dagen: de oudedagsvoorziening.

In 1898 adviseerde een drie jaar eerder ingestelde staatscommissie onder leiding van het Eerste-Kamerlid C. Pijnacker Hordijk tot de invoering van een verplichte verzekering tegen de inkomensteruggang ten gevolge van ouderdom.⁷⁴ Wetsontwerpen op dit terrein van verschillende ministeries nadien, hadden alle deze verplichte verzekering als grondslag. De meeste politieke partijen onderschreven deze keuze voor verplichte ouderdomsverzekering. Alleen de sociaal-democraten wilden een staatspensioen invoeren. In 1909 sloot de Liberale Unie zich daarbij aan.

De vrij-liberalen wezen beide varianten af, al verafschuwden ze verplichte verzekering meer dan een staatspensioen. 'Dwangverzekering', zoals ze verplichte verzekering consequent noemden, kende vele schaduwzijden, waarvan de belangrijkste was dat het ging om 'een aanslag op de zedelijke vrijheid van den individu, een aanslag tevens op het waarachtig bestaan der volksgemeenschap die alleen doordat zij uit zelfstandige personen, niet uit marionetten in de macht van het staatsgezag bestaat, tot verdere ontwikkeling komen kan'.⁷⁵ Naar vrij-liberale opvatting was het stelsel wellicht passend voor een gecentraliseerde staat als Duitsland, maar niet voor een land vol vrijheidslievende

Nederlanders. Het ging niet aan om een individu te dwingen een deel van zijn inkomen op een bepaalde manier te besteden.⁷⁶

Er waren vele andere bezwaren tegen 'dwangverzekering'. Voor vrij-liberalen woog zwaar dat zo'n verzekering slechts loonarbeiders omvatte en anderen die financieel in een penibeler situatie konden verkeren, onverzorgd liet. Alleen al om die reden was een stelsel van staatsarmenzorg te prefereren. Bij staatssteun aan ouderen hoefde in ieder geval niet voor een demoraliserende invloed te worden gevreesd, anders dan bij gewone armenzorg of werklozensteun, want voor ouderen verminderde de kans om werk te vinden los van inspanningen daartoe van de betrokkene.⁷⁷ Maar als de staat de oudedagsvoorziening op zich nam, wilden de vrij-liberalen niet dat iedereen boven een bepaalde leeftijd voor een pensioen in aanmerking kwam. Alleen in een 'staatssocialistische samenleving' was het immers denkbaar dat de zorg voor het eigen inkomen aan de staat werd opgedragen. Een vrije samenleving diende aan het uitgangspunt vast te houden dat iedere burger in eerste instantie zelf voor het verwerven van een inkomen verantwoordelijk was. Pas als die inspanning niet voldoende opleverde, mocht de staat bijspringen. Voor de oudedagsvoorziening betekende dit dat alleen ouderen die in behoeftige omstandigheden verkeerden, op steun van de staat zouden mogen rekenen. Vrij-liberalen stonden deze beperking voor, ook al onderkenden ze dat hiermee de lust tot sparen zou worden ondermijnd.⁷⁸

Het liefst zagen de vrij-liberalen staatsarmenzorg slechts als aanvulling. In hoofdzaak zou de ouderdomsverzorging op andere beginselen moeten steunen. Het was de partijsecretaris van de BVL, Ter Spill, die in 1906 in een preadvies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek als een der eersten in Nederland België ten voorbeeld stelde. Daar bestond een stelsel van vrijwillige verzekering met aanmoediging door de staat. Die aanmoediging bestond uit een subsidie op ingelegde premies ten behoeve van een lijfrenteverzekering en voorts uit steun aan *Sociétés mutualistes de retraite* ('Verenigingen voor onderling hulpbetoon') waarbij de meeste verzekerden waren aangesloten. Het stelsel had in korte tijd een tamelijk grote vlucht genomen. Ongeveer de helft van de aldus vrijwillig verzekerden was arbeider.⁷⁹

In de 'verklaring' die de BVL ten behoeve van de Tweede-Kamerverkiezingen in 1909 uitgaf, sprak de Bond zich uit voor een stelsel van vrijwillige ouderdomsvoorziening met steun van staatswege, met als overgangsmaatregel voor onvermogenen boven een bepaalde leeftijd gratis uitkeringen. Dat de staat niet afzijdig kon blijven, hield Tydeman zijn partijgenoten in een toelichting op de verklaring nog eens voor: 'Het Staatsbelang uit moreel en materieel oogpunt betrokken bij algemeene deelname aan eene vrijwillige ouderdomsverzekering van on- en minvermogenen is zoo groot, dat de Staat zich daarvoor een offer mag getroosten.'⁸⁰ De partij stelde een commissie in om het Belgische stelsel nader te onderzoeken. Deze commissie bracht na twee jaar, waarin niet enkel literatuurstudie werd verricht maar tevens een studiereis werd ondernomen, een lijvig rapport uit.⁸¹ De commissie was kritisch-positief over het Belgische stelsel, als 'bij uitnemendheid een liberaal stelsel' dat ook prima bij de Nederlandse volksaard zou passen. Nederland zou dit stelsel met

enkele wijzigingen (onder andere ruimere staatsondersteuning voor overgangsgevallen, dat wil zeggen de personen die te oud waren om nog een volledig pensioen te kunnen opbouwen) moeten overnemen.

Hoewel de commissie dus een advies uitbracht dat de reeds aanbevolen derde weg van de BVL plaveide, werd haar rapport bepaald geen hamerstuk. De Commissie van Advies besteedde er enkele vergaderingen aan, waarbij de meningsverschillen groot bleken; een lid merkte op nog nooit zo'n diepgaand meningsverschil in de Commissie van Advies te hebben meegemaakt.⁸² Een meerderheid van de bestuursleden onderschreef de conclusies van het rapport. De tegenstanders waren onderling verdeeld. Plate vond dat in een Belgisch stelsel de staat een te zware taak op zich nam: volgens hem zou de staatssteun onbetaalbaar blijken. Daarentegen wilden drie leden de staat een grotere rol toekennen. Visser van IJzendoorn was - net als de Liberale Unie en de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) - voor een staatspensioen, terwijl Tydeman en Dresselhuys een gemengd systeem van staatspensioen en aanmoediging van spaarzin bepleitten. Het rapport van de 'Belgische commissie' had bij Tydeman slechts twijfels doen rijzen of het Belgische stelsel wel afdoende was. Hij begon meer en meer naar het staatspensioen over te hellen.

De verdeeldheid had tot gevolg dat de behandeling van het rapport op een algemene vergadering werd uitgesteld.⁸³ Uiteindelijk bleek dat dit uitstel afstel betekende. In de tussentijd sloot de BVL namelijk het reeds genoemde concentratieakkoord met de Liberale Unie en de VDB voor de verkiezingen van 1913, waarin de eis van staatspensioen was opgenomen aangevuld met staatssteun voor uitkeringen boven het minimum aan behoeftige ouden van dagen. Tydeman kon deze stellingname moeiteloos onderschrijven; hij was geleidelijk aan toch al naar dit standpunt geëvolueerd.⁸⁴ Ook de rest van de partij ging in overgrote meerderheid met het standpunt van de Vrijzinnige Concentratie akkoord. Zo bleek de derde weg van de vrije liberalen voor de ouderdomsvoorziening niet meer te zijn dan een ventweg van de route naar het staatspensioen.

De kracht van de Nederlandse defensie

'Bijna in geen opzicht zijn de afwijkingen bij de zoogenaamde linkerzijde van een nationale, tevens van een werkelijk liberale, politiek, zóó beangstigend, als ten aanzien van het defensievraagstuk.'⁸⁵ Menig vrijzinnige zal de hier geciteerde Ter Spill niet hebben nagezegd dat de defensieopvattingen van de Liberale Unie en de VDB on-nationaal, laat staan on-liberaal waren, maar dat de BVL zich inzake defensie duidelijk van de beide andere vrijzinnige partijen onderscheidde, staat buiten kijf. Meer dan die partijen spande de BVL zich in voor een sterke krijgsmacht. Zo gaven vrij-liberalen in het parlement steun aan voorstellen tot verbeteringen in de defensie-inspanning, ook als die voorstellen van rechtse ministers afkomstig waren of als ze tot hogere uitgaven leidden.

In de militaire paragraaf van het beginselprogramma werd de militaire deugdelijkheid van leger en vloot voorop gesteld. N. Bosboom, de ontwerper van dit

artikel, gaf op de algemene vergadering van 14 september 1907 de toelichting dat het militaire vraagstuk de resultante was van militaire, economische en sociale eisen (bij de laatste twee ging het respectievelijk om hoeveel geld kon worden opgebracht en om een evenredige verdeling van de last van de dienstplicht), maar dat de militaire altijd behoorden te overwegen. Daarom kon niet een-twee-drie de overstap naar een volksleger met algemene weerplicht worden gemaakt, zoals de VDB en de unie-liberaal L.W.J.K. Thomson eisten. Zo'n leger zou wel groot zijn, maar worden aangevoerd door mannen zonder leiderscapaciteiten en bovendien zou het onvoldoende geoefend zijn. Algemene weerplicht was een prachtig ideaal waarnaar ook gestreefd moest worden, maar dat slechts geleidelijk aan en nooit volledig zou kunnen worden bereikt.⁸⁶ Sommige vrije liberalen hadden er moeite mee dat de versterking van de krijgsmacht niet aan grenzen zou worden gebonden. Plate en Van Styrum vonden dat rekening moest worden gehouden met de personele en financiële draagkracht van de natie. Maar een amendement van die strekking kreeg op de algemene vergadering niet meer dan vier stemmen.⁸⁷ De meeste vrij-liberalen keken als het om defensie ging, niet op een gulden extra.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleek dat er niet alleen verschillen van mening bestonden over de offers die voor de defensie mochten worden gevraagd, maar dat er in de BVL ook uiteenlopend werd gedacht over de aard van de internationale betrekkingen. De concrete kwestie die tot verdeeldheid leidde, betrof de vraag of er al dan niet steun kon worden gegeven aan de Nederlandse Anti-Oorlog Raad (NAOR). Dit was een in oktober 1914 opgericht, breed samengesteld gezelschap van personen die de vrede (direct en met het oog op de toekomst) wilden bevorderen door een hervorming van de nationale en internationale verhoudingen. De eerste voorzitter van de NAOR was het vrij-liberale Tweede-Kamerlid (en oud-diplomaat) F.M. Knobel. Hij werd na korte tijd opgevolgd door Dresselhuys, op dat moment secretaris-generaal van het ministerie van Justitie.⁸⁸

In *De Fakkel* ontspon zich een scherpe discussie over de activiteiten van de NAOR. Ter Spill verwierp alle uitingen van internationalisme als 'romantiek'; alleen naïevelingen leenden zich volgens hem voor de activiteiten van de NAOR. Het artikel leidde tot verschillende boze reacties, onder andere van oud-NAOR-voorzitter Knobel. De stemming onder de NAOR-aanhangers werd er niet beter op toen de redactie van *De Fakkel* (dat wil zeggen: Drion) aan afdelingen van de BVL het advies gaf zich niet bij de NAOR aan te sluiten. De NAOR-activiteiten waren volgens de redactie niet direct strijdig met het BVL-beginselprogramma, maar wel met de vrij-liberale traditie.⁸⁹ Want, meende Drion: 'Internationalisme en Kosmopolitisme zijn in vrij-liberalen kring bijna niet voorkomende verschijnselen. Liefde en eerbied voor de menselijke persoonlijkheid, de overheersende karaktertrek van het vrij-liberalisme, voeren tevens tot liefde en eerbied voor die grotere persoonlijkheid, die wij de natie noemen.'⁹⁰

Culminatiepunt: de Tweede-Kamerverkiezingen

Program en organisatie van een politieke partij hebben tot doel kiezers te werven om zo meer invloed op het landsbestuur te kunnen uitoefenen. Het welslagen van een politieke partij wordt uiteindelijk bepaald door het succes bij verkiezingen, in het bijzonder die voor de Tweede Kamer. Daarom volgen ten slotte enkele observaties over het reilen en zeilen van de BVL bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

Als we het embryonale stadium van de partij meerekenen, dan heeft de BVL aan vier Tweede-Kamerverkiezingen deelgenomen (afgezien van de verkiezingen van 1917, toen de partijen in het kader van de behandeling van de grondwetswijziging overeenkwamen om tegenover de zittende kamerleden geen tegenkandidaten te stellen). In 1905, 1909 en 1913 ging het om verkiezingen onder het districtenstelsel, in 1918 onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Tweemaal (in 1909 en in 1918) moest de BVL geheel op eigen kracht de verkiezingen in. In 1905 was er sprake van een beperkte samenwerking met de Liberale Unie, in 1913 traden de drie vrijzinnige partijen vereend op met een gezamenlijk 'concentratie-program'. De verkiezingen met (beperkte) samenwerking, beide vallend na een periode van rechts bewind, leverden elk tien zetels op (op een totaal van 100), de beide verkiezingen die op eigen kracht werden ingegaan slechts vier zetels. Chronologisch bezien is de sterkte van de BVL in de Tweede Kamer dus aan een jojo-effect onderhevig geweest. Zetten we de behaalde zetels af tegen het aantal districten waar kandidaten werden gesteld, dan valt het op dat de vrij-liberalen goed gerichte campagnes hebben gevoerd. Want zo bezien heeft de BVL in 1905 en in 1913 een score van rond de 50% gehaald, en in 1909 nog altijd ruim 20%.⁹¹

Het is moeilijk na te gaan wat de organisatie aan de verkiezingsresultaten toe- of afdeed. In 1901 hadden de toen nog ongeorganiseerde vrij-liberale kandidaten acht zetels bemachtigd. Waren de twee extra zetels in 1905 het resultaat van de beginnende organisatie, of slechts van de afkeer bij veel kiezers van het rechtse kabinet-Kuyper? Het antwoord laat zich slechts raden. Ook is de zelfstandige kracht van de partij voor de verkiezingen onder het districtenstelsel nauwelijks te bepalen. Bij zulke verkiezingen was een partij sterk afhankelijk van steun die zij wist te vergaren onder kiezers van andere partijen, in het bijzonder tijdens een eventuele tweede ronde (waarin de strijd ging tussen de twee kandidaten die in de eerste ronde het beste resultaat hadden behaald).⁹² In 1909 is wel een electoraal-geografische schatting gemaakt van de kracht van de verschillende partijen als een stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou zijn ingevoerd. De BVL werd op ruim 9,6% geschat.⁹³ In 1918, onder verkiezingen met evenredige vertegenwoordiging en algemeen mannenkiesrecht, kwam de BVL op ruim 3,8% uit.

De resultaten leggen een zekere tragiek bloot. De BVL was als zelfstandige organisatie opgericht omdat de vrije liberalen de verbanden van de Liberale Unie en de VDB te knellend en te radicaal vonden. Maar om een goed verkiezingsresultaat te boeken, bleek samenwerking met diezelfde partijen hard nodig. De vraag was dan steeds, als die andere partijen al tot samenwerking

bereid waren, hoeveel van het eigen karakter kon worden prijsgegeven. Isolement bracht electoraal verlies, maar als teveel zou worden toegegeven konden de vrije liberalen zich evengoed bij de Liberale Unie aansluiten. In beide gevallen dreigde de ratio achter het zelfstandig partijbestaan uiteindelijk te vervallen.

Met de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging verdween elke prikkel tot samenwerking tussen overigens zelfstandig blijvende partijen. Het eerste verkiezingsresultaat in 1918 leek de BVL tot een langdurig bestaan in de politieke marge te veroordelen. De persoonlijkheden waaruit de Bond bestond, waren te nuchter om daarmee vrede te hebben. Het was dan ook geen wonder dat de BVL de oproep van M.W.F. Treub (de voormalige vrijzinnig-democraat die op dat moment leider van de Economische Bond was) in de zomer van 1920 tot vrijzinnige vereniging enthousiast verwelkomde, en op 16 april 1921 de versmelting met zes andere vrijzinnige of 'neutrale' partijen tot de Vrijheidsbond goedkeurde.

noten

1. W. van Itallie-van Embden, *Sprekende portretten*, Leiden, z.j. [1928], 57.
2. De auteur werkt aan een proefschrift over het Nederlandse liberalisme in de eerste vier decennia van de twintigste eeuw (georganiseerd in de Liberale Unie, de BVL, de Economische Bond en de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond). Meer dan in deze bijdrage aan dit *Jaarboek* mogelijk is, zal in het proefschrift ook aandacht worden besteed aan vraagstukken als partijstrategie, samenwerking met andere partijen en coalitievorming. Bovendien wil de auteur in zijn proefschrift de ontwikkelingen van het liberalisme in Nederland relateren aan die in omringende landen. Het hier gepresenteerde artikel heeft een beperkter doelstelling: in kort bestek de voornaamste karakteristieken van de BVL te schetsen.
3. G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag, 1992, 50. De enige geheel aan de BVL gewijde geschiedkundige publicatie is een eigentijds overzicht van de partijsecretaris: J.H.W.Q. ter Spill, 'De vrij-liberale partij', in: *Onze politieke partijen*, Baarn, 1909, 277-316. In 1918 verscheen een door zijn opvolger als partijsecretaris, F.J.W. Drion, bewerkte versie. In de hedendaagse geschiedschrijving is de meest uitvoerige aandacht aan de BVL gegeven in: G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, 102-130. Aspecten van het vrij-liberale gedachtegoed worden behandeld door Te Velde (relatie met nationalisme) en Hoeneveld (denken over Nederlands Indië, en opvattingen van vrij-liberale feministen en werkgevers) in respectievelijk: H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag, 1992; en F. Hoeneveld, '"Met behoud van eigen standpunt". Oud-liberalisme en nationalisme in Nederland rond de eeuwwisseling', in: *Theoretische geschiedenis*, 1996, 16-47.
4. De belangrijkste bronnen betreffende de BVL zijn de volgende. In het

VVD-archief op het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag bevinden zich de notulen van de algemene vergaderingen van de BVL tot en met 1915, alsmede die van de vergaderingen van de Commissie van Advies (CvA; later Hoofdbestuur genoemd) tot en met 1917. Daarnaast zijn van verschillende vrij-liberale kopstukken persoonsarchieven beschikbaar die veel materiaal over de BVL bevatten, namelijk de archieven van de opeenvolgende partijleiders M. Tydeman jr. (Gemeentearchief - GA - Leiden) en H.C. Dresselhuys (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - DNPP - te Groningen), alsmede die van de vooraanstaande vrij-liberalen W.H. de Beaufort (ARA; de stukken die zijn dagboek vormen zijn bovendien gepubliceerd als: J.P. de Valk en M. van Faassen, red., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, 2 dln., Den Haag, 1993) en jhr. J. Röell (ARA). Onmisbaar voor de kennis van het partijleven, is voorts het officiële partijweekblad dat vanaf maart 1912 verscheen: *De Fakkel*, vanaf mei 1918 voortgezet als *De Nationale* (beide bladen zijn volledig op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag raadpleegbaar).

5. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 108.

6. *Ibidem*, respectievelijk 336-337 en 264 (noot 100).

7. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 604: copie van een brief aan P. Rink, d.d. 24 mei 1894 (voorgelezen op een vergadering van de Tielse kiesvereniging).

8. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 604: brief van C. Pijnacker Hordijk aan M. Tydeman, d.d. 26 mei 1894, waaruit blijkt dat het besluit met dertien tegen twaalf stemmen werd genomen.

9. K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem, 1933, 130-132. Zie ook: Taal, *op.cit.*, 387.

10. Van der Mandele, *op.cit.*, 133-134; en Taal, *op.cit.*, 391-394.

11. Dit manifest is gepubliceerd in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 april 1897. Van de ondertekenaars zouden er elf (onder wie D.W. Stork en A.C. Visser) acht jaar later hun naam onder het Manifest van de vrije liberalen zetten, terwijl een ander (J. Drost) dat Manifest niet zou tekenen maar wel - net als de genoemde twee - zitting kreeg in het Hoofdbestuur van de BVL. Overigens behoorden ook personen die in de twintigste-eeuwse Liberale Unie actief zouden zijn (onder wie N.G. Pierson), tot de ondertekenaars van het manifest der 83.

12. W.H. de Beaufort, *De Liberale Partij en de verkiezingen*, Den Haag, 1897, 3-9 en 24.

13. ARA; archief-Drucker, inv. 2: oproep d.d. 4 oktober 1897 voor een vergadering op 6 oktober.

14. Taal, *op.cit.*, 458 en 523. Tot 1905 werden de vrij-liberalen of vrije liberalen (die termen zijn inwisselbaar) vaak 'oud-liberalen' genoemd. Politieke tegenstanders bleven dit later doen, omdat ze met het voorvoegsel 'oud' de suggestie wilden wekken dat het ging om mensen met verouderde denkbeelden, feitelijke conservatieven. Ik hanteer de door de vrije liberalen zelf in

- ieder geval vanaf 1905 gebruikte term, ook voor de voorafgaande periode.
15. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 594. Hierin is een aantal verwijzingen naar dergelijke bijeenkomsten te vinden, alsmede een convocatie d.d. 11 december 1899 voor een vergadering twee dagen later.
  16. Ingezonden stuk in *De Nieuwe Courant* van 1 februari 1901.
  17. ARA; archief-Joekes, inv. 639: notulen van de vrijzinnig-democratische Tweede-Kamergroep d.d. 3 en 6 oktober 1904. Hieruit blijkt dat unie-liberalen en vrijzinnig-democraten begin oktober vooroverleg hebben gepleegd, en toen besloten ook de 'rechts-liberalen' bij de besprekingen te betrekken.
  18. Uit de dagboek aantekening die De Beaufort op 16 november maakte, blijkt dat het drietal door de vrij-liberale fractie was aangewezen om aan de besprekingen deel te nemen. Zie: *Dagboeken en aantekeningen*, I, 276.
  19. ARA; archief-Röell, inv. 159: concept-overeenkomst tussen unie-liberalen, vrije liberalen en vrijzinnig-democraten. Zie ook: GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 620: brief van M. Tydeman aan de unie-liberale leider H. Goeman Borgesius d.d. 29 november 1904.
  20. ARA; archief-De Beaufort, inv. 115: 'Strikt vertrouwelijk' schrijven van H. Goeman Borgesius, P. Rink en W. Dolk d.d. 5 december 1904, alsmede een ongedateerd concept-antwoord van W.H. de Beaufort.
  21. *Utrechtsch Dagblad*, 27 oktober 1904 (avondblad).
  22. *Handelingen Tweede Kamer*, 1904-1905, 448. Tydeman sprak op 6 en 12 december 1904.
  23. ARA; archief-Röell, inv. 159: ontwerp van een vertrouwelijke missive.
  24. ARA; archief-Röell, inv. 159: verslag van de bijeenkomst in het Victoria-hotel op 11 januari 1905.
  25. Notitie op 11 januari 1905 in: *Dagboeken en aantekeningen*, I, 280.
  26. ARA; archief-Röell, inv. 159: geheim ontwerp [van een Manifest]. Uit een brief van M. Tydeman d.d. 25 januari 1905 aan W.H. de Beaufort blijkt wie er achter dit ontwerp zaten (zie ARA; archief-De Beaufort, inv. 116).
  27. ARA; archief-De Beaufort, inv. 116: brief van M. Tydeman d.d. 8 februari 1905.
  28. ARA; archief-Röell, inv. 159: concept-manifest (dat de basis voor het definitieve Manifest vormde).
  29. Exemplaren van het definitieve Manifest zijn te vinden in de archieven van De Beaufort (ARA; inv. 91 en 116) en van Tydeman (GA-Leiden; inv. 621). Het Manifest is op 18 februari 1905 ook in zijn geheel in diverse dagbladen gepubliceerd. Te Velde stelt dat het Manifest de term 'liberaal' vermeed; er zou over 'vrijzinnige beginselen' worden gesproken (zie: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 185). Dit is onjuist, hetgeen blijkt uit de aangehaalde passage en uit de aanhef van het Manifest: 'Aan de liberale kiezers'.
  30. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 februari 1905 (avondblad). *De Nieuwe Courant* wijdde in de avondbladen van 20, 24 en 25 februari lovende artikelen aan het Manifest.
  31. *Utrechtsch Dagblad*, 21 februari 1905 (avondblad).
  32. ARA; VVD-archief, inv. 954: notulen van de CvA-vergadering van 27 januari 1906.

33. ARA; VVD-archief, inv. 954: notulen van de CvA-vergadering op 11 mei 1906.
34. ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 23 juni 1906. Naast A.C. Visser van IJzendoorn waren N. Bosboom (een militair, die in het kabinet-Cort van der Linden als minister van Oorlog zou optreden), H.C. Dresselhuys (ambtenaar op het departement van Justitie), G.H. Hintzen (bankier) en L.J. Plemp van Duiveland van lid van de programcommissie.
35. ARA; VVD-archief, inv. 952: jaarverslagen.
36. ARA; archief-De Beaufort, inv. 91: jaarverslagen over 1911-1912 en 1912-1913. Over de overige jaren na 1909 zijn slechts de openbare (gekuiste) versies van het jaarverslag bewaard gebleven.
37. Daarbij kwam dat kiesverenigingen op het platteland vaak te klein waren om na een eventuele splitsing levensvatbaar te zijn. De belangrijkste stedelijke kiesvereniging die afzijdig bleef, was de 'Utrechtsche Kiezersvereniging'. Hiervan waren zowel unie-liberalen als vrij-liberalen lid. Lange tijd talmde de BVL met de vorming van een eigen afdeling in Utrecht (een vrij-liberaal bolwerk), omdat werd gevreesd dat de unie-liberalen dat als een vijandige daad zouden beschouwen. De vrij-liberale kamerzetel(s) in Utrecht zouden daardoor gevaar kunnen lopen. Pas in november 1912, na het sluiten van de 'Vrijzinnige Concentratie' met Liberale Unie en de VDB, durfde men een afdeling in Utrecht op te richten.
38. Respectievelijk: F.J.W. Drion, 'De vrij-liberale partij', 334; en de openingsrede van H.C. Dresselhuys op de buitengewone algemene vergadering van 23 maart 1918, gepubliceerd in: *De Fakkel*, 29 maart 1918.
39. Zie voor cijfers betreffende de Liberale Unie en de VDB: Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980 (Utrechtse Historische Cahiers, nr. 4), 23 en 31.
40. Respectievelijk: *Dagboeken en aantekeningen*, I, 435; en F.J.W. Drion, 'Binnenlandsch overzicht', in: *Onze Eeuw*, 1911, band 3, 269-281, 269.
41. ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 30 oktober 1909.
42. Respectievelijk: ARA; VVD-archief, inv. 958: notulen van de algemene vergadering op 15 november 1913; en het verslag van de algemene vergadering op 28 juni 1919 in: *De Nationale*, 10 juli 1919.
43. ARA; VVD-archief, inv. 957: de notulen van de CvA/Hoofdbestuur-vergaderingen van 3 januari 1913, 5 mei 1914, 29 oktober 1914 en 24 november 1914 bevatten kritiek op D. Manassen. De geciteerde woorden zijn gesproken op de eerstgenoemde vergadering.
44. ARA; archief-De Beaufort, inv. 126: brief van F.J.W. Drion d.d. 15 april 1915. Daarnaast werden ongeveer 100 exemplaren naar andere periodieken en naar openbare leeszaal gezonden.
45. ARA; archief-Röell, inv. 86: verkiezingspamflet van de Utrechtsche Kiezersvereniging.
46. Overigens zagen niet alleen tegenstanders de vrij-liberalen als conservatieven. Zo treffen we bij de liberale historicus Van der Mandele de volgende

- passage naar aanleiding van het beginselprogramma van de BVL aan: 'Men ziet, het is niet veel nieuws. Zonder twijfel school er veel conservatisme onder'. Zie: Van der Mandele, *op.cit.*, 141.
47. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 621: losse aantekening over vooruitgang.
48. De volledige rede van W.H. de Beaufort is opgenomen in het *Utrechtsch Dagblad*, 14 juni 1908.
49. Het citaat is uit *De Nieuwe Courant* van 27 juni 1908 (avondblad). Zie voorts de editie van 20 juni (avondblad).
50. 'Vrij-liberaal inzicht' II, in: *De Fakkel*, 19 februari 1915.
51. ARA; VVD-archief, inv. 957: notulen van de Hoofdbestuursvergadering op 2 november 1917.
52. Rede van H.C. Dresselhuys op 8 januari 1918 te Rotterdam, in: *De Fakkel*, 11 januari 1918.
53. 'Vrij-liberaal inzicht' III, in: *De Fakkel*, 5 maart 1915.
54. Ter Spill, *op.cit.*, 283.
55. Zie bijvoorbeeld: W. van der Vlugt, 'Vrijzinnig of democraat?', in: *Onze Eeuw*, 1901, band 1, 31-66, 50-51 en 62; en L.J. Plemp van Duiveland, 'Liberalen en democratie', in: *Onze Eeuw*, 1910, band 4, 356-378, 358-359 en 364-371. Vergelijk ook S. van Houten die waarschuwt tegen een klassenregering van loontrekkenden, bijvoorbeeld in: S. van Houten, *Staatkundige brieven. Liberaal strijd- en werkprogramma voor 1905*, no. 2.
56. 'Vrij-liberaal inzicht' IV, in: *De Fakkel*, 19 maart 1915. Zie ook: L.J. Plemp van Duiveland, *Vrijheid, gelijkheid, democratie* (geschrift 2 van de BVL), z.p., z.j. [1909], 22-25.
57. Artikel drie van het beginselprogramma geeft de vrij-liberale opvattingen (in 1907) over kiesrecht en de Kamers van de volksvertegenwoordiging weer. Zie voor het evenwicht-leerstuk bijvoorbeeld: Plemp van Duiveland, 'Liberalen en democratie', pp. 375-377. Zie voor een bondige bespreking van dit leerstuk ook: Voerman, 'Liberalen op een tweesprong', 109-110.
58. Zie voor de samenstelling van de staatscommissie en voor de inhoud van haar in december 1906 uitgebrachte rapport: N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917*, Leiden, 1918, 284-286.
59. Zo zouden F.W. van Styrum en J. van Vollenhoven (Tweede Kamerlid van 1913 tot 1918) er nooit iets voor hebben gevoeld. Zie respectievelijk: ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering van 10 mei 1911; en verslag van een rede in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 7 juni 1913 (ochtendblad).
60. Het verslag van de rede is te vinden in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 15 februari 1911 (avondblad); Visser van IJzendoorn bracht correcties op dit verslag aan in een ingezonden stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 18 februari 1911 (avondblad).
61. ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering op 22 februari 1911.
62. M. Tydeman, *In zake algemeen kiesrecht* (geschrift 7 van de BVL), Den Haag, 1911; en ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene

vergadering op 24 juni 1911.

63. ARA; VVD-archief, inv. 958: notulen van de algemene vergadering op 16 november 1912.

64. Zie respectievelijk: *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, 547-548; en ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 1 mei 1909. Ook Van der Vlugt pleitte voor een organische samenstelling van de Eerste Kamer, al voelde hij er niet voor die Kamer meer bevoegdheden te geven; zie: W. van der Vlugt, 'Onpartijdigheid in staatsbeleid', in: *Onze Eeuw*, 1911, band 2, 161-188, 170.

65. Zo merkte A. Plate op dat de BVL van de Eerste Kamer geen plechtanker moest maken, want: 'Nog nimmer was dit lichaam kleiner van stijl en partijdiger.' Zie: ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering op 10 mei 1911.

66. Zie bijvoorbeeld de discussie op de algemene vergadering in 1912 (ARA; VVD-archief, inv. 958).

67. De Beaufort tekende na een gesprek met de Belgische hoogleraar P. Fredericq, op 21 februari 1901 in zijn dagboek op dat de evenredige vertegenwoordiging het liberalisme in België had gered en het land voor een revolutie had behoeft. Zie: *Dagboeken en aantekeningen I*, 114.

68. ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering op 10 mei 1911, waarop J.H.W.Q ter Spill onder andere het referendum als 'correctief' aanbeval.

69. Zie voor het advies van het Hoofdbestuur en de toelichting door A.C. Visser van IJzendoorn op een buitengewone algemene vergadering op 23 december 1918: *De Nationale* van 26 december 1918 respectievelijk 2 januari 1919. Visser van IJzendoorn is ook de man die de roemruchte woorden sprak dat als de Eerste Kamer zou worden afgeschaft 'slechts de boden daarom zullen treuren' (aangehaald door: P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, dl. I: 1918-1922, Assen, 1948, 35).

70. Het rapport over de grondwetsherziening is integraal opgenomen in: *De Nationale*, 19 augustus 1920. De partijcommissie was ingesteld omdat in de staatscommissie-Ruys de Beerenbrouck ter bestudering van een grondwetsherziening geen vrij-liberaal was opgenomen. De voorstellen die de staatscommissie op 27 oktober 1920 met betrekking tot het referendum deed, leken op die van de vrij-liberale partijcommissie. Maar de staatscommissie wilde bij een grondwetsherziening geen referendum uitschrijven als de beide Kamers een herziening met ten minste tweederde meerderheid aannamen. Zij wilde in het geval dat wél een referendum zou worden gehouden, voorschrijven dat ten minste tweederde van de kiezers vóór diende te stemmen om een herziening doorgang te doen vinden. De regering nam de voorstellen van de staatscommissie over. Deze werden vervolgens met een meerderheid van twee stemmen door de Tweede Kamer verworpen. Zie: Oud, *op.cit.*, 382-383.

71. Het voorstel om bij het ontbreken van een troonopvolger bij referendum over de regeringsvorm te beslissen werd met tien tegen zes stemmen aanvaard; het voorstel om de tweede lezing van een grondwetsherziening te vervangen

- door een verplicht referendum werd met slechts één stem tegen aanvaard. Zie het verslag van de HB-vergadering op 25 september 1920 in: *De Nationale*, 30 september 1920.
72. Beginselprogramma van de BVL, artikel vier.
73. Recente voorbeelden zijn: Hoeneveld, *op.cit.*, 30; en Te Velde, *op.cit.*, 184 en 189.
74. Zie over het rapport van de staatscommissie: Japikse, *op.cit.*, 177-180.
75. Aldus de partijsecretaris van de BVL in: Vereniging voor de Staaithuishoudkunde en de Statistiek, *Prae-adviezen over de vragen: Is invoering eener verplichting tot verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ouderdom en invaliditeit wenschelijk? Zoo neen, door welke andere middelen kan de Staat deze verzekering bevorderen? Tweede gedeelte: praeadvies van mr.dr. J.H.W.Q. ter Spill*, Amsterdam, 1906, 9.
76. *Ibidem*, 1-2, 23 en 85; en J. van Schevichaven e.a., *Het Belgische stelsel van ouderdoms-verzorging*, Den Haag, 1911, 140-142 en 144-145 (de overige auteurs waren G.H.M. Delprat, J.E. Millard, H. Smitsaert en F.J.W. Drion).
77. F.J.W. Drion, 'Binnenlandsch overzicht', in: *Onze Eeuw*, 1912, band 4, 449-462, 451.
78. Vereniging, *op.cit.*, 1 en 96-99; en Van Schevichaven e.a., *op.cit.*, 145 en 150-152.
79. Vereniging, *op.cit.*, 119.
80. M. Tydeman, *Vooruitzichten* (geschrift 3 van de BVL), z.p., z.j. [1909], 11.
81. Zie Van Schevichaven e.a., *op.cit.*
82. ARA; VVD-archief, inv. 956: opmerking van F.W. van Styrum (die vanaf het prille begin lid was) op de CvA-vergadering van 9 januari 1912. Zie voorts de notulen van de vergaderingen op 17 mei 1911, 9 oktober 1911 en 21 december 1911.
83. ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering van 21 februari 1912. M. Tydeman zei op deze vergadering dat het hem moeilijk zou vallen het meerderheidsstandpunt te verdedigen. Hierop werd tot uitstel besloten.
84. Zie ook zijn redevoering op de algemene vergadering in 1912 waarop het concentratieprogramma werd besproken, in: *De Nieuwe Courant*, 16 november 1912 (avondblad).
85. Ter Spill, *op.cit.*, 299.
86. N. Bosboom, *Het militaire vraagstuk* (geschrift 4 van de BVL), Den Haag, z.j. [1909].
87. ARA; VVD-archief, inv. 955: notulen van de CvA-vergadering van 2 september 1907, waarop A. Plate en F.W. van Styrum bezwaar maakten tegen de ontworpen paragraaf. Zie voor de discussie op de algemene vergadering van 14 september 1907: ARA; VVD-archief, inv. 952.
88. Zie voor de NAOR: M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Groningen, 1995.
89. Zie voor de discussie: *De Fakkel*, 18 december 1914, en 29 januari, 5

februari, 5 maart en 19 maart 1915. Vergelijk de uiteenlopende reacties op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, beschreven in: Te Velde, *op.cit.*, 240-242.

90. 'Vrij-liberaal inzicht' VI, in: *De Fakkel*, 16 april 1915.

91. In 1905 werden tien van de twintig vrij-liberale kandidaten gekozen; in 1909: vier van de negentien; in 1913: tien van de negentien.

92. In de drie opeenvolgende verkiezingen onder het districtenstelsel werden drie, één en twee vrij-liberale kandidaten reeds in de eerste ronde gekozen. Het enige volledig veilige district was Tiel, waar BVL-leider M. Tydeman telkens slechts een ronde nodig had om te worden verkozen. Nog drie andere districten waren 'vast' in vrij-liberale handen: Alkmaar, Amsterdam VI, en Utrecht I.

93. J.C. Ramaer, *Religie in verband met politiek in Nederland*, Groningen, 1909, 36.

OOK NIEUWE PARTIJEN WORDEN OUD

Een verkennend onderzoek naar de levensloop van nieuwe partijen in Nederland en België

J. Buelens en A.P.M. Lucardie

Inleiding

In de politieke wereld is kiezen een van de essentiële onderdelen van de democratie. Daarbij wordt meestal uitsluitend gedacht aan de burgers, die geregeld hun stem mogen uitbrengen. Maar ook politieke partijen staan voor keuzes, waarbij hun toekomst vaak op het spel staat. Een politieke partij wordt soms beschouwd als een mens, die geboren wordt en na een levensloop met hindernissen vroeg of laat een einde kent.¹ Hier onderscheiden we na het ontstaan van een partij vijf dergelijke drempels: deelname aan verkiezingen, entree in het parlement, betrokkenheid bij onderhandelingen, regeringsdeelname en het verwerven van een absolute meerderheid in het parlement. Het kiezen voor het nemen van die hindernissen wordt nog moeilijker als men weet, dat heel wat elementen aan de macht van de partij ontsnappen. Daarbij komt nog dat partijen sommige drempels blijkbaar niet ongestraft kan overschrijden. In het ergste geval kan een foute keuze zelfs de dood tot gevolg hebben.

De drempels hebben echter niet voor elke partij dezelfde aantrekkingskracht en moeilijkheidsgraad. De doelstelling van de partij bepaalt tot op zekere hoogte het belang van de drempel en de kans dat deze overschreden zal worden. Harmel en Janda onderscheiden vier soorten doelstellingen voor partijen:

- (a) '*policy advocacy*': een bepaald beleid bepleiten en zo mogelijk uitvoeren, in overeenstemming met eigen principes - desnoods ten koste van populariteit bij kiezers en mogelijke coalitiepartners;
- (b) '*office maximization*': deelname aan de regering - desnoods ten koste van eigen principes en zelfs de kiezersgunst;
- (c) '*vote maximization*', zoveel mogelijk stemmen (en zetels) behalen - desnoods ten koste van principes en regeringsverantwoordelijkheid;
- (d) '*intra-party democracy maximization*': de wens van de leden is heilig, desnoods ten koste van kiezersgunst, regeringsdeelname en trouw aan beginse-len.²

Men zou (a) ook de inhoudelijke of substantiële doelstelling en (b) en (c) instrumentele of positionele doelstellingen kunnen noemen; of, in de termi-

nologie van de Amerikaanse politicoloog Apter, '*consummatory*' respectievelijk '*instrumental values*'.³ Voor de meeste partijen zijn alle vier soorten doelstellingen van belang, maar ook hier moet men soms een keuze maken en prioriteiten stellen. Vaak gebeurt dat niet expliciet en kan men de feitelijke keuze slechts afleiden uit het gedrag van de partij, en in het bijzonder de partijtop. Zoals Apter aangeeft, glijden politieke elites vaak ongemerkt van substantiële (*consummatory*) naar instrumentele doelstellingen. Binnen de partij, en zelfs binnen de partijtop, kunnen evenwel uiteenlopende prioriteiten voorkomen. Het is dus veelal niet eenvoudig om vast te stellen welke doelstelling bij een partij voorrang heeft. Bovendien kan men zich afvragen of deze indeling uitputtend en sluitend is; we komen daar aan het slot van deze beschouwing nog op terug.

In dit artikel onderzoeken we de wisselwerking tussen doelstellingen en drempels in de levensloop van partijen in Nederland en België, in het bijzonder Vlaanderen, aan de hand van de theorie van Harmel en Janda.⁴ Deze partijstelsels vertonen voldoende verschillen en overeenkomsten om een vergelijking interessant te maken, zoals Deschouwer en Kooie al hebben laten zien.⁵ We beperken ons vooralsnog tot partijen waarvan we het ontstaan en de ontwikkeling redelijk kunnen documenteren, zonder daarbij ver in het verleden terug te moeten gaan. Eendagsvliegen die na slechts één parlementaire periode al van het toneel verdwenen, zoals ROSSEM in België en de Katholieke Nationale Partij (KNP) in Nederland laten we buiten beschouwing. Een aantal belangwekkende partijen moeten we om praktische redenen eveneens links laten liggen, zoals de Belgische antibelastingspartij Respect voor Arbeid en Democratie (*Union Démocratique pour le Respect du Travail*, RAD/UDRT), het Vlaams Blok, de Boerenpartij, de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Centrumdemocraten - elders al voldoende in kaart gebracht en vergeleken.⁶ Ons onderzoek richt zich zodoende betrekkelijk willekeurig op de volgende partijen: het Vlaamse Agalev en de Volksunie, de Nederlandse Democraten 66, Democratisch Socialisten '70, het Gereformeerd Politiek Verbond, de Politieke Partij Radicalen en de Pacifistisch-Socialistische Partij. Voordat we de lotgevallen van deze partijen nader beschouwen, willen we formuleren wat we op grond van de theorieën van Harmel en Janda en de drempelbenadering zouden mogen verwachten. Harmel en Janda verklaren de ontwikkeling die partijen doormaken voornamelijk aan de hand van de verwezenlijking van hun doelstellingen - in de perceptie van de partijtop - en de interne machtsstrijd die daar veelal mee gepaard gaat. Partijen die zich ernstig gefnuikt voelen in de realisatie van hun belangrijkste doel - door een duidelijke electorale nederlaag, verlies van regeringsmacht, ideologische crisis of massaal onbehagen en verloop onder hun leden - zullen geneigd zijn hun strategie en organisatie te veranderen. Harmel en Janda vertrekken hier vanuit negatieve ervaringen ('*shocks*'). Zoals hieronder nog zal blijken, kunnen ook positieve ervaringen zoals een sterke stemmenwinst leiden tot verandering van de organisatie en zelfs van de doelstellingen.

1. Drempels en doelstellingen: hoe partijen kiezen

De eerste drempel voor elke nieuwe partij is deelname aan de verkiezingen voor de nationale volksvertegenwoordiging. Pedersen onderscheidt in deze fase nog drie onderdelen: de intentieverklaring ('*declaration*'), formele toestemming ('*authorisation*') en de deelname zelf. De intentieverklaring spreekt haast vanzelf voor een politieke partij: een politieke organisatie die niet aan verkiezingen deel wil nemen, wordt gewoonlijk een 'pressiegroep' of een 'politieke beweging' genoemd en niet een politieke partij.⁷ Toch zijn er partijen die op zeker moment besluiten niet meer of nog niet aan verkiezingen deel te nemen, uit gebrek aan middelen of omdat andere doeleinden voorrang genieten. In dat laatste geval gaat het per definitie niet om kiezersgerichte '*vote-maximizers*' maar waarschijnlijk om zeer principiële beleidgerichte partijen ('*policy-advocates*') of om vooral op interne partijdemocratie gerichte partijen.

Formele toestemming voor verkiezingsdeelname is in Nederland en België doorgaans geen probleem. In Nederland bestaat er kans op een partijverbod, indien een partij in strijd met de openbare orde handelt.⁸ België kent deze rechtsregel niet. Beide landen vragen het nodige aantal handtekeningen om de ondersteuning van een minimaal aantal burgers te demonstreren. In Nederland dient een nieuwe partij echter ook nog een borgsom van 25.000 gulden te storten. Daarna kan de verkiezingsstrijd beginnen.

Om in de verkiezingen succes te boeken en de tweede drempel te overschrijden, moet een nieuwe partij beschikken over een populair politiek project, een minimaal aantal leden, een minimale hoeveelheid geld en publiciteit, maar ook over een dosis geluk: fouten van gevestigde partijen bieden een nieuweling vaak een onvermoede gelegenheid, hun kiezers af te snoepen.⁹ Bij de eerste drempel had de partij de beslissing grotendeels zelf in handen, bij deze is dat al minder het geval. Hoeveel kiezers nodig zijn om een zetel te halen, is sterk afhankelijk van het kiesstelsel en van het politieke landschap. Nederland behoort tot de landen met de laagste kiesdrempel: 0,67% van de uitgebrachte stemmen is voldoende voor een zetel in de Tweede Kamer. Ook in België is het mogelijk om een zetel te behalen met weinig stemmen, op voorwaarde dat ze geconcentreerd zijn in een bepaalde kiesregio met veel zetels. Het aantal parlementaire nieuwkomers is daar in elk geval kleiner dan bij de noorderburen: negen sinds 1945, tegen zestien in Nederland.

Voor elke partij is het winnen van zetels belangrijk, maar voor een kiezersgerichte partij is het belangrijker dan wat dan ook. Het prototype van een dergelijke partij, die haar programma en organisatie aanpast aan dit dominante doel, is door de Oostenrijkse politicoloog Kirchheimer beschreven als *Allerweltpartei* oftewel *catch-all party*.¹⁰ De Italiaanse politicoloog Panebianco heeft deze kenmerken verder gesystematiseerd in zijn analyse van de professioneel-electorale partij (*partito professionale elettorale*).¹¹ Een dergelijke partij wordt vrijwel volledig beheerst door professionele politici en hun staf van opiniepeilers, reclamemakers en fondsenwervers. Voor een beleid-

gerichte partij is zetelwinst minder doel dan middel om haar idealen wereldkundig te maken. Concessies aan de kiezersgunst lokken echter vaak heftige tegenstand uit van de 'fundamentalisten' in de partij, die soms liever afzien van deelname aan verkiezingen dan de zuiverheid van hun idealen prijs te geven. Ook de op partijdemocratie gerichte partijen zullen niet al te veel concessies willen doen aan hun electoraat. Ze kunnen dat ook niet zomaar doen, aangezien de leden in hun organisatie het laatste woord hebben. Het ideaaltipe van deze partij is immers het tegendeel van professioneel-electoraal: amateurs en activisten maken hier de dienst uit. Op regeermacht gerichte partijen daarentegen zijn tot veel concessies bereid, aangezien regeermacht toch een minimum aantal zetels vereist.

Het behalen van zetels zal echter voor elke nieuwe partij heel wat gevolgen hebben. Voor het eerst krijgt zij een tribune binnen het politiek bestel. En wat zeker zo belangrijk is, er komen fondsen vrij, die de financiële armslag van de partij vergroten. In Nederland is dit in de vorm van subsidies voor wetenschappelijke instituten, scholings- en vormingswerk. In België gaan deze toelagen rechtstreeks naar de partijen, evenredig met het aantal behaalde stemmen en het aantal verkozenen. Met de wet op partijfinanciering is deze geldelijke steun aan partijen sterk verhoogd. Binnen de partij verwerven de verkozenen een bijzondere status; ze zijn niet zomaar gelijk te stellen met andere betaalde werknemers van de partij.

Wanneer een partij eenmaal in de volksvertegenwoordiging zetelt, zal ze moeten kiezen op welke manier zij verder aan politiek wil doen. Wil de partij slechts van buitenaf invloed uitoefenen op de besluitvorming en de zetels uitsluitend als politieke tribune gebruiken? Of is de partij bereid om te onderhandelen over beleidspunten om direct aan de regeermacht deel te nemen? Opnieuw heeft de partij niet alles zelf in de hand. Om te onderhandelen is men minimaal met twee. De eigen bereidheid is niet voldoende, ook andere partijen moeten beslissen om mee te doen. Onderhandelen is synoniem met compromissen sluiten. Een beleidgerichte partij met een sterke ideologie neemt een zwaar risico, omdat elk compromis als een afzwakking kan worden aangeveld door de achterban. Ook op partijdemocratie gerichte partijen zullen voorzichtig zijn bij elke concessie, en vaak van onderhandelingen afzien. Voor regeerlustige partijen (*office-maximizers*) daarentegen gaat het bij onderhandelingen alleen om het geven en nemen van machtsposities, waarbij de achterban nauwelijks gewicht in de schaal legt en vooral dient als applausmachine.

Deze drempel wordt vaak breed uitgesmeerd over een langere periode. Het is dan ook niet altijd eenvoudig om het moment te duiden waarop er 'echt' onderhandeld wordt. Vaak gaat er een periode aan de onderhandelingen vooraf, waarin het terrein wordt afgetast en partijleiders worden gepolst naar de bereidheid tot concessies. Ook oppositiepartijen in het parlement kunnen bij voorbereiding van wetsonderwerpen of moties betrokken worden en zo langzamerhand een gouvernementele, *regierungsfähige* status krijgen. Of ze kunnen met elkaar in onderhandeling treden om over parlementaire samenwerking of zelfs fusie te praten. In tegenstelling tot het volgende scharnierpunt, kan de drempel van onderhandeling zelfs overschreden worden zonder

medeweten van de achterban.

Een voorlaatste drempel is het deelnemen aan een regeringscoalitie. Dit is opnieuw een belangrijke stap in de evolutie van een partij. Zoals bij het behalen van verkozenen ontstaat er een nieuwe groep met een bijzondere status in de partij, de ministers en kabinetsmedewerkers, die het regeringswerk voor hun rekening nemen. Het overschrijden van deze drempel is duidelijk en voor de achterban en kiezers goed zichtbaar. Regeringsdeelname schept ook de verwachting dat de partij effectief het beleid zal kunnen beïnvloeden. Kleine coalitiepartners zullen vlug merken dat dit niet vanzelfsprekend is.

Een bijzonder geval is een minderheidsregering van één partij: in feite ook een soort coalitievorming, zij het met vaak onzekere en wisselende partners. In Nederland en België zijn minderheidsregeringen nooit langdurig geprobeerd, in tegenstelling tot Denemarken bijvoorbeeld.

Het toetreden tot een coalitie is niet zonder risico. Regeringsdeelname geeft meer kans op stemmenverlies bij daaropvolgende verkiezingen.¹² Voor een regeerlustige partij is dit een alleszins aanvaardbaar risico, maar voor kiezersgerichte partijen is dat zeer de vraag. De principiële beleidgerichte partijen zullen zich voortdurend afvragen of er 'nog wat te regeren valt' vanuit hun ideologische invalshoek, zonder hun idealen ontrouw te worden. Ook vanuit de oppositiebanken kunnen ze die idealen immers verkondigen, en soms hun *blackmail potential* gebruiken om regeringspartijen onder druk te zetten die bevreesd zijn kiezers te zien overlopen.

De laatste drempel in de groei van een partij is de verwerving van de absolute meerderheid. De electorale score is dusdanig hoog, dat er geen andere partij nodig is om een regering te vormen. In een kiesstelsel waar een relatieve meerderheid van stemmen in een kieskring voldoende is om een zetel te behalen (*first-past-the-post* systeem), zoals in de Angelsaksische landen, is dit de normale gang van zaken. In landen met evenredige vertegenwoordiging komt het zelden voor: in België voor het laatst in de periode 1950-1954, toen de Christelijke Volkspartij (*Parti Social Chrétien*) een absolute meerderheid in de Kamer van Afgevaardigden bezat; in Nederland is het na 1918 nooit zo ver gekomen. Uiteraard is het vooral voor regeerlustige en kiezersgerichte partijen een aantrekkelijk doel; maar ook beleidgerichte partijen zullen liever alleen dan met tegenstribbelende coalitiepartners regeren. Slechts een op partijdemocratie gerichte partij zal wellicht minder geneigd zijn om op haar eentje regeringsverantwoordelijkheid te aanvaarden, aangezien onbedoelde gevolgen van beleid toch onvermijdelijk een deel van de leden teleur zal stellen. Voor een dergelijke partij zijn oppositiebanken comfortabeler dan regeringspluche.

Tussen drempels en doelstellingen bestaat waarschijnlijk een dynamische wisselwerking. De drempels liggen vast, maar de doelstellingen niet. Voor regeerlustige partijen is het overschrijden van alle drempels gemakkelijker dan voor beleidgerichte en op partijdemocratie gerichte partijen. Een nieuwe partij die aanvankelijk vooral principiële doeleinden nastreeft, zal in de loop van haar ontwikkeling in de verleiding komen regeermacht en stemmenwinst belangrijker te gaan vinden. Een verschuiving in doelstelling zal doorgaans gepaard gaan met discussies over strategie en veranderingen in de partijorgani-

satie, soms zelfs met afsplitsingen. Hieronder willen we de levensloop van enkele Belgische en Nederlandse partijen in kaart brengen om inzicht te krijgen in de interactie tussen doelstellingen en drempels.

2. Agalev

De ontstaansgeschiedenis van Agalev, de groene partij in Vlaanderen, toont duidelijk aan dat drempels overschrijden niet zonder moeite gaat en dat vooropgestelde doelstellingen daarbij kunnen veranderen. Toen begin jaren zeventig pater Versteyleen zijn studenten aan het denken zette over niet-materiële waarden, kon hij niet vermoeden dat uit zijn beweging een heuse partij zou groeien.¹³ De pater en zijn volgelingen wilden wel invloed uitoefenen op het overheidsbeleid, maar als pressiegroep. Het steunen van kandidaten met groene ideeën op bestaande lijsten bleek echter geen succes, zodat sommige aanhangers gingen overwegen zelf aan verkiezingen mee te doen. In november 1981 werd de opbouw van de partijorganisatie in snelheid overtroefd door het succes van de partij in de staat.¹⁴ Met twee kamerleden en één senator was de drempel van vertegenwoordiging al genomen, nog voor er formeel een partij was opgericht (zie tabel 1). Tot dan was Agalev slechts een politieke werkgroep van de beweging 'Anders gaan leven' en stond die groep onder het toezicht van het Landelijk Beraad, dat het algemeen beleid waarnam. Pas in 1982 kwam er een scheiding van partij en beweging. Deschouwer schrijft hierover: 'Ze blijven verbonden in de geesten, maar de partij kan als organisatie haar eigen weg gaan, en moet dus ook haar eigen organisatie verder opbouwen'.¹⁵ Die verbondenheid leidde tot het stellen van hoge eisen aan de leden. Ook de interne democratie stond hoog aangeschreven: vrijwilligers moesten de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid blijven houden en controle uitoefenen op de beroepskrachten, de parlementariërs. De basis voor jarenlange spanningen was hiermee gelegd. De doelstelling van interne democratie slopte erg veel energie op.

Tabel 1. Verkiezingsresultaten Agalev en Volksunie voor de Kamer van Volksvertegenwoordiging, 1958-1995

	Agalev %	Agalev zetels	Volksunie %	Volksunie zetels
1958			3,4	1
1961			6,0	5
1965			11,4	12
1968			17,0	20
1971			18,8	21
1974			16,7	22
1977			16,3	20
1978			11,4	14
1981	4,0	2	15,9	20
1985	6,25	4	12,6	16
1987	7,4	6	12,9	16
1991	8,0	7	9,3	10
1995	7,2	5*)	7,3	5*)

*) Bij de staatshervorming werd het aantal zetels van de Kamer van Volksvertegenwoordiging terug gebracht van 212 naar 150.

N.B. Dit zijn de resultaten voor Vlaanderen, exclusief Brussel. Berekeningen met de Brusselse kantons erbij geven iets andere percentages.

Bron: P. Delwit en J.-M. De Waele, *Les partis politiques en Belgique*, Brussel, 1997.

Verkiezingen winnen ging welhaast vanzelf; in 1985 behaalde Agalev 6,1% van de stemmen in Vlaanderen, goed voor vier kamerleden en drie senatoren. Ondertussen werden er ook gemeente- en provincieraadsleden verkozen, zodat een bijzondere situatie ontstond: een partij met 225.000 kiezers, een grote groep volksvertegenwoordigers en slechts 925 leden (1985). Dit verkiezingssucces had kaderleden en beroepskrachten voortgebracht, maar het was niet gevolgd door een ledenaanwas. Weinig schouders kregen zo een zware last te dragen.

Een overzicht van de doelstellingen op dat ogenblik kan enige duidelijkheid brengen. In de partij werd deelnemen aan verkiezingen niet meer in twijfel gesteld. Met ijzeren regelmaat gaf pater Versteyleen en de beweging wel te kennen dat Agalev van haar ideologisch programma afweek. Dit zou een constante factor blijven tot op heden. Af en toe dook ook de dreiging op om met een nieuwe partij op te komen, die beter de fundamentele waarden zou verdedigen. Naar de interne democratie ging veel aandacht, zodat vooral de professionelen klaagden over het gebrek aan slagkracht van de partij. Er diende een programma te worden verwezenlijkt, en dat was niet mogelijk als de meeste energie naar binnen gericht bleef. Van deelname aan de macht was hoegenaamd geen sprake. Op lokaal niveau had Agalev tot dan toe tweemaal een poging daartoe ondernomen, maar dat was op een flagrante mislukking uitgelopen. De partij was te principieel, en kon niet gedijen in de compromissfeer van een meerderheid. Onderhandeld werd er op basis van breekpunten, liefst erg veel en als totaal pakket te aanvaarden of af te wijzen. Geen onderdeel van het programma kon worden weggelaten, geen enkel punt was vatbaar voor wijzigingen.

Desondanks boekte men in 1987 opnieuw electorale vooruitgang, zij het minder spectaculair dan voordien (7,3% van de stemmen). De professionalisering ging verder en de parlementaire fractie drukte zwaar op de agenda. Zij zouden zorgen voor een onuitgesproken doelverschuiving begin jaren negentig: deelname aan de macht werd uiteindelijk bespreekbaar.

In de loop van de jaren had België meer en meer een federale structuur verworven. Vlaanderen en Wallonië kregen een eigen Raad, waar de verkozenen nog trapsgewijze uit het nationale parlement kwamen, en een eigen regering, die proportioneel werd samengesteld uit de zetelende fracties. In het vooruitzicht van de verkiezingen van 1991 rekenden de groene partijen (Agalev en Ecolo) op een verkiezingsoverwinning, die hen automatisch in de regering zou brengen. Konden zij een ministerpost weigeren? Welke voorwaarden zouden ze stellen om aan die regering deel te nemen? Voor het eerst werd er in de besprekingen van de Stuurgroep - het partijbestuur van Agalev - openlijk gerefereerd aan de ervaringen op gemeentelijk vlak. Ook in 1988 was bij de gemeenteraadsverkiezingen gebleken dat het werken met breekpunten niet haalbaar was. Er diende onderhandeld te worden en enige soepelheid was gewenst, zodat men nu sprak van 'onderhandelingspunten' in plaats van 'breekpunten'.

De verkiezingsuitslag van 1991 was een verrassing. Niet alleen gingen de Vlaamse groenen slechts licht vooruit (0,5%), veel minder dan de opiniepeilingen hadden voorspeld; maar de winst van het Vlaams Blok en de lijst-ROSSEM bezorgden de verkiezingsdag de naam 'zwarte zondag'. Extreem-rechts brak door en waarnemers konden niet anders dan een groeiende afkeer van de politiek vaststellen. De groenen werden door de liberalen, de morele overwinnaars van de verkiezingen, samen met de socialisten uitgenodigd om met een paarse coalitie eindelijk na 35 jaar de christen-democraten uit de regering te houden. De groenen deden met de grootste reserves mee, omdat ze beducht waren voor politieke spelletjes. Deze poging tot kabinetsformatie

mislukte, waarbij de liberalen en socialisten niet nalieten om de groenen hiervan de schuld te geven. (De socialisten sloten na meer dan honderd dagen onderhandelen een regeerakkoord met de christen-democraten.) Feit bleef: voor de eerste maal werd Agalev uitgenodigd voor regeringsonderhandelingen. Intern bleef dit niet zonder gevolgen. De spanningen tussen top en basis spitsten zich toe op enkele inhoudelijke punten. Een voorbeeld hiervan was het standpunt ten aanzien van gemeentelijk stemrecht voor migranten. Het feit dat dit punt in de onderhandelingen geen 'breekpunt' maar een 'onderhandelingspunt' werd genoemd, was voor sommige leden (en de pers) voldoende om de teloorgang van de ideologie bij Agalev aan te kondigen. Het had zelfs het ontslag tot gevolg van E. Grijp, een oud-senator. De tijd bleek nog niet rijp om posities af te zwakken.

Een jaar later zou de situatie er heel anders uitzien. In de onderhandelingen, die zouden uitmonden in het St.-Michielsakkoord, stond een volgende fase van de staatshervorming op de agenda. Hiervoor was een tweederde meerderheid nodig die, door de weigering van de liberalen om de regering te redden, met de groenen en de Volksunie diende te worden gehaald. De groenen stonden, zeker in de pers, centraal in de onderhandelingen, omdat hun eis voor 'ecotaksen' het land en de economie meer beroerde dan de overheveling van nog meer bevoegdheden naar gemeenschappen en gewesten. Voor deze staatkundige onderwerpen waren de groenen geen vragende partij, al wilden zij ook enkele verbeteringen aanbrengen in het functioneren van de democratie. Het akkoord werd ondertekend, de resultaten voor de groenen werden met gemengde gevoelens ontvangen. De veranderende houding van de groenen met betrekking tot onderhandelingen kan slechts worden begrepen als een belangrijke item van het akkoord wordt vermeld. De nieuwe staatsstructuur en meer in het bijzonder de vernieuwde kiesdistricten vormden een bedreiging voor het potentieel aan groene vertegenwoordigers.

In een interview verklaarde M. Aelvoet, die toen de onderhandelingen voerde namens Agalev: 'In dat opzicht ging het wel degelijk over de overlevingskansen van de partij. Door uit het parlement te vallen, gingen we niet alleen geen parlementsleden meer hebben, maar ook de hele financiering niet. Dat alles is een ondergronds argument geweest, en dit heeft meer meegespeeld dan men zelf durft toegeven'.¹⁶

Hier wordt een doelstelling geformuleerd, die we niet direct terugvinden bij Harmel en Janda, maar die bij het bestuderen van bureaucratische structuren wel is erkend. Het wordt omschreven als '*goal displacement*', wat doelverschuiving, maar ook 'doelvervreemding' betekent. Het oorspronkelijk doel wordt 'vergeten', en andere doelen komen naar voren. In het werk van Merton lag deze verschuiving in het toepassen van de regels om de regels, die een doel op zich werden.¹⁷ Er is ook een ander soort doelverschuiving, waar we hier mee hebben te maken, namelijk de organisatie die zichzelf overleeft: 'Although designed to achieve some goal, organizations generate needs of their own, the prime one being survival.'¹⁸ In het geval van Agalev werd de partij naar de onderhandelingen gedreven omwille van het overleven van de partij zelf. Er waren zeker ook inhoudelijke redenen om toch te onderhande-

len, maar het was niet de Stuurgroep die hierin sterk geloofde. Achteraf bleken de akkoorden over de 'ecotaks' een onhaalbare kaart door de economische druk die werd uitgeoefend, maar dat was op dat ogenblik nog niet aan de orde.

De verkiezingen van 1995 gaven voor het eerst een lichte achteruitgang voor Agalev te zien: 7,2% van de stemmen. Enkele niet-verkozen kandidaten stapten ontgoocheld over naar andere partijen, maar binnen de partij bleven grote conflicten uit. Er volgde geen traditioneel debat over schuldigen, wat aangeeft dat de doelstelling van het winnen van verkiezingen toch geen prioriteit heeft. Na enkele organisatorische veranderingen lijkt er een interne rust te zijn ingetreden, met een grotere productiviteit tot gevolg. Hoewel de eerstkomende verkiezingen pas in juni 1999 worden verwacht, is er twee jaar voordien wel een grote bedrijvigheid op dit punt waar te nemen. De doelstelling van verkiezingen winnen krijgt blijkbaar wel meer aandacht dan vroeger. Er werd ook een reclamebureau aangetrokken om deze tussentijdse campagnes te voeren. Daar zal de achteruitgang in 1995 zeker niet vreemd aan zijn geweest.

3. Volksunie

Wie de geschiedenis van België en zeker die van Vlaanderen wil schrijven, kan niet voorbijgaan aan een partij als de Volksunie. Het is één van de weinige partijen in de politiek, die kan beweren dat zij het grootste deel van haar hoofdprogramma heeft kunnen verwezenlijken. Dat dit niet tot onverdeeld geluk leidt, mag blijken uit de titel van De Winters studie over de Volksunie: 'The Volksunie and the bitter-sweet dilemma between policy success and electoral survival'.¹⁹ De partijgeschiedenis toont duidelijk aan hoe verscheurend een keuze kan zijn tussen ideologie, deelnemen aan beleid en electoraal overleven.

In november 1954 werd de Christelijke Vlaamse Volksunie opgericht. In april van dat jaar was er al een lijst met dezelfde naam in het Antwerpse ingediend, met één verkozen als gevolg.²⁰ Deze partij, die zich in de jaren zestig nog enkel Volksunie noemde, kon zich beroepen op een basis in de Vlaamse volksbeweging. Al vanaf het ontstaan van België waren er taalproblemen, die regelmatig met enig succes politiek werden vertaald. In 1919 behaalde de Frontpartij vijf zetels, werd later radicaler en zag in de jaren dertig het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) de fakkel overnemen. In 1936 was dat goed voor 10% van de stemmen in Vlaanderen. De openlijke voorkeur van deze partij voor het nationaal-socialisme bracht de gehele Vlaamse beweging meer dan ooit in opspraak. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de naoorlogse periode Vlaamse partijen moeilijk opgang vonden.

Door het feit dat de traditionele partijen allemaal een nationale tweetalige structuur hadden, was het relatief eenvoudig voor de Volksunie om zich als enige te profileren op de Vlaamse eisen naar meer autonomie. Dat dit idee-engoed opnieuw een groep van de bevolking aansprak bleek duidelijk uit het electoraal succes (zie tabel 1). In 1961 was de Volksunie goed voor 6% van de

Vlaamse stemmen, om geleidelijk te stijgen naar een hoogtepunt van 19,4% in 1971. Dit resultaat maakte haar tot derde partij in Vlaanderen, na de Christelijke Volks Partij (CVP) en de Socialistische Partij (SP). Aan Franstalige zijde ontstonden er in het midden van de jaren zestig twee tegenhangers: het *Front Démocratique des Francophones* (FDF) in Brussel en het *Rassemblement Wallon* (RW) in Wallonië. Zij behaalden op korte termijn een even groot succes, wat ook aan Franstalige zijde de Belgische staat onder druk zette. Vanaf de oprichting van de Volksunie waren er zeer regelmatig congressen.²¹ De eerste jaren kwamen steeds dezelfde thema's terug: middenstandsproblemen, arbeid, landbouw, binnen- en buitenlandse politiek en natuurlijk de Vlaamse vraagstukken. Intern was het zeker niet zo dat de partij als *one-issue party* kon worden bestempeld. In de loop van de jaren kwamen er steeds meer onderwerpen bij, zodat de partij in de jaren zeventig uitgewerkte ideeën had over een breed spectrum van problemen. Naar buiten toe was de Volksunie de regionalistische partij, die zo vlug mogelijk met de Belgische structuur wilde afrekenen. Op andere gebieden nam ze een positie in dicht bij het centrum, zodat daar geen profilering was weggelegd. Hearl geeft aan dat de partij verschoof van rechts naar centrum-rechts in het midden van de jaren zestig om na 1968 meer aantrekkingskracht uit te oefenen op progressieve kiezers.²² Zij fungeerde duidelijk als 'zweeppartij' of 'extern geweten' van de CVP, omdat ze ook in de katholieke kringen haar stemmen haalde en de CVP reeds langer binnen haar eigen structuur een Vlaamsere houding ging aannemen. De opstelling van de Volksunie nabij het politieke centrum maakte haar niet onmogelijk als coalitiepartner, haar extreme federalistische houding wel. Ook de Volksunie begon hierover na te denken. Op een congres in 1969 kwam het onderwerp van regeringsdeelname voor het eerst aan bod. Binnen de unie werd het duidelijk dat er buiten de sterk Vlaams-nationale achterban met een fundamentalistische houding, ook meer pragmatische figuren invloed kregen. In Antwerpse kringen werd deze tendens voornamelijk verpersoonlijkt door H. Schiltz, die duidelijk het programma van de partij wenste aan te passen om klaar te zijn voor het regeringswerk.²³ Een andere structuur voor België bleek bovendien ook voor de CVP niet langer onbespreekbaar. Reeds in het interbellum waren er bij de christen-democraten twee taalvleugels. Ook na de Tweede Wereldoorlog kon de CVP rekenen op de steun van Vlaamsgezinden. Ze zette in 1969 een laatste stap in de verandering van haar eigen partijstructuur zodat ze de eerste traditionele partij werd die zich volledig opsplijste in twee autonome taalgroepen met aparte voorzitters.²⁴ Toen in februari 1970 de premier G. Eyskens (CVP) zei: 'de unitaire staat is achterhaald', brak er een nieuwe periode aan voor de Volksunie.²⁵ In 1970 stonden de nieuwe staatsstructuren op de agenda en het was de vraag hoe het nu verder moest voor de Volksunie. Verkiezingen winnen was tot dan toe geen probleem, maar de unieke positie van de partij kwam in het gedrang. Ze was niet langer meer de enige pleitbezorger voor een nieuwe staatsstructuur. De verkiezingsresultaten van 1974 vertoonden een lichte achteruitgang, maar bleven hoog. Na twintig jaar voorzitterschap van F. van der Elst kwam Schiltz aan de top van de partij. Zoals gezien vertolkte hij al langer een meer

pragmatische aanpak, wat regeringsdeelname mogelijk maakte.²⁶ Zijn verkiezing werd zwaar aangevochten door Vlaams-nationalisten binnen de partij en dat is zo gebleven. Op het congres werd nog hardere taal gesproken aan het adres van de regering. Daarin zat voor het eerst een regionalistische partij, het Franstalige RW. Een dodelijke keuze voor deze partij, zo zou enkele jaren later blijken, want haar drie ministers liepen over naar de liberalen en de achterban zwenkte naar links. De partij zelf kwam deze schok nooit meer te boven. Toch zou ook Schiltz met de Volksunie de stap wagen naar regeringsdeelname in 1977. Het Egmontpact, dat toen werd gesloten, voorzag in nieuwe bevoegdheden en omschrijvingen in verband met de taalproblemen, maar werd met gemengde gevoelens ontvangen. De gevolgen waren niet mals: de radicale vleugel van de Volksunie scheidde zich af om met K. Dillen het latere Vlaams Blok te vormen. Toen het kabinet-Tindemans na anderhalf jaar in 1978 viel, verloor de unie bijna eenderde van haar kiezers. Na een lange regeringscrisis bleek ook dat de Volksunie niet langer gewenst was in de regering. Schiltz werd als voorzitter vervangen door V. Anciaux. Op een congres in datzelfde jaar werd bepaald dat de Volksunie zowel een zweep- als een beleidspartij was. De compromisfiguur Anciaux kon geen beter bewijs leveren van de keuzemoeilijkheden van de partij.

In de jaren tachtig kwamen de taalproblemen met de regelmaat van de klok opnieuw aan de orde. De gemeente Voeren was zeker niet de oorzaak, maar wel de uitdrukking van achterliggende spanningen. Kansen genoeg dus voor de Volksunie om zich te profileren en zich electoraal te herstellen. Dat scheen in 1981 te lukken, maar een onverwachte nederlaag in 1985 gaf opnieuw aanleiding tot een wisseling van voorzitter: J. Gabriëls volgde Anciaux op. Hij had geen Vlaams-nationale achtergrond en was voorstander van een realistische politiek. Hij leidde de unie in 1988 opnieuw in de regering, en opnieuw kwam er kritiek uit de hoek van de Vlaamse beweging. De akkoorden over de staatshervorming vonden weinig waardering in die kring en de Volksunie kreeg steeds de rekening gepresenteerd. Toen in 1991 de partij zelf uit de regering stapte, werd ze bij de verkiezingen in november daarvoor niet beloond door de kiezers. De Volksunie verloor zes van de zestien parlementszetels, waarmee ze kleiner werden dan het Vlaams Blok, de extreem-rechtse winnaar. Ook haar ledental liep geleidelijk terug (zie tabel 2).

Tabel 2.   *Ledenaantallen Vlaamse partijen tijdens de verkiezingsjaren, 1958-1995*

Partijen	Agalev	Volksunie
1958		?
1961		2.511
1965		12.630
1968		24.997
1971		41.458
1974		51.141
1978		51.878
1981		46.671
1985	925	50.890
1987	1.375	49.166
1991	2.499	36.474
1995	4.120	21.831

Bron: M. Maes, *Politiek jaarboek van Res Publica*, Brussel, 1992; en P. Delwit en J.-M. DeWaele, *Les Partis Politiques en Belgique*, Brussel, 1997.

Door de initiatieven van de liberalen kwam er beweging in het politieke landschap. Gabriëls voerde besprekingen om een samengaan van Volksunie met de vernieuwde liberalen te onderzoeken. Toen de nieuwe formatie naar buiten kwam met haar programma en haar nieuwe naam - Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD) - had de Volksunie zich reeds afgekeerd en was Gabriëls al afgetreden als voorzitter. Hij zou later met een reeks volgelingen overstappen naar de VLD. B. Anciaux (zoon van V. Anciaux) kon niet verhinderen dat de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 voor de Volksunie een verdere achteruitgang met zich mee brachten. De partij viel terug op de helft van de stemmen van zes jaar daarvoor. De jonge voorzitter drong aan op een koerswijziging en profileerde zich als progressief en jong. Bij de senaatsverkiezingen van 1995 werd een ultieme oproep gedaan: er moesten 300.000 kiezers op de partij stemmen, anders zou zij zichzelf opheffen. Dit stemmenaantal werd gehaald en voorgesteld als een overwinning. De feiten gaven toch een achteruitgang aan van 5,9% naar 4,7%.

De laatste jaren werd de Belgische politiek overheerst door corruptieschan-

dalen en de reacties op het falen van gerecht en politie, in het bijzonder bij de ontvoering van en moord op een aantal kinderen. De Volksunie profileerde zich als niet-traditionele, zuivere partij. Voorzitter Anciaux trok zich onlangs voor negen maanden terug om nieuwe politieke initiatieven te nemen met als doel de krachten van de 'zuiveren' en de 'witte bewegingen' te bundelen. 'Idee 21' werd de beweging met veel media-aandacht genoemd, waarbij Anciaux benadrukte dat het niet ging om een nieuwe partij, maar ook niet om een verbreding van de Volksunie. Dit wekte verwarring onder de leden, die hun ongenoegen uitten en wel degelijk het initiatief zagen in functie van een vernieuwde Volksunie. Na de oprichting van nog andere, nieuwe partijen als de Partij voor Nieuwe Politiek (PNP) en Vivant, is het de vraag of het zo eenvoudig zal zijn het protest van de deelnemers aan de witte marsen voor de Volksunie te mobiliseren.

4. Democraten 66

Democraten 66 (D66) werd in 1966 opgericht door een bont gezelschap partij-lozen en voormalige leden van verschillende partijen, verenigd door een sterk onbehagen over het regenteske politieke bestel in Nederland en een verlangen naar radicale democratisering van samenleving en staat.²⁷ Aangezien de democraten begrepen dat ze dat doel niet alleen zouden kunnen bereiken, streefden ze vanaf meteen naar samenwerking met andere voorstanders van democratisering, die zou moeten uitmonden in een grote progressieve concentratie of zelfs één partij. De eerste voorzitter en lijsttrekker, de journalist H. van Mierlo, zag de nieuwe partij als een breekijzer in het bestel, of zelfs als dynamiet dat straks mèt het oude bestel zou moeten ontploffen.²⁸ Men kan deze kamikaze doelstelling als een bijzonder geval van beleidgerichtheid opvatten, maar wellicht ook als een doelstelling *sui generis*.

In lijn met de radicaal-democratische denkbeelden van de oprichters, genoten de leden van D66 meer invloed dan elke andere Nederlandse partij. Alle leden mochten spreken en stemmen op het congres, dat evenals in de meeste andere partijen het hoogste orgaan vormde. Ze stelden bovendien direct de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast door middel van een poststemming.²⁹ Tot de jaren tachtig bleef deze procedure nagenoeg onveranderd. De macht van het hoofdbestuur bleef in de partij nogal bescheiden, onder meer door de vele anticumulatiebepalingen, de beperkte herkiesbaarheid en een verbod om kandidaten voor de eigen opvolging aan te bevelen.³⁰

Tabel 3. Verkiezingsresultaten van D66, DS'70, GPV, PPR en PSP (Tweede-Kamerzetels), 1959-1994

	D66	DS'70	GPV	PPR	PSP
1959			0		2
1963			1		4
1967	7		1		4
1971	11	8	2	2	2
1972	6	6	2	7	2
1977	8	1	1	3	1
1981	17	0	1	3	3
1982	6	0	1	2	3
1986	9		1	2	1
1989	12		2	*)	*)
1994	24		2		

*) PSP en PPR hadden in 1989 met de CPN en de EVP en enkele onafhankelijke kandidaten de lijst 'Groen Links' gevormd, die zes zetels behaalde.

Toelichting: een leeg vakje betekent dat een partij niet aan deze verkiezingen deelnam; '0' betekent dat een partij wel deelnam maar geen zetel won. **Vetgedrukte getallen** betekenen dat een partij deel zou gaan nemen aan een regeringscoalitie in deze periode.

Bron: G.G.J. Thissen, *Parlement en kiezer*, Groningen, 1995.

D66 maakte een vliegende start: in 1967 drong ze met zeven leden in de Tweede Kamer door (zie tabel 3). Het ledental steeg eveneens, zij het heel wat langzamer (zie tabel 4). Reeds in 1968 werd een volgende drempel overschreden, toen de jonge partij ging deelnemen aan onderhandelingen over een 'progressief akkoord' met PvdA, PSP en PPR.³¹ De succesvolle groeifase van D66 duurde tot 1971, toen zij een electoraal hoogtepunt bereikte met elf zetels. Binnen de partij groeide echter tegelijkertijd de spanning tussen de 'ontploffers' rond Van Mierlo, die bereid waren tot een nauwe samenwerking - en liefst fusie - met andere progressieve partijen, en een meer op eigen zelfstandigheid gerichte stroming. Van Mierlo zette niettemin door. In 1971 formeerde hij samen met de leiders van PvdA en PPR een schaduwkabinet, en in 1972

een gemeenschappelijk program, Keerpunt '72. De kiezers straffen de democraten daarvoor in 1972 echter met een verlies van vijf zetels (zie tabel 3). Tot overmaat van ramp bekoelde kort daarna de geestdrift bij PvdA en PPR voor verdergaande samenwerking op weg naar een progressieve volkspartij.³² De drie partijen konden wel in 1973 met passieve steun van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP) aan het kabinet-Den Uyl deelnemen, maar van de door D66 zo vurig gewenste staatkundige hervormingen zou ook door die regering weinig of niets verwezenlijkt worden. Onvrede over de door Van Mierlo uitgestippelde koers groeide in de partij en zelfs in de Tweede-Kamerfractie al tijdens de formatie van dit kabinet. Van Mierlo besloot dan ook reeds in juni 1973 de leiding over te dragen aan J.C. Terlouw.³³

Terlouw noemde zich een 'post-socialistisch liberaal' en zag D66 minder als een breekijzer dan als een gewone partij, die in het partijstelsel een vaste plaats zou kunnen veroveren ergens tussen PvdA en VVD.³⁴ Deelname aan de regering was voor Terlouw eveneens een belangrijk doel, zoals nog zou blijken. De nieuwe leider kon echter niet verhinderen dat kiezers en leden D66 massaal de rug toekeerden. Het ledental, in 1972 nog gestegen tot 6.000, viel in 1974 terug tot 300. Op het congres in Amsterdam in september 1974 koos een meerderheid van de leden voor opheffing van de partij. Omdat het geen tweederde meerderheid was, kon het besluit statutair niet uitgevoerd worden en raakte de partijorganisatie in een comateuze toestand, zwevend tussen leven en dood. De Tweede-Kamerfractie dreigde eveneens uiteen te vallen: oud-partijvoorzitter J.A.P.M. Beekmans sloot zich aan bij de PvdA; G. Nootenboom trachtte een eigen partij op te richten; en M.J.J.A. Imkamp gedroeg zich informeel als eenmansfractie. Eigenlijk vertegenwoordigden alleen Terlouw, Van Mierlo en E. Nypels nog D66 - of wat daar van over was.³⁵

Tijdens de comaperiode regeerden de bewindslieden van D66 gewoon door. In 1975 werd de staatssecretaris van justitie, J.F. Glastra van Loon, echter door zijn minister (A.A.M. van Agt) het vertrouwen opgezegd vanwege kritische opmerkingen die hij regelmatig gemaakt had. Na zijn ontslag stak Glastra van Loon veel van zijn vrijgekomen tijd en daadkracht in de wederopbouw van de partij. Terlouw, die snel aan populariteit won, verklaarde zich in november 1976 alleen bereid de lijst in 1977 aan te voeren indien de partij binnen drie maanden 1.666 nieuwe leden en 66.666 handtekeningen van sympathisanten zou vergaren. In februari 1977 bleken zijn partijgenoten 4.410 nieuwe leden en 88.938 handtekeningen verworven te hebben.³⁶ De kiezers beloonden hen met acht zetels (zie tabel 3).

Tabel 4. *Ledentallen van D66, DS'70, GPV, PPR en PSP tijdens de verkiezingsjaren, 1959-1994*

	D66	DS'70	GPV	PPR	PSP
1959			6.500		2.497
1963			7.039		3.786
1967	3.700		8.355		4.849
1971	5.620	2.000*)	8.973	4.284	4.445
1972	6.000	2.100*)	9.491	3.800	4.581
1977	4.410	1.500*)	12.000	13.400	6.506
1981	17.765	500*)	13.181	10.567	9.631
1982	14.500	400*)	13.114	10.063	9.979
1986	8.300		13.365	6.151	5.560
1989	9.000*)		13.015	6.150	3.612
1994	15.000		14.269		

*) cijfer geschat, geen exacte gegevens

Bronnen: G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen (1945-1995)', *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 192-206; en R.A. Kooie en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', *Jaarboek DNPP 1985*, Groningen, 1986, 115-176.

Terlouw belandde met zijn herboren partij in de oppositie, waar hij zich als 'het redelijk alternatief' vaak gunstig onderscheidde van de geradicaliseerde en wat gefrustreerde PvdA. In 1981 voerde hij onder dit motto campagne en haalde zeventien zetels voor zijn partij binnen. Ook het ledental bereikte een ongekende hoogte: 17.500. De partij breidde in deze bloeiperiode haar organisatie uit met nieuwe werkgroepen, een hernieuwd wetenschappelijk bureau, een vormings- en scholingsinstituut en een adviesraad, die het hoofdbestuur en de parlementaire fracties politiek van advies zou dienen.³⁷ De regio's zouden ook elk een lid van het hoofdbestuur kunnen aanwijzen. Zodoende begon D66 geleidelijk meer op een moderne politieke partij te lijken.

Bij de verkiezingen van 1981 verloren CDA en VVD hun meerderheid, zodat Terlouw streven om weer aan de regering deel te nemen gerealiseerd kon worden. De coalitie van CDA, PvdA en D66, waarin hij vice-premier en minister van Economische Zaken werd, viel echter binnen enkele maanden al

ruzie makend uit elkaar. Terwijl de PvdA naar de oppositiebanken terugkeerde, bleven de democraten op het regeringspluche zitten. Hun kiezers bleken dat bij de volgende verkiezingen, in 1982, weinig te kunnen waarderen. Terlouw meende zelf dat hij misschien 'te rechtlijnig gefixeerd [was] op wat ik het landsbelang acht, in plaats van op partijbelang'.³⁸ Iets cynischer zou men dit kunnen opvatten als een keuze voor regeermacht boven stemmenwinst.

Opnieuw raakte de partij in 1982 ondergedompeld in een crisis, al bleef het coma haar deze keer bespaard. Terlouw droeg het leiderschap over aan M.B. Engwirda, een bekwaam parlementariër die echter 'het charisma van een zak aardappelen' had.³⁹ Het ledental zakte tot 8.000. Veelvuldige discussies over koers en grondslag van de partij droegen daar wellicht ook toe bij. In de peilingen kondigde zich bovendien een nog ernstiger electoraal verlies aan: eind 1984 zou slechts 1% van de kiezers D66 willen stemmen. Van Mierlo, in 1983 lid van de Eerste Kamer geworden, verklaarde zich onder enige druk bereid zijn partij in de komende Tweede-Kamerverkiezingen te leiden.⁴⁰ Deze keer hield hij meer afstand tot de PvdA, maar voerde wel weer campagne voor vernieuwing van het politiek bestel - een thema dat zijn opvolgers (nu: voorgangers) enigszins verwaarloosd hadden. De persoonlijkheid van de leider en zijn koers verzekerden de partij van drie klinkende verkiezingsoverwinningen in successie, in 1986, 1989 en 1994: het zeteltal werd in deze periode verviervoudigd (zie tabel 3). Ook het ledental nam toe, maar in een veel trager tempo (zie tabel 4).

Oppositie legde de partij geen windeieren, regeringsdeelname wel. De 'paarse coalitie' van D66, PvdA en VVD die in 1994 aantrad, is weliswaar grotendeels het werk van Van Mierlo en de zijnen en heeft ook een aantal van zijn staatkundige wensen in haar regeerperiode trachten te verwezenlijken, zoals invoering van een correctief referendum (bijna gelukt) en een gemengd kiesstelsel (al gauw gestrand); maar daarmee dreigde D66 haar 'kroonjuwelen' en bestaansredenen te verliezen. Sinds de democraten weer aan de regering deelnemen, verliezen ze volgens de peilingen dan ook veel van de kiezersgunst. E. Borst-Eilers, die Van Mierlo in 1997 als politiek leider opvolgde, zal het electoraal getij in 1998 waarschijnlijk niet kunnen keren.

Ondanks verwachte verliezen blijft D66 onder leiding van Borst-Eilers belust op regeermacht.⁴¹ Een echte *vote-maximizer* is de partij dus bepaald niet. Dat bleek al in 1979 uit een enquête onder congresdeelnemers, waarvan nog geen 40% instemde met de uitspraak 'mijn partij moet proberen zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe vertegenwoordigen'.⁴² D66 bleef dus een beleidgerichte, maar ook regeerlustige partij, die daarvoor regelmatig electorale offers moest brengen. Daarnaast bleef zij sterk op partijdemocratie gericht. Weliswaar klaagden vele bestuurders en commissies regelmatig over gebrek aan besluitvaardigheid, communicatieproblemen, chaotische congressen, gebrek aan coördinatie en zo meer, maar in feite bleef de organisatie ook na ernstige *shocks* structureel vrijwel onveranderd.⁴³ Elk voorstel om het almachtige congres te 'ontlasten' door een deel van zijn taken over te dragen aan andere organen, zoals een ledencollege, sneuvelde. Slechts op een paar punten werd de partijorganisatie

professioneler en minder democratisch. Zo werd in 1985 een Commissie Aandragen Stemadvies (CAS) ingesteld, die de leden een aantal kandidaten aanbeval.⁴⁴ Ondanks de niet onaanzienlijke invloed van deze stemadviescommissie lijkt de conclusie gewettigd dat D66 meer dan welke andere Nederlandse partij ook gericht blijft op partijdemocratie als doel.

5. Democratisch Socialisten '70

De partij Democratisch Socialisten '70 ontstond in 1970 als een afsplitsing van de PvdA, die in die periode steeds meer beïnvloed raakte door Nieuw Links - een informele fractie van jongeren met (soms) radicale ideeën en (vooral) radicale retoriek.⁴⁵ De oprichters van DS'70 waren eensgezind in hun afkeer van Nieuw Links, maar verschilden van opvatting over de te volgen politieke koers. De linkervleugel van de partij verlangde terug naar de PvdA uit de jaren vijftig, ten tijde van W. Drees sr., en wilde eigenlijk de plaats van de sociaal-democraten aan de regeringstafel overnemen. De rechtervleugel van DS'70, aanvankelijk geleid door het Tweede-Kamerlid F. Goedhart, wilde meer afstand nemen van de PvdA en het socialisme in het algemeen. Tussen beide vleugels stond een middengroep die noch het extremisme van Goedhart noch de sociaal-democratische opvattingen van de linkervleugel leek te delen.⁴⁶ Aanvankelijk werkten de verschillende stromingen tamelijk eendrachtig samen. In korte tijd moest men verkiezingen voorbereiden en een partij opbouwen. Met W. Drees jr. als lijsttrekker voerde de jonge partij in 1971 een geslaagde campagne, zodat zij stemmen won van zowel PvdA als VVD en confessionele partijen en met acht zetels haar entree in de Tweede Kamer maakte. Zij kon daarop meteen aanschuiven aan de regeringstafel, in een coalitie met ARP, CHU, KVP en VVD. Weliswaar koesterde men binnen DS'70 bedenkingen over deze snelle stappen, maar zoals Drees later opmerkte: 'Een kleine fractie die tot de regerende coalitie behoort, heeft meer invloed dan een grote in de oppositie.'⁴⁷ Drees werd minister van Verkeer en Waterstaat en droeg het fractievoorzitterschap over aan J.J.A. Berger.

De coalitie viel echter al in 1972 uiteen, toen DS'70 alleen kwam te staan in het streven naar een strak loon- en prijsbeleid.⁴⁸ De kiezers leken de partij te straffen voor haar aandeel in de kabinetscrisis met een verlies van twee zetels (zie tabel 3). De partij belandde in de oppositie, terwijl haar minder gouvernementeel ingestelde moederpartij aan de regering mocht gaan deelnemen. Geen wonder dat de tegenstellingen binnen de partij scherper vorm aannamen, op ideologisch en persoonlijk vlak. Drees, die het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie weer had overgenomen van Berger, kreeg als politiek leider toenemende kritiek te verduren, zowel vanuit de rechtervleugel als vanuit de middengroep, waartoe partijvoorzitter (en oud-minister) M.L. de Brauw gerekend kon worden. Teleurstellende resultaten bij verkiezingen voor Provinciale Staten (slechts 1,5% van de stemmen) en gemeenteraden in 1974 versterkten de onvrede. In 1975 kwam het tot een breuk in de partij en in de fractie. Van de 2.100 partijleden zegden circa 400 hun lidmaatschap op, een aanzienlijke aderlating.⁴⁹

DS'70 kon zich als oppositiepartij maar moeilijk een eigen gezicht geven. VVD-leider Wiegel domineerde met zijn polariserende stijl de rechtse oppositie tegen het kabinet-Den Uyl en liet Drees en zijn partij zo weinig ruimte. Pogingen van DS'70 om met andere groeperingen in het politieke midden samen te gaan, strandden al snel. Van regeringsdeelname kon al helemaal geen sprake meer zijn. In 1977 liet Drees het politiek leiderschap over aan een jongere, R. Nijhof. Hoewel ook Nijhof tot de linkervleugel van de partij behoord had, sloeg DS'70 onder zijn leiding geleidelijk een meer rechtse, sociaal-conservatieve koers in, waarbij de nadruk viel op bestrijding van criminaliteit, beperking van immigratie en versterking van de defensie.⁵⁰ Het leverde allemaal weinig op bij verkiezingen: in 1977 bleef alleen Nijhof in de Tweede Kamer over, in 1981 ging ook zijn zetel verloren. De kiezers merkten overigens niet zoveel van de koerswijziging, naar het schijnt.⁵¹ Een naamsverandering, al jarenlang onderwerp van discussie maar in 1982 eindelijk doorgevoerd, kon de partij niet meer redden. Op 15 januari 1983 besloot het partijcongres met ruime meerderheid tot opheffing.⁵²

Bij alle ideologische en strategische debatten en externe *shocks* bleef de partijorganisatie opvallend buiten discussie. In 1973 en 1979 werden slechts bescheiden wijzigingen doorgevoerd. Het partijmodel hadden de Democratisch-Socialisten overigens grotendeels ontleend aan de PvdA. Congres en partijraad waren de belangrijkste organen; beide bestonden uit afgevaardigden van afdelingen, die nadrukkelijk een blanco mandaat kregen.⁵³ Het congres stelde de verkiezingsprogramma's vast, terwijl de partijraad besliste over de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer.

Noch de snelle hordenloop waarmee de partij in ruim één jaar na haar oprichting al vier drempels wist te nemen, noch de daaropvolgende achteruitgang - waarbij ze als in een teruggespoelde film in vertraagd tempo over dezelfde drempels achterwaarts terug stapte - leidde dus tot organisatorische veranderingen van enige omvang. Wel verschoof wellicht het doel van regeringsdeelname naar stemmenwinst, of liever: naar electoraal overleven. Haar 'programmatisch eclecticisme', zoals Voerman het noemt, wekt het vermoeden dat vorm geven aan beleid volgens ideologische principes niet het belangrijkste doel van de Democratisch-Socialisten geweest is, al bleef beperking van de overheidsuitgaven bij hen steeds hoog in het vaandel staan. Partijdemocratie speelde overigens ook een rol en verhinderde soms een snellere aanpassing van de koers, die wellicht electoraal voordeel had betekend.

6. Gereformeerd Politiek Verbond

Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) kan als een afsplitsing van de ARP gezien worden. Na de scheuring in de Gereformeerde Kerken in 1944 ervoeren veel leden van de nieuwe Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken een 'ethisch conflict' wanneer ze politiek bleven samenwerken met gereformeerden die hen op kerkelijk gebied onrechtvaardig hadden behandeld. Theologische en politieke meningsverschillen droegen tot de vervreemding bij. Zo ontstonden

vrije gereformeerde kiesverenigingen die in 1948 voor een congres in Amersfoort bijeen kwamen. Zij sloten zich daarop in een tamelijk los verbond aaneen, dat vanaf 1950 de naam 'Gereformeerd Politiek Verbond' (GPV) ging dragen.⁵⁴

De periode 1948-1963 zou men als opbouwfase van het GPV kunnen betitelen, niet alleen in organisatorisch maar ook in programmatisch en electoraal opzicht. Aanvankelijk leek het GPV meer op 'een kerkverband dat aan de verkiezingen deelnam' dan op een politieke partij.⁵⁵ De eerste voorzitter, F.A. den Boeft, vond 'getuigen' belangrijker dan verkiezingscampagne voeren. Tegenover deze 'getuigende' stroming kwam echter geleidelijk een stroming op die meer politiek gezind was en daarbij bereid was de moederpartij harder aan te vallen. De tegenstelling tussen beide stromingen speelde mede een rol bij een competentiestrijd tussen de Centrale Verbondsraad (het dagelijks bestuur) en de Generale Verbondsraad (algemeen bestuur) in 1959. In de jaren zestig kreeg de 'politieke' stroming geleidelijk meer invloed, zodat in 1966 uiteindelijk een politiek program vastgesteld kon worden.⁵⁶ Drie jaar eerder, in 1963, had het GPV na drie mislukte pogingen zijn eerste zetel in de Tweede Kamer verworven, die door P. Jongeling bekleed werd.

De partij groeide daarna voorspoedig, in kiezers- en ledental (zie tabel 3 en 4). De veranderingen binnen de ARP, waar linkse en 'evangelisch-radicalen' jongeren steeds meer invloed kregen, dreven vele behoudende anti-revolutionairen naar het GPV. In veel mindere mate gebeurde dit ook met aanhangers van de Christelijk-Historische Unie (CHU). De nieuwe aanhangers van het GPV behoorden over het algemeen niet tot de Vrijgemaakte Kerken maar tot de (synodale) Gereformeerde Kerken of de Nederlands Hervormde Kerk; derhalve konden ze moeilijk de statuten van het GPV onderschrijven en mochten zij nadrukkelijk geen lid worden van de Generale Verbondsraad.⁵⁷ Dat gold eveneens voor leden van nieuwere, evangelische kerkgenootschappen die politiek soms ook dichtbij het GPV stonden. Deze sympathisanten richtten in 1966 het Nationaal Evangelisch Verband (NEV) op. Zij droegen er zo mede toe bij dat het GPV in 1971 een tweede kamerzetel in de wacht kon slepen en dat de gevolgen van een scheuring in de Vrijgemaakte Kerken binnen de perken kon worden gehouden. Toen het NEV de samenwerking een meer gelijkwaardige vorm wilde geven, zoals een gecombineerde kandidatenlijst bij de volgende verkiezingen, leidde dit echter tot een conflict met het (hierover overigens verdeelde) GPV dat in 1972 in een breuk uitmondde.⁵⁸ Het NEV zou daarna zijn eigen weg gaan en in 1975 samen met andere groepen de RPF stichten.

De organisatie van het Verbond werd in de jaren zestig en zeventig verfijnd en enigszins geprofessionaliseerd. Evenals andere partijen richtte het GPV een propagandacommissie, een wetenschappelijk bureau, een organisatie voor kadervorming en een jongerenorganisatie op. Ook breidde het Verbond zijn secretariaat uit.⁵⁹ Het ledental groeide na 1970 nog langzaam door (zie tabel 4). Volgens Timmermans nam echter de lauwheid onder de leden toe en verslechterde de sfeer.⁶⁰

Strategische meningsverschillen droegen daar wellicht toe bij. Een deel van de partij voelde voor samenwerking met andere protestantse partijen, met name

de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en na 1975 ook de RPF, op lokaal en mogelijk ook landelijk niveau.⁶¹ De meerderheid van het GPV hechtte echter meer aan zelfstandigheid, althans in de jaren zestig en zeventig. In 1977 werd wel een lijstverbinding met SGP en RPF goedgekeurd.

Bij deze verkiezingen voerde voor het eerst sinds 1963 niet Jongeling maar A.J. Verbrugh de lijst van het GPV aan. Verbrugh miste de bekendheid en uitstraling van Jongeling. Dat verklaart wellicht een deel van het verlies dat het GPV leed; concurrentie met de nieuwe RPF speelde echter ook een grote rol. Het verlies van één van de twee zetels veroorzaakte slechts een lichte schok binnen de weinig electoraal gerichte partij. Toen de dalende lijn zich echter voortzette bij volgende verkiezingen, op provinciaal en nationaal niveau, won de bereidheid tot samenwerking toch geleidelijk veld. In 1981 besloot de algemene vergadering (het congres) lokale lijstineenschuiving niet meer te blokkeren. In 1984 keurde een meerderheid eveneens een gemeenschappelijke lijst met GPV en RPF voor de Europese verkiezingen goed. In de Eerste en Tweede Kamer werkten de drie fracties in de jaren tachtig ook meer samen en verbonden vanaf 1982 bij de verkiezingen hun lijsten.⁶² De drempel van onderlinge onderhandelingen was dus duidelijk overschreden. In 1998 ten slotte koos de politieke top van het GPV voor een vèrgaande samenwerking met de RPF in de Tweede Kamer, die waarschijnlijk zou uitlopen op een volledige fusie; de SGP zou zich later desgewenst kunnen aansluiten.⁶³ Tegelijkertijd nam ook de weerstand binnen het GPV tegen leden uit andere (reformatorische) kerkgenootschappen af en wijzigde men daartoe in 1993 de statuten - al zal buitenstaanders de subtiele wijziging nauwelijks opvallen.⁶⁴ De partij is sinds 1948 als organisatie professioneler en efficiënter geworden, maar structureel na 1962 nauwelijks veranderd. Voorstellen voor een andere, meer geïntegreerde bestuursstructuur werden regelmatig gelanceerd maar nooit doorgevoerd.⁶⁵

Opmerkelijk genoeg vielen de besluiten tot parlementaire samenwerking en (lichte) verbreding van de confessionele basis van het GPV niet meer in een periode van electorale teruggang, maar juist na opvallende verkiezingswinst. In 1989 herwon de partij haar tweede zetel in de kamer en in 1994 versterkte ze haar electorale positie nog enigszins. De populariteit van een jongere lijsttrekker, de alom als parlementariër geprezen G.J. Schutte, die de oude Verbrugh in 1981 was opgevolgd, droeg daartoe waarschijnlijk sterk bij. Een deel van de nieuwe (of teruggekeerde) kiezers kwam ongetwijfeld niet uit vrijgemaakt-gereformeerde kring.⁶⁶ Electorale overwegingen - hoop op nog meer winst - speelden dus wel een geleidelijk grotere rol, maar het zou veel te ver gaan het GPV in de jaren negentig als kiezersgerichte partij te betitelen. Men hield vast aan de grondslag van bijbel en belijdenis, maar hoopte door de samenwerking iets meer aandacht voor Gods Woord in de Nederlandse politiek te kunnen verkrijgen. Zelfs dan zou die invloed bescheiden blijven, daarover koesterde men weinig illusies.⁶⁷ Van regeringsverantwoordelijkheid was al helemaal geen sprake, ook al ging men die niet principieel uit de weg. Het GPV was en is dus duidelijk een beleidgerichte partij, mits men die categorie zo ruim opvat dat daaronder ook godsdienstige getuigenis valt.

7. Politieke Partij Radikalen

De Politieke Partij Radikalen (PPR) werd in 1968 opgericht door christen-radicalen uit de KVP en (in kleinere getale) uit de ARP en CHU, die de hoop hadden opgegeven deze drie partijen in een progressieve richting te kunnen stuwten. De christen-radicalen koesterden de overtuiging 'dat het Evangelie niet slechts een belofte heeft voor de individuele mens, maar dat het reinigend en vernieuwend ook de structuren van deze wereld aangrijpt'.⁶⁸ Deze politieke overtuiging kon echter losgekoppeld worden van het christelijk geloof. De PPR wilde geen confessionele partij zijn en won dan ook geleidelijk steeds meer onkerkelijke leden en kiezers.⁶⁹ Evenals D66 streefden de Radikalen naar radicale democratisering van staat en samenleving, waarbij zij meer nadruk legden op de samenleving. Daarnaast stonden milieubehoud, ontwapening en solidariteit met de Derde Wereld hoog in het PPR-vaandel. De partijorganisatie weerspiegelde het streven naar democratisering, zij het niet zo radicaal als bij D66. Het hoogste orgaan van de partij, het congres, stond niet volledig open voor alle leden, maar voor 10% van de leden van elke afdeling ('actiecentrum' genoemd bij de PPR). Het congres stelde de kandidatenlijst en het program voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast.⁷⁰

Aanvankelijk stelde de PPR zich vooral op als bondgenoot van de PvdA met de speciale taak, confessionele kiezers voor het progressieve blok te winnen. Al kort na haar oprichting begon ze deel te nemen aan overleg over een progressief akkoord. Bij de verkiezingen van 1971 bleek de nieuwe partij haar taak zonder opvallend succes te hebben vervuld en slechts 1,8% van het electoraat aan te spreken (zie tabel 3). In 1972 deed zij het onder de inspirende leiding van B. de Gaay Fortman aanmerkelijk beter met 4,8% van de stemmen. Ongeveer tweederde van haar kiezers had een kerkelijke achtergrond.⁷¹ De Gaay Fortman zag de PPR als 'mentale voorhoedepartij', nog steeds een bondgenoot van de PvdA - waarmee immers in 1972 ook een gezamenlijk program was overeengekomen, Keerpunt '72 - maar met een eigen onconfessioneel en onconventioneel gezicht.⁷² De radicalen konden met hun progressieve bondgenoten PvdA en D66 deelnemen aan het kabinet-Den Uyl, maar deden dat met enige aarzeling. Een meer op buitenparlementaire actie dan op regeringsverantwoordelijkheid gerichte linkervleugel - veelal pas na 1970 lid geworden - stemde al in 1973 tegen deelname. De kritiek op het kabinet-Den Uyl verstomde niet na 1973 en veroorzaakte regelmatig spanningen binnen de partij.⁷³

Partijvoorzitter R. Beckers kon de vleugels met moeite bij elkaar houden en mocht daarvoor in 1977 als lijsttrekker een afstraffing van de kiezers incasseren. De partij verloor meer dan de helft van haar electoraat, vier kamerzetels, en haar aandeel in de regeringsmacht - en daarbij het vertrouwen van de PvdA. Het progressief overleg tussen PvdA, PPR en PSP - later ook CPN en Evangelische Volkspartij (EVP) - kreeg steeds meer een vrijblijvend karakter: de onderhandelingsdrempel raakte verder en verder uit het zicht.⁷⁴ Na de tegenslag van 1977 barstte de politieke vleugelstrijd binnen de PPR pas goed los, zoals Harmel en Janda ook voorspeld zouden hebben. De strijd culmi-

neerde in 1983 in een uitgebreid strategiedebat, waarbij de leden kleur moesten bekennen: 'rood' (klein-linkse samenwerking met CPN en PSP), 'blauw' (een zelfstandige PPR, open voor progressieve christenen) of 'groen' (een op de milieubeweging gerichte, verbrede en groene partij).⁷⁵ De meerderheid koos uiteindelijk voor een 'rood-groene' weg, maar de meest pure groenen zouden zich toch aansluiten bij een nieuwe formatie, die zich De Groenen noemde. Van de 'blauwe', regeerlustige rechtervleugel had een deel al eerder de weg naar de PvdA gevonden. Ook in de ogen van de kiezers had de PPR intussen de PvdA links ingehaald. Volgens hen kwam de partij in de buurt van PSP en CPN, terwijl zij haar rond 1970 nog in de buurt van D66, dichtbij het politieke midden hadden geplaatst.⁷⁶

In 1989 kwam dan eindelijk de 'rood-groene' alliantie GroenLinks tot stand. De partijtop van de PPR had deze op het laatst bijna getorpedeerd omdat zij te weinig vernieuwend zou zijn. Een meerderheid van het partijbestuur stond vanaf 1988 een minder 'dogmatisch linkse' en meer met de tijdgeest overeenstemmende 'vrolijk-linkse' koers voor, waarbij de overheid een meer bescheiden rol zou spelen dan voordien gewenst werd.⁷⁷ Bij het partijkader wekte deze nieuwe koers nogal wat weerstand en vond GroenLinks een warmer onthaal; uiteindelijk dwong de partijraad het bestuur tot een akkoord.⁷⁸

Tegelijk met haar ideologie paste de PPR in de jaren tachtig ook haar organisatie enigszins aan de tijdgeest aan. Het ouderwetse partijbureau werd een modern 'service-bureau', het partijbestuur werd kleiner, 'actiecentra' heetten voortaan gewoon 'afdelingen', de 'kerngroep' een 'partijraad'. Het terugroepingsrecht ('recall') van wethouders en volksvertegenwoordigers, in 1979 ingevoerd, bleef wel gehandhaafd.⁷⁹ De reorganisatie was ook een antwoord op het dalend ledental (zie tabel 4).

Ondanks het toegenomen pragmatisme kan men de PPR anno 1989 nog geen kiezersgerichte partij noemen, naar ons voorkomt. Zo meende de helft van de PPR-leden op het eerste congres van GroenLinks dat 'mijn partij moet proberen zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe te vertegenwoordigen'; maar ook vond een overweldigende meerderheid (94%): 'mijn partij moet altijd voor haar doeleinden en principes blijven staan'. De radicalen bleven dus beleidgericht. Regeerlustig waren ze nauwelijks nog, na het vertrek van de gouvernementeel denkende rechtervleugel naar de PvdA. De PvdA zelf had al eerder haar belangstelling voor coalities met de PPR verloren.

8. Pacifistisch-Socialistische Partij

De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) werd in 1957 opgericht door een groep politiek daklozen van uiteenlopende politieke huize: vooral christelijke pacifisten en linkse socialisten, maar ook dissidente communisten, anarchisten en een enkele liberale pacifist. De groep had een jaar daarvoor getracht aansluiting te krijgen bij de PvdA, maar de sociaal-democraten voelden er zelfs weinig voor, op hun kandidatenlijst voor de Tweede Kamer een onverkiesbare plaats voor de pacifisten in te ruimen.⁸⁰

De PvdA bleef zeker in de beginfase duidelijk de referentiepartij voor de pacifistisch-socialisten, die zich in hun verkiezingscampagne tegen haar afzetten maar in hun organisatiestructuur de grote zus trouw nabootsten. Het hoogste orgaan van de PSP was het congres (aanvankelijk algemene vergadering genoemd), dat bestond uit afgevaardigden van de afdelingen, in aantal evenredig met het ledental van de afdeling. Het congres koos het partijbestuur, stelde het verkiezingsprogramma vast en keurde (vanaf 1964) de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen goed. Deze lijst kon daarna door de leden in een referendum (per post) echter nog gewijzigd worden. Een eerste groslijst van kandidaten werd sinds 1964 opgesteld door de partijraad, een kleiner gezelschap dat door de gewestelijke vergaderingen gekozen werd en tussen de (meestal twee maal per jaar gehouden) congressen het partijbestuur adviseerde en controleerde.

In de eerste tien jaar van haar bestaan stak de PSP veel energie in verkiezingen, en met enig succes. In 1959 kon ze twee leden naar de Tweede Kamer sturen. In 1963 werd dat aantal verdubbeld (zie tabel 3). De Koude Oorlog, de wapenwedloop en vervolgens de oorlog in Vietnam droegen waarschijnlijk bij tot sympathie voor haar pacifisme, terwijl misschien ook onvrede van PvdA-aanhangers over de gematigde koers van hun partij een rol speelde.⁸¹ In 1966 bereikte de PSP een electoraal hoogtepunt bij de Statenverkiezingen (5% van de stemmen), daarna trad stabilisatie in. Ook het ledental, dat vanaf de oprichting gestaag was gegroeid tot bijna 5.000, bleef vanaf 1967 voorlopig stabiel (zie tabel 4). In deze stabilisatiefase ontspon zich een steeds heftiger discussie in het partijkader over ideologie en strategie, die tot 1974 zou duren. Globaal kon men drie richtingen onderscheiden: een revolutionair-marxistische stroming, gericht op buitenparlementaire actie en samenwerking met extreem-linkse groepen; een structureel-reformistische stroming, die via samenwerking met PvdA en andere gematigde linkse groepen op termijn aan een progressieve regering hoopte deel te kunnen nemen die structurele hervormingen door zou voeren; en een op autonomie gerichte, min of meer libertair-socialistische stroming, die buitenparlementaire actie wilde combineren met parlementaire oppositie.⁸²

Aanvankelijk gingen de drie stromingen min of meer hun eigen gang. De revolutionaire marxisten hielden conferenties met geestverwanten, de libertaire socialisten voerden actie en de structurele reformisten namen deel aan onderhandelingen voor een progressief akkoord met PvdA, PPR en D66. De interne verdeeldheid werd door de kiezer weinig gewaardeerd, naar het leek: in 1971 moest de PSP twee van de vier zetels in de Tweede Kamer prijs geven. De revolutionair-marxistische stroming zag zich in het jaar daarop genoodzaakt de partij te verlaten. Ook de structurele reformisten leden een nederlaag, toen het partijcongres in plaats van de zittende fractievoorzitter H. Wiebenga een nieuwe lijsttrekker koos, B. van der Lek, en de tweede plaats schonk aan A.G. van der Spek, een uitgesproken voorstander van autonomie zonder samenwerking met andere partijen. De PSP bleef echter deelnemen aan het Permanent Overleg Orgaan met de drie andere progressieve partijen. In 1974 gaven de structurele reformisten de strijd op, en zeiden de PSP vaarwel, waarna het

merendeel zich aan zou sluiten bij de PvdA. Het congres besloot in 1975 niet te gaan onderhandelen over een progressief regeerakkoord met de PvdA, D66 en de PPR, die toen aan het kabinet-Den Uyl deelnamen.⁸³

Na 1975 brak een tweede bloeitijd aan voor de nu homogener en radicaler geworden PSP. De oppositie tegen het kabinet-Den Uyl bracht ledenwinst met zich mee, maar ook electoraal verlies in 1977 (zie tabel 3 en 4). Deze *shock* vergrootte de bereidheid tot steun of zelfs deelname aan een progressief kabinet, zij het onder zulke voorwaarden dat PvdA en D66 weinig interesse toonden.⁸⁴ Het streven naar een progressief kabinet bleek trouwens in de jaren tachtig een gepasseerd station. De keuze voor de PSP ging nu tussen oppositie in zelfstandigheid of oppositie in samenwerking met PPR en CPN. Onder leiding van de 'autonomist' Van der Spek wees de partij tot 1984 elke samenwerking af en richtte zich meer op nieuwe sociale bewegingen buiten het parlement. Voor Van der Spek diende de zetel in de Tweede Kamer voornamelijk als platform voor actiegroepen.⁸⁵ In 1981 en 1982 leidde die strategie tot electorale winst, hetgeen ongetwijfeld te danken was aan de massale vredesbeweging tegen plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland. In de vredesbeweging, evenals in de milieubeweging, de antikernenergiebeweging en de vrouwenbeweging, die ook in deze periode veel aanhang mobiliseerden, werkten PSP-ers overigens nauw samen met leden van CPN en PPR. Die samenwerking versterkte bij alle drie uiteindelijk de bereidheid ook op parlementair niveau samen te werken. In 1984 namen ze met een gemeenschappelijke lijst deel aan de Europese verkiezingen. Het jaar daarop moest Van der Spek het politiek leiderschap over de PSP afstaan aan zijn voormalige assistente A. van Es, die meer bereidheid toonde tot samenwerking dan hij. Van der Spek verliet daarop de PSP en trachtte zonder veel succes een nieuwe partij van de grond te krijgen. De electorale samenwerking tussen de drie linkse partijen kwam echter bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 evenmin van de grond, zodat ze alle drie verlies leden. Dit was waarschijnlijk ook te wijten aan verval van de sociale bewegingen waarop zij steunden, en hun onmacht om het opkomend getij van '*no nonsense*' politiek te keren. Het kabinet-Lubbers besloot na lang aarzelen toch tot plaatsing van de nieuwe kernwapens en weigerde af te zien van kernenergie. Zowel de electorale aanhang als het ledental van de PSP liepen terug, terwijl de overgebleven leden meer tijd leken te besteden aan onderlinge discussies dan aan externe activiteiten.⁸⁶ De partij bleek nu bereid tot vernieuwing op alle fronten, organisatorisch, strategisch en ideologisch. In 1988 erkende het partijcongres voor het eerst dat een socialistische economie het marktmechanisme niet geheel kon missen.⁸⁷ Een jaar later koos de partij, na een omstreden referendum onder de leden, voor een nauwe samenwerking met PPR en CPN, die weer een jaar later zou uitmonden in een volledige fusie.

Electoralen motieven speelden zeker een rol bij dit samengaan, zoals onder meer bleek uit een enquête onder afgevaardigden van PSP-huize op de eerste congressen van de nieuwe partijformatie, GroenLinks. Hoewel slechts een minderheid vreesde dat een zelfstandige PSP electoraal niet zou overleven, gaf een meerderheid van bijna 80% als een motief voor fusie 'meer linkse en

groene kiezers trekken' op.⁸⁸ Uit dezelfde enquête bleek bovendien dat de helft van de PSP-ers de stelling onderschreven dat hun partij moest proberen 'zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen'. Het gaat nog iets te ver om de PSP in haar nadagen een kiezersgerichte partij te noemen, maar wel leek een belangrijk deel van het kader in die richting te denken. De PSP verkeerde daarbij aan het eind van de jaren tachtig in een soort existentiële crisis: naast electorale tegenslagen, partijtwisten en spectaculair ledenverlies (van bijna 10.000 in 1982 naar nog geen 4.000 leden in 1989) zagen de pacifistisch-socialisten ook hun socialistische idealen in de opkomende golven van liberalisering en marktdenken ondergaan en hun pacifisme overbodig worden door het einde van de Koude Oorlog. Het was dus waarschijnlijk aan een combinatie van externe tegenslagen en interne crisis te danken dat de partij in 1991 vrijwel unaniem besloot tot de meest radicale verandering die een organisatie door kan voeren: fusie en opheffing.

9. Conclusies

Uit deze historische beschouwingen kan een aantal conclusies getrokken worden. Het blijkt niet eenvoudig, doelstellingen van partijen in de vier categorieën in te delen die Harmel en Janda suggereren. Formeel streven alle partijen naar een bepaald beleid en misschien naar partijdemocratie, waarbij maximalisatie van stemmen en regeermacht als middel maar niet als doel op zich dienen. Dit streven is deel van hun propaganda, zou men kunnen zeggen. Een winkelier vertelt zijn klanten immers ook dat hij er naar streeft hen tevreden te stellen en kwaliteit te leveren, en niet dat hij hen zoveel mogelijk geld uit de zak wil kloppen. Daarbij komt dat de indeling als keurslijf soms teveel verschillende doelstellingen in één categorie propt - godsdienstige getuigenis, platform voor actiegroepen, bezuinigingen op overheidsuitgaven gelden alle als '*policy advocacy*'. De levensloop van met name DS'70, Volksunie en Agalev doet voorts de vraag rijzen, hoe 'overleving' als doel moet worden geclassificeerd. Voor sociologen is de stelling natuurlijk niet nieuw, dat organisaties vaak doel op zich in plaats van middel worden.

Indien we echter over deze bezwaren heen stappen, kunnen we in overeenstemming met onze verwachtingen vaak een verschuiving van doelstelling waarnemen bij partijen die geruime tijd in het parlement vertegenwoordigd zijn. In de meeste gevallen begonnen ze duidelijk als beleidgerichte partijen, maar kregen geleidelijk meer oog voor het belang van kiezers en zetels. Daarbij werden hun organisaties geleidelijk iets professioneler en complexer. Zelfs de revolutionaire actiep partij PSP en binnenkort wellicht ook de getuigenispartij GPV besloten na enige decennia tot fusie met geestverwanten, onmiskenbaar uit electorale overwegingen - al dreef hen natuurlijk ook het verlangen op die manier iets meer invloed op publieke opinie en beleid uit te oefenen. Ze bleven echter permanente oppositiepartijen, ver verwijderd van de derde en vierde drempel. Dat een sterke ideologische achterban hiervoor verantwoordelijk is, komt duidelijk naar voren in het verhaal van Agalev. De PPR had die drempel begin jaren zeventig wel overschreden, maar keerde min

of meer vrijwillig op haar schreden terug en ging na 1977 een meer radicale koers varen. In zekere zin gold dat ook voor DS'70, die als oppositiepartij conservatiever werd, zonder daarmee dichterbij de regeringszetels te komen. D66 daarentegen lijkt de enige partij in Nederland die partijdemocratie voorop stelt, al dan niet gemanipuleerd door politieke leiders die regeermacht en beleid minstens even belangrijk achten, zonder haar partijorganisatie te professionaliseren.

De drempels van onderhandeling en deelname aan het beleid blijken het moeilijkst in kaart te brengen. Wat is oorzaak, wat gevolg? Stapt een partij zelf uit de regering, of is ze niet langer gewenst? De rol van de traditionele partijen is in beide landen op dit punt overweldigend. Slechts D66 zou eventueel aanspraak kunnen maken op de verdienste, dat zij mee bepaalt wie 'erbij mag horen'. De Volksunie in Vlaanderen lijkt wel gemaakt om de theorieën van drempels en tegenslagen te bevestigen. Het is een voorbeeld van een voortdurend heen en weer slingeren tussen ideologie, partijtwisten en regeringsdeelname met een schijnbaar onvermijdelijke verkiezingsnederlaag als gevolg.

Anders dan Harmel en Janda verwachten leiden struikelingen over de drempels, zoals ernstige verkiezingsnederlagen, verlies van regeringsmacht of van grote aantallen leden, lang niet altijd tot veranderingen van koers, organisatie of zelfs leiderschap. Dat overkwam wel D66 in de jaren zeventig en tachtig - al veranderde de organisatie niet zoveel - en de PSP en de PPR na 1986; maar niet DS'70 in 1972, evenmin de PPR in 1977, het GPV in 1977 of de PSP in 1971 of 1977. Soms kwam de schok niet vóór, maar na een verandering van leider (D66 na 1973, DS'70 in 1977, de PSP in 1986). De theorie blijkt hier dus iets te simpel, naar te vrezen valt. Ook hier lijkt de Volksunie bij het wisselen van partijvoorzitter in moeilijke momenten precies de hypothesen te volgen.

Externe factoren van andere aard speelden wellicht ook een rol bij wisselingen van koers of leiderschap. Men is soms geneigd van tijdgeest of klimaat te spreken. Met name voor beleidgerichte partijen kan de perceptie dat men de tijd mee of juist tegen heeft, beslissend zijn voor de te volgen koers: in het ene geval houdt men vol, ondanks alle electorale tegenslagen (PSP en PPR in de jaren zeventig), in het andere besluit men veel eerder tot aanpassing of zelfs fusie. Zo kan de (waargenomen) neoliberale en humanistische (dat wil zeggen onchristelijke) tijdgeest van de jaren tachtig en negentig niet alleen de fusie van PPR, PSP, CPN en EVP, maar ook de plannen daartoe van GPV en RPF begrijpelijk maken. Bij de Volksunie is het meest logische besluit dat ze zichzelf zou opheffen, omdat zij haar taak bijna volledig heeft volbracht. Toch schijnt een organisatie inderdaad overlevingsdrang te hebben, en ligt een inhoudelijke verschuiving meer voor de hand.

Daarbij lijkt de toekomst voor nieuwe partijen in het Vlaamse land iets zonniger dan in Nederland, wanneer ze tenminste eenmaal de tweede drempel gepasseerd en in het parlement doorgedrongen zijn. Die drempel is iets hoger in België, voornamelijk vanwege het kiesstelsel. Terwijl Nederland in feite slechts één kiesdistrict vormt, waarin de kiesdeler gehaald moet worden, is België verdeeld in tien (provinciale) kiesdistricten - 'kiesomschrijvingen'

genoemd - waar verschillende kiesdelers gelden. Beschouwen we de oprichting van een partij als haar conceptie en deelname aan verkiezingen als haar geboorte, dan kent België een hoog sterftecijfer in het kraambed, maar biedt het land de jongelui daarna een bloeiender leven. Weliswaar was ook RAD/UDRT en ROSSEM geen lang leven beschoren, en vond RW eveneens vroegtijdig de dood, maar Agalev, Ecolo, FDF, Volksunie, Vlaams Blok en *Front National* bestaan nog steeds en hebben soms ook aan de regeringsmacht deel mogen nemen. Dat kan in Nederland alleen van D66 gezegd worden, en van het GPV zolang het nog niet gefuseerd is met de RPF. PPR en PSP hebben zich opgeheven in GroenLinks, DS'70 is in het niets opgelost. Dat lot trof ook de hier niet behandelde Boerenpartij en de 'eendagsvliegen', van de KNP van 1948-1955 tot de EVP die van 1982 tot 1986 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was en in 1991 eveneens in GroenLinks opging.

Tussen de beide landen vielen echter ook overeenkomsten waar te nemen. Zo bleek voor nagenoeg alle nieuwe partijen deelname aan de regering electoraal weinig lonend. De nadruk die zij doorgaans op beleid (en soms op partijdemocratie) legden, zal daartoe wel bijdragen. In beide landen tilden nieuwe partijen doorgaans zwaar aan ideologische principes en richtten zij zich minder op stemmenwinst. Pas na een aantal jaren in het parlement krijgt dat electorale doel meer gewicht. Zo worden vrijwel alle kleine partijen vroeg of laat geconfronteerd met een pijnlijke keuze tussen substantiële en instrumentele doelstellingen. Dat hoort blijkbaar bij het leven, indien men tenminste oud wil worden.

noten

1. M. Pedersen, 'Towards a New Typology of Party Lifespans and Minor Parties', in: *Scandinavian Political Studies*, 5 (1982), 1, 1-16; J. Buelens, 'To change or not to change: that is the new party's question'. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, Oslo, 1996.
2. R. Harmel en K. Janda, 'An Integrated Theory of Party Goals and Party Change', in: *Journal of Theoretical Politics*, 6 (1994), 3, 259-287. Zie ook K. Strom, 'A Behavioral Theory of Competitive Political Parties', in: *American Journal of Political Science*, 34 (1990), 2, 565-598.
3. D.E. Apter, *Choice and the Politics of Allocation*, New Haven/Londen, 1971, 6-41.
4. De auteurs danken G.P.A. Braam, K. Deschouwer en H. van Goor voor hun constructief commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
5. K. Deschouwer en R. Koole, 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990', in: *De Sociologische Gids*, 39 (1992), 4, 324-345.
6. Voor een vergelijkende analyse van de Centrumdemocraten en Vlaams Blok zie: H. de Witte, 'Torenhoge verschillen in de lage landen. Over het verschil in succes tussen de centrumstroming en het Vlaams Blok', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 157-174. Voorts: C. Mudde, *The Extreme Right Party Family: An Ideological Appro-*

ach, Leiden, 1998.

7. Zie de bekende definitie in G. Sartori, *Parties and party systems. A framework for analysis*, Cambridge, 1976, 64: 'A party is any political group that presents at elections, and is capable of placing through elections, candidates for public office.'

8. J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, Zwolle, 1988.

9. Voor een nadere uitwerking van deze factoren zie: A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 123-148.

10. O. Kirchheimer, 'Der Wandel des Westeuropäischen Parteiensystems', in: *Politische Vierteljahresschrift*, 6 (1965), 1, 20-41; in de Engelse versie: *idem*, 'The Transformation of Western European Party Systems', in: J. Lapalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.

11. A. Panebianco, *Modelli di partito. Organizzazione e potere nei partiti politici*, Bologna, 1982, 477-502.

12. R. Rose en T. Mackie, 'Incumbency in Government: Asset or Liability?' in: H. Daalder en P. Mair, red., *Western European Party Systems. Continuity and Change*, Londen, 1983, 115-137.

13. L. Versteylen, *Hoe verhoudt zich de beweging anders gaan leven tot de partij Agalev?*, Antwerpen, 1989.

14. K. Deschouwer, *De wortels van de democratie. Agalev op zoek naar een goede vorm*, Antwerpen, 1996, 86.

15. Deschouwer, *op.cit.*, 87.

16. Interview met M. Aelvoet op 14 november 1997 te Brussel, niet gepubliceerd.

17. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe IL, 1949, 151-160; zie ook: C.J. Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs*, Utrecht, 1983, 72.

18. P. Georgiou, 'The Goal Paradigm and Notes Towards a Counter Paradigm', in: *Administrative Science Quarterly*, 18 (1973), 291-310, in het bijzonder 293.

19. L. De Winter, 'The Volksunie and the Bitter Sweet Dilemma between Policy Success and Electoral Survival'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Madrid, 1994.

20. De Winter, *op.cit.*, 6.

21. P. Menu, *Congresresoluties van de Vlaamse politieke partijen*. D1. 1: *De Volksunie 1955-1993*, Gent, 1994, VI.

22. D. Hearl, 'Belgium, 1946-1981', in: I. Budge, red., *Ideology, Strategy and Party Movement: Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*, Cambridge, 1987.

23. Zie K. Hoflack, *Monologen met Hugo Schiltz*, Leuven, 1992.

24. K. Deschouwer, *Organiseren of bewegen. De evolutie van Belgische partijstructuren sinds 1960*, Brussel, 1993, 121.

25. H. Todts, *Staat in ontbinding? België in de jaren '80*, Leuven, 1988, 17.
26. Hoflack, *op.cit.*.
27. Zie J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66*, Amsterdam, 1967; J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1970), 1, 62-79.
28. V. Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 37.
29. D66, *Statuten en huishoudelijk reglement*, z.pl. [Den Haag], z.j. [1996], art. 029, 19; zie ook: R. Hillebrand, *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992, 113-131.
30. Voss, *op.cit.*, 63-64; *Statuten en huishoudelijk reglement D66*, z.pl. [Den Haag], z.j. [1969], art. 23-38, 5-7.
31. Zie W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 94-114.
32. Van Hennekeler, *op.cit.*, 107-111.
33. B. Rogmans, *Hans van Mierlo, een bon-vivant in de politiek*, Utrecht, 1991, 98-107; Voss, *op.cit.*, 113.
34. Voss, *op.cit.*, 143; zie voorts P. Lucardie en G. Voerman, 'Worstelen met ideologie: het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, 12 (1991), 6, 19-25.
35. Voss, *op.cit.*, 109-131.
36. Voss, *op.cit.*, 132-148.
37. *Statuten en huishoudelijk reglement D'66*, Den Haag, 1978, art. 66-84, 7-8; zie ook P. van Gelderen, *Over berg en dal. Geschiedenis van D66*, Den Haag, 1990.
38. J.C. Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug. Politiek dagboek 9 maart 1981 - 5 november 1982*, Utrecht/Antwerpen, 1983, 244.
39. Rogmans, *op.cit.*, 129.
40. Rogmans, *op.cit.*, 135.
41. Zoals bleek uit de toespraak van Borst-Elders op het congres op 14 februari 1998 (zie *Trouw*, 16 februari 1998, en *NRC-Handelsblad*, 16 februari 1998).
42. L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Dutch party delegates: Background characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD', in: *Jaarboek 1980 DNPP*, Groningen, 1981, 61-86. Bij CDA, PvdA en VVD stemden respectievelijk 60%, 61% en 81% met deze uitspraak in.
43. Dat begon al met: J.P.A. Gruijters, *Profileren en organiseren*, z.pl., 1973; dan: 'Commissie besluitvorming: advies aan het hoofdbestuur', in: *Democraat*, 11 (1978), 8, 12-15; zie voor een overzicht van de meer recente discussie: P. Bootsma, 'Tussen principe en praktijk: organisatorische vernieuwingen in D66', in: I. Hartman, red., *Sporen van vernieuwing*, Amsterdam, 1996, 40-52.
44. Hillebrand, *op.cit.*, 122-125; *Statuten en huishoudelijk reglement D66*, Den Haag, 1992, art. 022, 42-43; D66, *Statuten en huishoudelijk reglement*, z.pl. [Den Haag], z.j. [1996], art. 016, 14-15.

45. De voor- en ontstaansgeschiedenis van DS'70 wordt uitvoerig beschreven in: J. Pfaff, 'Demokratisch-Socialisten 1970. Wortels en ontstaan, wording en ideeën.' Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989.
46. Voor iets andere interpretaties zie Pfaff, *op.cit.*, 119-138; G. Voerman, 'Een geval van politieke schizofrenie. Het gespleten gedachtengoed van DS'70', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 92-114; en W. Drees, '"Vleugellam". Het conflict in DS'70, voorjaar 1975', in: *ibidem*, 58-91.
47. Drees, *op.cit.*, 62.
48. Daarnaast verschilden de DS'70-ministers met hun collega's van mening over concrete bezuinigingen, en speelde politieke onervarenheid hen parten. Zie P.F. Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973*, Den Haag, 1982, 282-298.
49. Voerman, *op.cit.*, 93.
50. Voerman, *op.cit.*, 104-108.
51. Kiezers plaatsten DS'70 in 1981 slechts een klein eindje verder naar rechts dan in 1974, en nog duidelijk links van CDA en VVD, aldus C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam, 1983, 249-250.
52. *NRC-Handelsblad*, 17 januari 1983; *Het Parool*, 17 januari 1983; *Trouw*, 17 januari 1983.
53. DS'70, *Statuten en huishoudelijk reglement*, S.l., 1970, art. 18 en 23, 3 en 9.
54. J. van der Jagt, 'Een partij als géén andere (over ontstaan, grondslag en doelstelling)', in: J. van der Jagt, H. Timmermans en A.J. Verbrugh, red., *Gedenkboek GPV 1948-1988*, Amersfoort, 1988, 44-65.
55. A.J. Verbrugh, 'Het ontstaan van de richtlijnen van de nationaal-gereformeerde politiek', in: *Gedenkboek GPV 1948-1988*, 70.
56. Verbrugh, *op.cit.*, 66-91.
57. Art. 2 van de statuten van het GPV bepaalt: 'De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid in de Gereformeerde kerken in Nederland gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven' (GPV, *Informatieklapper*, Amersfoort, 1996, 2.2, 1). Vóór 1993 bepaalde art. 6.c van de statuten dat leden van de GVR 'belijdend lid zijn van een der kerken als bedoeld in artikel 2 van deze statuten' (zie bijvoorbeeld GPV, *Statuten*, Amersfoort, 1978, 3).
58. H. Timmermans, 'Een partij als alle andere', in: Van der Jagt, Timmermans en Verbrugh, *Gedenkboek GPV 1948-1988*, 106-114.
59. S.J.C. Cnossen, 'De organisatie van het GPV', in *Gedenkboek GPV 1948-1988*, 126-141.
60. Timmermans, *op.cit.*, 117.
61. Zie J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 165-199.
62. Hippe en Voerman, *op.cit.*, 183-189.
63. *NRC-Handelsblad*, 9 februari 1998.

64. Art. 6.c bepaalt nu dat leden van de Generale Verbondsraad moeten 'instemmen met de artikelen 2 en 3 van de statuten' (GPV, *De informatieklapper*, Amersfoort, 1996, 2.2, 2); deze artikelen werden echter zelf niet gewijzigd.
65. Zie onder meer: A.J. Verbrugh, 'Onze organisatie: Centrale en Generale Verbondsraad', in: *Ons Politeuma*, 26 (1973), 3, 22-24; J. van der Jagt, 'De bestuursstructuur van het GPV', in: *Ons Burgerschap*, 35 (1982), 19, 166; 'Bestuursstructuur GPV', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 8, 90-91; zie voorts: J. Weggeman, 'Reformatorische partijen en partijvernieuwing 1985-1995', in: Hartman, *Sporen van vernieuwing*, 21-39.
66. Th. Haasdijk, 'GPV: let op vrijgemaakten en jongeren!' in: *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 10, 51-52, en *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 11, 60.
67. K. Veling, 'Actuele positiebepaling van het GPV', in: J. van der Jagt e.a., red., *Politiek mozaïek. Opstellen aangeboden aan dr. A.J. Verbrugh*, Amersfoort, 1992, 168-176.
68. B. de Gaay Fortman, 'Het Christen-radicalen congres', in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, red., *Christen-radicaal*, Hilversum, 1967, 10.
69. F. van Ginneken, *De P.P.R. van 1968 tot en met 1971*, Breda, 1976, 100-115.
70. Zie de statuten en reglementen van de PPR, bijlage bij *PPRAK*, nr. 51 (mei 1974).
71. F.J. Heunks en J.J.A. Thomassen, 'Enkele sociaal-structurele kenmerken van de kiezers', in: *De Nederlandse kiezer '72*, Alphen aan den Rijn, 1973, 26-35.
72. B. de Gaay Fortman, *Politiek op termijn*, Baarn, 1974.
73. Voor een relaas van binnenuit zie: H. Waltmans, *Niet bij rood alleen*, Groningen, 1983, in het bijzonder 45-133. Met iets meer distantie geschreven, maar erg fragmentarisch is de 'partijgeschiedenis' van H. van Egdom, *Er werd een commissie ingesteld: lief en leed in 23 jaar PPR*, Amsterdam, 1991, in het bijzonder 15-18.
74. L. Koeneman, 'Het progressief overleg: vrijblijvende gedachtenwisseling of formeel bondgenootschap?', in: *Radikalenkrant*, 19 (1986), 11/12, 14.
75. 'PPR hoe verder? Het voorjaarscongres', in: *Radikalenkrant*, (1983), 3, 15-31.
76. Van der Eijk en Niemöller, *op.cit.*, 249-250.
77. 'Groen licht: op weg naar een ecologische democratie', in: *Radikale Notities*, 6 (1988), 3.
78. Zie G. Voerman, 'Hoe CPN, PPR en PSP van kleur verschooten: van klein links naar Groen Links', in: *Namens*, 5 (1990), 2, 34-39; voorts: Van Egdom, *op.cit.*, 44-48.
79. Zie de statuten en reglementen in *Handboek PPR*, Amsterdam, 1988, 1.01.1 en 1.02.11; vgl. 'Huishoudelijk reglement PPR', bijlage in: *PPRAK-tiekrant*, (1980), 150, 16-18.
80. L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, Amsterdam, 1962; P. Denekamp e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, Amsterdam, 1982, 13-45.

81. Denekamp, *op.cit.*, 84-87.
82. Denekamp, *op.cit.*, 126-148; zie ook A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977)*, Kingston ON (Canada), 1980, 101-115.
83. Denekamp, *op.cit.*, 184-199.
84. Denekamp, *op.cit.*, 227-229.
85. A.G. van der Spek, 'Klein links moet de PvdA in', in: *Namens*, 1 (1986), 8, 451.
86. L. Platvoet, 'Wat mankeert er aan de organisatie van de PSP?', in: *Socialistisch Perspektief*, 6 (1984), 4, 1-10; 'PSP-organisatie in ontwikkeling'. *SVS-bulletin*, (1987), 115, (april).
87. 'Voor een maakbaar socialisme', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 2, 7-18.
88. Zie J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191.

HET PARTIJMANDAAT

Verkiezingsbeloftes en regeringsdaden op sociaal-economisch terrein in Nederland, 1986-1998

R. Thomson

1. Inleiding

Overeenstemming tussen de beleidsvoorstellen van partijen in verkiezingsprogramma's en de daaropvolgende regeringsdaden is een belangrijk kenmerk van democratie, naar gangbare opvattingen. Met name de mandaattheorie stelt dat de beleidsvoornemens van de partijen die aan de regering deelnemen, vaker tot regeringsdaden verheven worden dan de voorstellen van oppositiepartijen.¹ De partijen die de verkiezingen hebben gewonnen, zouden een mandaat hebben gekregen om hun beleidsvoornemens uit te voeren. De mandaattheorie vindt haar oorsprong in landen met zogenoemde meerderheidskiessels, zoals het Verenigd Koninkrijk en Canada. De uitslagen van verkiezingen in zulke stelsels geven meestal duidelijk aan welke partij gewonnen heeft. Vervolgens vormt deze partij alleen de regering. In zo'n situatie ligt het voor de hand dat de beleidsvoornemens van de regerende partij grotendeels omgezet zullen worden in regeringsdaden. Later in dit artikel worden twee onderzoeken te berde gebracht, die aantonen dat dit inderdaad het geval is. De bestaande literatuur omtrent het omzetten van concrete beleidsvoornemens in regeringsdaden verschaft echter geen antwoord op de vraag in hoeverre de mandaattheorie relevant is voor coalitiesystemen zoals Nederland, waarin de verkiezingsuitslagen vaak geen eenduidige aanwijzingen van winnende partijen geven en waarin normaliter meer dan één partij regeringsverantwoordelijkheid draagt.² Deze vraag vormt de leidraad voor dit onderzoek naar de overeenstemming tussen de in de verkiezingsprogramma's van de vier grootste Nederlandse partijen voorkomende beleidsvoornemens en het daaropvolgende regeringsbeleid.³

Er wordt in dit onderzoek een ogenschijnlijk eenvoudige methode gebruikt om de relevantie van de mandaattheorie voor de Nederlandse politiek te evalueren. Kort gezegd bestaat deze methode uit een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van CDA, D66, PvdA en VVD voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986, 1989 en 1994. In totaal worden zo twaalf lijsten van beleidsvoornemens verkregen. Het belangrijkste criterium voor het opnemen van een uitspraak in de lijst, is dat die uitspraak een eenduidige voorkeur voor een concreet beleidsvoornemen moet bevatten. Vervolgens worden deze beleidsvoor-

nemens individueel onderzocht en wordt er vastgesteld of ze geheel, gedeeltelijk, of helemaal niet zijn omgezet in beleidsdaden tijdens de regeerperiode na de desbetreffende verkiezingen.

Voordat de bevindingen worden gepresenteerd, is het van essentieel belang om eerst het belangrijkste punt van kritiek op de hier gehanteerde methode nader te beschouwen. Er wordt namelijk beweerd dat partijen concrete beleidsvoornemens bijna uitsluitend op perifere beleidsgebieden presenteren en dat concurrentie tussen partijen voornamelijk gaat om de nadruk die ze leggen op uiteenlopende beleidsthema's. Er wordt in de volgende paragraaf van dit artikel evenwel aangetoond dat concrete beleidsvoornemens vaker voorkomen op centrale dan in perifere beleidsterreinen en dat ze derhalve niet als triviaal kunnen worden afgedaan. Vervolgens wordt er hier beargumenteerd dat de verschillen tussen partijen met betrekking tot de relatieve nadruk die ze op beleidsthema's leggen, een belangrijk element van partijconcurrentie is. Bovendien wordt duidelijk gemaakt dat deze stelling niet strijdig is met een erkenning van het belang van concrete beleidsvoornemens.

In de derde paragraaf van dit artikel wordt een aantal voorbeelden gepresenteerd van 'toetsbare' beleidsvoorstellen en de al dan niet geslaagde omzetting daarvan in regeringsdaden. Hierbij wordt duidelijk gemaakt dat deze beleidsvoorstellen maatschappelijk relevante kwesties betreffen. De vierde paragraaf gaat in op de vraag of er systematische patronen waar te nemen zijn in de mate waarin programmatische beleidsvoorstellen omgezet zijn in regeringsdaden. Hierbij wordt onder meer een antwoord gezocht op de volgende vragen: is het zo dat de beleidsvoorstellen van regerende partijen in Nederland in mindere mate verwezenlijkt zijn dan die van regerende partijen in het Verenigd Koninkrijk, omdat de Nederlandse partijen regeringsverantwoordelijkheid met hun coalitiepartners moeten delen? Zijn de beleidsvoorstellen van de regerende Nederlandse partijen vaker omgezet in regeringsdaden dan die van oppositiepartijen, zoals men zou mogen verwachten? Hebben bepaalde soorten beleidsvoorstellen een hogere kans op verwezenlijking: bijvoorbeeld voorstellen waarover een consensus bestaat, voorstellen om de status-quo te handhaven, of voorstellen waaraan de partijen relatief meer belang hechten?

2. Concrete beleidsvoornemens als onderdeel van partijconcurrentie

Het formuleren en presenteren van concrete beleidsvoornemens in verkiezingsprogramma's is uiteraard niet de enige manier waarop partijen met elkaar kunnen concurreren. Alleen een klein deel van de teksten van verkiezingsprogramma's bevat uitspraken die duidelijk aangeven wat de partijen zouden doen, wanneer ze in de regering zouden komen. De overige teksten bevatten beschouwingen over de prestaties van de vorige regeerperiode, de doelen die de partijen hopen te bereiken en de maatschappelijke problemen die volgens hen de hoogste prioriteit verdienen. De uitspraak, 'te veel mensen ontvangen ten onrechte of langer dan nodig een uitkering', bijvoorbeeld, geeft een maatschappelijk probleem aan, maar niet de door de partij gewenste oplossing voor dit probleem. Aangezien de meeste uitspraken in verkiezingsprogramma's zulke algemene beschouwingen bevatten,

zou het kunnen zijn dat partijen zich van elkaar onderscheiden door het leggen van meer of minder nadruk op verschillende beleidsthema's. Een groep wetenschappers heeft dit idee door onderzoek naar partijconcurrentie ontwikkeld. Zij stelden dat partijen bij de meeste beleidskwesties langs elkaar heen praten. Partijen zouden zelden direct ingaan op de uitspraken van andere partijen door die uitspraken te steunen of te verwerpen. In plaats daarvan onderscheiden partijen zich door uitspraken te doen op andere beleidsgebieden, die geen directe samenhang vertonen met de uitspraken van andere partijen. Verder veronderstellen zij dat het moeilijk is voor partijen om hun beleidsposities te veranderen van de ene verkiezing op de andere, zonder hun betrouwbaarheid in de ogen van de kiezers te verliezen. Dus zouden partijen indirect met elkaar concurreren door het leggen van meer of minder nadruk op bepaalde beleidsthema's. Een partij die bijvoorbeeld meer nadruk legt op het beleidsthema 'uitbreiding sociale voorzieningen' streeft in hogere mate naar uitbreiding van sociale voorzieningen dan partijen die minder nadruk leggen op dit thema.

Om deze theorie van partijconcurrentie te toetsen werd een grootschalig onderzoek gestart in het kader van het zogenaamde '*Comparative Manifestos Project*'. Voor dit project is een coderingsschema ontworpen dat 54 categorieën bevat. Elke categorie verwijst naar een beleidsthema dat als een belangrijk politiek strijdpunt in moderne Westerse democratieën wordt beschouwd. Een paar voorbeelden: 'uitbreiding sociale voorzieningen', 'milieubescherming' en 'het stimuleren van ondernemerschap'. Elke relevante zin van de geanalyseerde verkiezingsprogramma's is in één van die 54 categorieën geplaatst. In een vergelijkende studie hebben experts uit negentien landen dit coderingsschema toegepast op een totaal van 1.018 verkiezingsprogramma's voor verkiezingen tussen 1945 en 1983.⁴ Eén van de meest interessante bevindingen van deze studie was dat partijen die tot één van de vier 'families' (communistisch, socialistisch, centrum en conservatief) behoorden, van elkaar konden worden onderscheiden op basis van de nadruk die ze legden op verschillende beleidsthema's. Deze bevinding verschaftte sterke empirische steun voor de stelling dat partijen zich inderdaad van elkaar onderscheiden op basis van de relatieve nadruk die ze leggen op uiteenlopende beleidsthema's.

Daarnaast wordt gesteld dat concrete beleidsvoornemens bijna uitsluitend voorkomen in perifere beleidsterreinen. In 1992 beweerden Hofferbert en Budge dat Britse partijen eerder een vage uitspraak doen omtrent hun beleidsplannen, zoals 'Wij zullen voortgaan met het versterken van de nationale gezondheidszorg', dan een concreet voornemen uitspreken, zoals 'Wij zullen de uitgaven ten behoeve van de nationale gezondheidszorg doen verminderen'.⁵

Tabel 1. *Correlaties tussen de proporties tekst in de verkiezingsprogramma's die gewijd zijn aan bepaalde beleidsthema's en de aantallen concrete beleidsvoorstellen met betrekking tot die thema's, 1986-1994*

	PvdA	D66	CDA	VVD
1986	.85 (35)	.93 (35)	.67 (34)	.80 (36)
1989	.93 (32)	.85 (33)	.90 (35)	.78 (33)
1994	.78 (37)	.90 (38)	.77 (36)	.65 (32)

N.B.: Alle correlaties zijn significant ($P < 0,01$). Tussen haakjes het aantal beleidsthema's dat in het desbetreffende programma werd genoemd.

Het is inderdaad het geval dat negatieve voornemens op belangrijke onderwerpen zelden voorkomen in verkiezingsprogramma's. Partijen die echter positief tegenover een bepaald onderwerp staan, drukken dit vaker uit door middel van concrete voornemens dan de auteurs suggereren. De Britse *Conservatives* bijvoorbeeld, beloofden in hun verkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 1992: 'Wij zullen van jaar tot jaar het reële niveau van financiële middelen die ter beschikking van de nationale gezondheidszorg worden gesteld, doen toenemen', terwijl de *Labour Party* beloofde: 'In de volgende 22 maanden zullen aanvullende financiële middelen van ten minste één miljard pond voor investeringen in de nationale gezondheidszorg ter beschikking worden gesteld'.⁶ Uit analyse van de verkiezingsprogramma's blijkt weinig empirische ondersteuning voor de stelling dat concrete beleidsvoornemens naar regeringsdaden verwijzen met geringe sociale gevolgen.

De stelling dat de concrete beleidsvoorstellen bijna uitsluitend op perifere onderwerpen slaan, wordt nu onderzocht aan de hand van een kwantitatieve werkwijze voor de verkiezingsprogramma's van de vier grootste Nederlandse partijen uit 1986, 1989 en 1994. Daarbij worden de gegevens over de aantallen beleidsvoorstellen gecombineerd met de gegevens van het bovengenoemde *Comparative Manifestos Project*, waarin deze programma's gecodeerd werden.⁷ Wanneer de beleidsvoorstellen voornamelijk terreinen zouden betreffen die de partijen als perifeer beschouwen, dan zouden er verhoudingsgewijs minder voorstellen worden gedaan op beleidsterreinen die veel aandacht in de programma's kregen. Met andere woorden, als de stelling waar is, zouden we negatieve correlaties verwachten tussen de proporties tekst van de verkiezingsprogramma's die aan bepaalde thema's gewijd zijn, en het aantal concrete voorstellen dat op die terreinen wordt gedaan. Tabel 1 verschaft bewijs voor het tegenovergestelde. Alle correlaties zijn positief, sterk en statistisch significant: hoe meer nadruk partijen leggen op een bepaald beleidsthema in hun verkiezingsprogramma's, hoe meer concrete voorstellen ze op dat punt doen. Het komt zelden voor dat partijen veel aandacht schenken aan een beleidsthema, zonder duidelijke uitspraken over hun

beleidsintenties op dat gebied.⁸ Een meer kwalitatieve analyse van de Nederlandse verkiezingsprogramma's leidt tot een soortgelijke conclusie. De concrete beleidsvoornemens slaan op regeringsdaden die belangrijke gevolgen hebben voor bepaalde groepen binnen de maatschappij: de koppeling tussen uitkeringen en inkomens, rechten op huursubsidie, de organisatie van de gezondheidszorg - om een paar voorbeelden te noemen. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op een aantal voorbeelden.

Aangezien specifieke beleidsvoorstellen een belangrijk element in de verkiezingsprogramma's vormen, is de vraag relevant hoe partijen zich opstellen ten opzichte van elkaars concrete beleidsvoornemens. Klopt de stelling dat partijen langs elkaar heen praten en zelden de voorstellen van hun tegenstanders expliciet steunen of verwerpen? Tabel 2 verschaft empirische steun voor deze stelling met betrekking tot het Nederlandse partijstelsel. Bij elk voornemen in elk van de hier onderzochte twaalf verkiezingsprogramma's werd nagegaan of het gerelateerd kon worden aan een voornemen binnen de in hetzelfde jaar verschenen programma's van de overige drie partijen.

Tabel 2. Langs elkaar heen pratende partijen, 1986-1994

	PvdA (N=536)	D66 (N=562)	CDA (N=493)	VVD (N=427)
PvdA	-	68%	73%	70%
D66	67%	-	72%	68%
CDA	77%	76%	-	71%
VVD	79%	77%	74%	-

n = totaal aantal voorstellen dat in de verkiezingsprogramma's van de in de kolom genoemde partij gevonden is voor de verkiezingen van 1986, 1989 en 1994.

N.B.: Percentages van het totale aantal in de verkiezingsprogramma's gevonden voorstellen die géén direct verband hebben, hetzij in positieve of negatieve zin, met één of meer voorstellen in de programma's van de drie andere partijen voor dezelfde verkiezingen.

In geen enkel verkiezingsprogramma heeft meer dan de helft van het totaal aantal beleidsvoorstellen een duidelijke relatie, hetzij ondersteunend, hetzij verwerpend, met de voorstellen in het verkiezingsprogramma van een andere partij. Gemiddeld heeft maar liefst driekwart van de voorstellen geen enkel direct verband met één of meer van de voorstellen van een andere partij. Van de 540 concrete beleidsvoornemens die in de verkiezingsprogramma's van de PvdA voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986, 1989 en 1994 gevonden zijn, vertoonden 361 (67%) geen direct verband met de voorstellen van D66 (zie tabel 2).

Bij de meerderheid van de onderwerpen waarover partijen beleidsvoornemens presenteren, hebben kiezers dus geen duidelijke informatie omtrent de beleidsposities van andere partijen. Dit wil echter niet zeggen dat er niets te kiezen valt tussen partijen die in hun verkiezingsprogramma's langs elkaar heen praten. Ten eerste zouden partijwoordvoerders tijdens de verkiezingscampagne kunnen reageren op de beleidsvoorstellen van andere partijen die in hun eigen verkiezingsprogramma's niet aan de orde kwamen. Ten tweede kunnen beleidsvoornemens die niet direct aan elkaar gerelateerd zijn, alsnog partijen duidelijk van elkaar onderscheiden omdat ze in bredere zin wel hetzelfde beleidsterrein betreffen. Zo kan bijvoorbeeld de ene partij een verlaging van het basistarief in de inkomstenbelasting voorstellen, terwijl een andere een verlaging van het toptarief nastreeft. De ene actie sluit de andere niet uit, maar deze uitspraken duiden wel aan dat de twee partijen verschillende prioriteiten hebben op het terrein van belastingen.

Wanneer de concrete beleidsvoornemens van politieke partijen daadwerkelijk een belangrijk onderdeel van de concurrentie tussen partijen vormen, moeten de verbanden tussen deze voornemens een duidelijk beeld van de politieke afstanden tussen de partijen in een politiek systeem kunnen verschaffen. Om dit te onderzoeken worden de politieke afstanden tussen de vier grootste Nederlandse partijen gemeten aan de hand van de overeenstemming tussen hun beleidsvoorstellen. Hierbij wordt gekeken naar de beleidsvoorstellen van elke combinatie van twee partijen die een direct verband met elkaar vertoonden. Van dit totaal wordt het percentage voornemens berekend die voornemens van de andere partij direct ondersteunen. Het overige percentage voornemens vertoont een verschil van mening tussen de twee partijen. Bij deze berekeningen worden de beleidsvoornemens die niet direct aan die van de andere partij gerelateerd zijn, buiten beschouwing gelaten.

Op basis van de bestaande kennis over partijconcurrentie in het algemeen en de politieke verhoudingen in Nederland in het bijzonder, rijst de vraag wat de verwachtingen omtrent de mate van overeenstemming bij concrete beleidsvoorstellen tussen de Nederlandse partijen zijn. Vergelijkend onderzoek naar partijconcurrentie in verschillende landen toont duidelijk aan dat de politieke posities van partijen op de belangrijkste onderwerpen zich op basis van één dimensie van elkaar te onderscheiden: de zogenaamde links-rechts dimensie. Ook Nederlandse kiezers blijken de begrippen links en rechts te gebruiken bij het bepalen van hun partijvoorkeur.⁹ Een groep van voornamelijk Nederlandse politicologen is herhaaldelijk geïnterviewd om de posities van Nederlandse partijen op de belangrijkste politieke onderwerpen in te schatten.¹⁰ Over het

algemeen plaatsten zij de PvdA links op de links-rechts schaal, D66 in het midden, het CDA net rechts van het midden en de VVD rechts.

Ook ons onderzoek bevestigt de verwachting dat de mate van overeenstemming tussen partijen op basis van hun concrete beleidsvoornemens de veronderstelde posities van die partijen op de links-rechts dimensie weerspiegelt. In elk van de drie onderzochte verkiezingsjaren blijkt dat de VVD de meeste overeenkomsten met het CDA vertoonde, en de minste met de PvdA (zie tabel 3).

Tabel 3. Mate van overeenstemming tussen elk paar partijen in 1986, 1989 en 1994

1986	PvdA	D66	CDA
D66	92% (135)		
CDA	73% (100)	87% (82)	
VVD	64% (103)	80% (80)	82% (94)
1989	PvdA	D66	CDA
D66	91% (115)		
CDA	70% (96)	78% (97)	
VVD	64% (69)	74% (96)	81% (85)
1994	PvdA	D66	CDA
D66	85% (111)		
CDA	79% (58)	80% (93)	
VVD	75% (67)	78% (94)	87% (70)

n = totaal aantal voornemens van de twee partijen die direct aan elkaar gerelateerd zijn.

N.B.: De mate van overeenstemming is gemeten als het percentage van concrete voornemens die overeenkomstig zijn, van alle voornemens gedaan door de twee partijen die direct aan elkaar gerelateerd zijn.

De directe meningsverschillen tussen de partijen zijn in de programma's van 1994 in het algemeen kleiner geworden dan in 1989 en 1986. Het is opmerkelijk dat de overeenstemming tussen VVD en PvdA toenam van 64% tot 75%, voordat deze twee partijen voor het eerst in hetzelfde kabinet kwamen te zitten.

3. Enkele beleidsvoorstellen en regeringsdaden nader bekeken

Er werd in de vorige paragraaf aangetoond dat de in de verkiezingsprogramma's voorkomende beleidsvoorstellen geconcentreerd worden binnen de beleidsthema's die partijen als belangrijk beschouwen en dat de verbanden tussen de voornemens van verschillende partijen de veronderstelde afstanden tussen de partijen weerspiegelen. Het is ook essentieel om na te gaan of deze beleidsvoornemens van maatschappelijk belang zijn. Met enkele voorbeelden zal hier aangetoond worden dat dit inderdaad vaak het geval is. Deze voorbeelden betreffen de koppeling tussen uitkeringen en lonen, de arbeidsongeschiktheid, het scheppen van werkgelegenheid in de collectieve sector, de Winkelsluitingswet en de inkomstenbelasting. De hier te behandelen voorbeelden bestrijken slechts een deel van alle beleidsvoornemens die in het kader van dit onderzoek nader bestudeerd worden.¹¹ De belangrijkste bronnen voor dit onderzoek waren beleidsdocumenten van onderzoeksinstanties en ministeries, interviews met beleidsspecialisten, en een CD-ROM database met verwijzingen naar alle regeringsdaden sinds 1 januari 1996.¹² Van elk voorstel werd nagegaan of het volledig, gedeeltelijk of helemaal niet in regeringsdaden werd omgezet tijdens de kabinetsperiode volgend op de desbetreffende verkiezingen.

3.1 Aanpassingen in de sociale zekerheidsuitkeringen

Inflatie en loonstijgingen tasten de absolute en relatieve waarde van sociale uitkeringen aan. Sinds 1981 is er in Nederland een systeem van automatische koppeling van kracht, waarbij loonsverhogingen automatisch moeten leiden tot een gelijke toename van de uitkeringen zonder dat de regering hier een beslissing over hoeft te nemen. Het systeem van automatische koppeling is echter veelvuldig buiten werking gesteld, waarbij de uitkeringen in een bepaald jaar bevroren of alleen gedeeltelijk gekoppeld werden.¹³

In hun verkiezingsprogramma's voor 1989 deden de vier partijen verschillende voorstellen omtrent het systeem waarmee uitkeringen moesten worden aangepast. D66, CDA en VVD stelden ieder een beleidsmatig koppelingsstelsel voor, waarbij de beslissing om al dan niet te koppelen jaarlijks zou worden genomen. Alleen de PvdA wilde het systeem van automatische koppeling handhaven. Het instellen van een beleidsmatige koppeling zou in feite het wettelijk kader in overeenstemming met de praktijk gebracht hebben. Conform de afspraak in het regeerakkoord van 1989 werd gedurende de kabinetsperiode 1989-1994 een nieuwe wet op de aanpassing van uitkeringen van kracht.¹⁴ Aangezien het principe van automatische koppeling in de nieuwe wet gehandhaafd bleef, was het nieuwe systeem niet conform de voorstellen van CDA, D66 en VVD. De nieuwe wet stelde criteria vast waarbij de koppeling voorlopig buiten werking kon

worden gesteld, met name zodra de verhouding tussen economisch actieve individuen en uitkeringsgerechtigden boven een af te spreken niveau kwam. Tijdens de kabinetsformatie in 1989 werd er afgesproken dat deze verhouding 100 : 86 (economisch actieven: uitkeringsgerechtigden) moest bedragen. Deze verhouding is in 1993 overschreden, wat de regering de gelegenheid gaf om van de koppeling af te wijken. Tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel bracht een woordvoerder van de CDA-fractie in de Eerste Kamer bezwaren tegen het voorstel naar voren en sprak een duidelijke voorkeur uit voor een stelsel van beleidsmatige en gedifferentieerde aanpassingen.¹⁵ De verantwoordelijke minister heeft als hoofdlijn van het wetsvoorstel geformuleerd: koppelen is regel, afwijken is uitzondering.¹⁶ Het PvdA-voorstel om het principe van automatische koppeling te handhaven, wordt hier dan ook beoordeeld als volledig omgezet in een regeringsdaad. De voorstellen van de andere drie partijen worden als niet gerealiseerd beschouwd.

De feitelijke aanpassingen van uitkeringen zijn uiteraard van meer belang voor de meeste burgers dan het systeem waarmee de regering deze aanpassingen verricht. Over de uitkeringen zelf waren de standpunten van de partijen over het algemeen minder eenduidig. Daar komt bij dat de toepassing of het voorlopig buiten werking stellen van de koppeling maar één van de mogelijke beleidsmaatregelen is waarmee een regering de koopkracht van uitkeringsgerechtigden kan beïnvloeden. Andere beleidsmogelijkheden betreffen de rechten op bepaalde uitkeringen, of de bedragen die van de uitkeringen worden afgetrokken.

In zijn verkiezingsprogramma uit 1986 stelde het CDA dat de koopkracht van uitkeringen en de koopkracht van uitkeringsgerechtigden tijdens de volgende kabinetsperiode op hetzelfde niveau als dat van 1986 gehandhaafd moesten worden. Soortgelijke uitspraken zijn in het programma van D66 ook te vinden. Het voorstel om de koopkracht van uitkeringen te handhaven, hield in de praktijk in dat de koppeling buiten werking moest worden gesteld om te voorkomen dat ze de loonstijgingen zouden volgen. De VVD pleitte in haar programma voor het buiten werking stellen van de koppeling, maar maakte niet duidelijk of de uitkeringen überhaupt moesten worden aangepast. Omdat de bovengenoemde drie beleidsvoorstellen ieder een buiten werking stellen van het koppelingsmechanisme inhielden, worden ze als aan elkaar overeenkomstig beschouwd. Deze drie voorstellen waren duidelijk te onderscheiden van het PvdA-voorstel waarbij de koppeling volledig toegepast zou worden. Na de verkiezingen van 1986 volgde het kabinet van CDA en VVD dezelfde beleidslijn als daarvoor, dat wil zeggen: de uitkeringen werden bevroren.¹⁷ De beleidsvoorstellen van het CDA en D66 zijn daarom als niet gerealiseerd te beschouwen. Op andere beleidsterreinen nam de regering echter wel maatregelen om de koopkracht van uitkeringsgerechtigden te beschermen. Daar deze maatregelen geen aanpassing van de uitkeringen inhielden, doen ze hier verder niet ter zake. Het voorstel van de VVD wordt hier als volledig omgezet in regeringsdaden beschouwd, en het PvdA-voorstel als niet gerealiseerd.

In 1989 was D66 op dit punt in zijn verkiezingsprogramma opgeschoven in de richting van de PvdA. Deze twee partijen ijverden beide voor een verhoging van de uitkeringen gelijk aan de toename van de lonen. Deze keer stelde de VVD

enkele aanpassingen van de uitkeringen voor om hun koopkracht te beschermen. Het CDA beloofde de uitkeringen ten minste te compenseren voor inflatie. Conform het in 1989 ondertekende regeerakkoord werd door het derde kabinet-Lubbers van CDA en PvdA de koppeling gedeeltelijk hersteld.¹⁸ In 1990 en 1991 werd de koppeling toegepast, maar in 1992 en 1993 weer buiten werking gesteld. Daarom kunnen de voorstellen van de PvdA en D66 alleen als gedeeltelijk omgezet in regeringsdaden worden beschouwd. De voorstellen van het CDA en de VVD om de uitkeringen te verhogen teneinde deze te compenseren voor inflatie, werden over de gehele periode van 1990 tot 1994 als gerealiseerd beoordeeld.

Na de verkiezing van 1994 is de koppeling weer vaker toegepast, hoewel zij nog in 1995 buiten werking werd gesteld.¹⁹ Deze beleidslijn komt overeen met een uitspraak van het verkiezingsprogramma van de PvdA uit 1994 waaruit duidelijk blijkt dat volledige koppeling de voorkeur van de partij genoot. De PvdA streefde naar 'het uitvoeren van de Wet Koppeling met Afwijkingmogelijkheden (WKA) naar letter en geest. Dat betekent bruto inkomensverbeteringen als dat volgens de wet mogelijk is, dan wel netto aanpassingen indien volgens de WKA de economische situatie tot afwijking van de regel dwingt'.²⁰ Zowel de beleidslijn gevolgd gedurende het kabinet-Kok als het PvdA-voorstel, komen duidelijk niet overeen met het voorstel van de VVD om de uitkeringen te bevriezen op het niveau van 1994.

3.2 Arbeidsongeschiktheid

Vanaf 1986, en in het bijzonder in de kabinetsperiode 1989-1994 nam de bezorgdheid over de groei van de uitgaven voor arbeidsongeschiktheid in politieke kringen sterk toe en werden verschillende maatregelen daartegen overwogen. Sommige betroffen arbeidsmarktbeleid; deze worden hier buiten beschouwing gelaten. In deze paragraaf worden alleen beleidsmaatregelen en voorstellen behandeld die aanpassingen in de sociale zekerheidswetten beoogden. Het werd pas na de verkiezingen van 1989 duidelijk hoe groot het probleem eigenlijk was. Het regeringsbeleid op dit terrein in de periode 1989-1994 kan dan ook moeilijk gerelateerd worden aan de beleidsvoorstellen van de regerende partijen.

Tijdens het najaarsoverleg met de sociale partners in 1990 werd er een pakket beleidsmaatregelen afgesproken dat de toename van het aantal arbeidsongeschikten zou moeten beperken.²¹ Deze maatregelen betroffen voor het grootste deel arbeidsmarktbeleid, zoals het versterken van de arbeidsbescherming van degenen die gedeeltelijk arbeidsongeschikt werden. Er was echter één belangrijke maatregel die wel op een sociale zekerheidswet sloeg: de Ziektewet, de regeling voor arbeidsongeschiktheid met een duur van minder dan één jaar. Er werd afgesproken dat werkgevers binnen bedrijfstakken waarin meer werknemers afvloeden naar de Ziektewet hogere verzekeringspremies moesten gaan betalen.²² Deze afspraak lijkt wellicht op een voorstel dat in de verkiezingsprogramma's van de VVD en D66 (uit 1989) was opgenomen. Beide partijen stelden daarin een

premiedifferentiatie voor in de regeling voor langdurige arbeidsongeschiktheid, de Wet Arbeidsongeschiktheid (WAO). De Ziektewet en de WAO zijn echter twee aparte regelingen en het beleid met betrekking tot de Ziektewet kan dus niet worden beschouwd als gerelateerd aan het voorstel omtrent de WAO. Het voorstel om premiedifferentiatie in de WAO te introduceren werd overigens bij de verkiezingen van 1994 herhaald, deze keer door het CDA. Vervolgens werd het in hetzelfde jaar in het regeerakkoord opgenomen en als wet gerealiseerd.²³ In 1991 werd vastgesteld dat de afgesproken beleidsmaatregelen onvoldoende waren om een stabilisatie van het aantal arbeidsongeschikten te bewerkstelligen.²⁴ Vervolgens zijn twee belangrijke wetsvoorstellen ingediend. In de eerste plaats werd een nieuwe definitie van arbeidsongeschiktheid geïntroduceerd, die een afname van het aantal arbeidsongeschikten als gevolg van psychische klachten beoogde.²⁵ De definitie eist dat een individu aan objectieve medische criteria moet voldoen om in aanmerking te komen voor een arbeidsongeschiktheidsuitkering. In de tweede plaats werd het inkomensgerelateerde deel van de WAO-uitkering afhankelijk gesteld van de leeftijd van de uitkeringsgerechtigde, waarbij mensen onder de 32 jaar hun recht op dit deel helemaal kwijt raakten. Deze maatregel wekte veel weerstand op, met name binnen de PvdA. Hoewel deze maatregel als zodanig in het PvdA-verkiezingsprogramma van 1989 niet ter sprake kwam, beloofde de partij daarin wel dat de werknemersverzekeringen inkomensafhankelijk zouden blijven. Nu bleven de werknemersverzekeringen in hun geheel beschouwd inderdaad afhankelijk van het laatst verdiende loon van de uitkeringsgerechtigde. Het feit dat de inkomensafhankelijkheid van deze regeling beperkt werd en dat deze afhankelijkheid voor mensen onder de 32 jaar afgeschaft werd, betekent niettemin dat deze belofte om de status-quo te handhaven alleen als gedeeltelijk nagekomen kan worden beschouwd.

De Ziektewet onderging nog een belangrijke wijziging onder het derde kabinet-Lubbers.²⁶ Tot die tijd waren werkgevers krachtens de Ziektewet verzekerd tegen de risico's van voorlopige arbeidsongeschiktheid van hun werknemers door de bedrijfsverenigingen waarvan ze lid waren. Nu werden werkgevers zelf verantwoordelijk gesteld voor het doorbetalen van de salarissen van hun zieke werknemers tijdens de eerste zes weken van arbeidsongeschiktheid (kleinere bedrijven voor de eerste twee weken). Een doel van deze beleidsmaatregel was werkgevers te stimuleren tot een actievere rol bij herintegratie en behoud van gedeeltelijk arbeidsongeschikten in de werksfeer. Een argument tegen de introductie van deze maatregel - evenals veel andere maatregelen met betrekking tot dit onderwerp - is dat als gevolg hiervan werkgevers sneller geneigd zullen zijn om personeel te selecteren op basis van gezondheidscriteria.²⁷

Deze beleidsmaatregel werd niet voorspeld door voorstellen in de verkiezingsprogramma's van 1989. CDA en VVD verdedigden in hun programma's voor de verkiezingen van 1994 echter wel de voortzetting van deze beleidslijn. Het CDA stelde een verlenging voor van de periode, waarbinnen werkgevers zelf verantwoordelijk zijn voor het doorbetalen van het salaris van hun arbeidsongeschikte werknemers. In het D66-programma van 1994 werd een zodanige verlenging van deze periode voorgesteld dat de Ziektewet helemaal afgeschaft kon worden. In het regeerakkoord van 1994 werd vervolgens aangekondigd dat

de Ziektewet geprivatiseerd zou worden. Conform deze aankondiging werd vanaf 1 maart 1996 een nieuwe wet van kracht, waarbij werkgevers zelf verantwoordelijk werden gesteld voor het doorbetalen van 70% van de salarissen van hun arbeidsongeschikte werknemers. Als gevolg van deze nieuwe wet werd de Ziektewet beperkt tot bijzonder kwetsbare groepen. Deze kwetsbare groepen betreffen onder andere arbeidsongeschikte werknemers van bedrijven die failliet zijn gegaan, en werklozen die arbeidsongeschikt worden.²⁸ Het van kracht worden van deze wet wordt beschouwd als een volledige realisatie van het voorstel van zowel CDA als D66. Het leek ons onjuist om handhaving van de bescherming van een relatief gering aantal bijzonder kwetsbare groepen als strijdig met het voorstel van D66 te beschouwen.

3.3 Werkgelegenheid in de collectieve sector

Het scheppen van arbeidsplaatsen voor langdurig werklozen in de collectieve sector heeft steeds meer aandacht gekregen tijdens de hier onderzochte regeerperiodes. De banenpoolregeling werd in 1990 van kracht als onderdeel van het sociale vernieuwingsbeleid van het derde kabinet-Lubbers.²⁹ Deze regeling beoogde arbeidsplaatsen in de collectieve sector te creëren voor individuen die langer dan drie jaar werkloos waren. De arbeidsplaatsen werden in samenwerking met de gemeenten georganiseerd. Eén van de argumenten voor het banenplan was dat de groep langdurige werklozen het beste door middel van lokale beleidsinitiatieven bereikt kon worden. Aan het eind van de regeerperiode 1989-1994 hadden 20.000 voormalige werklozen in het kader van deze regeling een banenpoolplaats gekregen.³⁰ Het scheppen van gesubsidieerde arbeidsplaatsen via lokaal initiatief was een voorstel van de PvdA in haar verkiezingsprogramma van 1989.

Het creëren van werkgelegenheid in de collectieve sector kreeg in 1994 steun van de drie aanstaande leden van het 'paarse' kabinet. Het CDA maakte toen geen concrete beleidsvoorstellen op dit onderwerp kenbaar. De PvdA en de VVD daarentegen gaven specifiek het minimum aantal te scheppen arbeidsplaatsen aan en noemden de sectoren waarin die banen zich moesten bevinden. De PvdA beloofde geld voor een totaal van minstens 25.000 nieuwe arbeidsplaatsen in de gezondheidszorg, de ouderenzorg en de maatschappelijke dienstverlening, op voorwaarde dat het geld aan functies in de laagste loonschalen zou worden besteed. De VVD stelde voor dat er minstens 20.000 banen bij moesten komen voor zorg, toezicht en criminaliteitsbestrijding. D66 liet zich minder specifiek uit, maar wilde ook extra tijdelijke werkgelegenheid scheppen met behulp van uitkeringsgelden. Hoewel deze voorstellen dus niet onbelangrijke nuanceverschillen vertonen, hebben ze dezelfde beleidslijn gemeen. Daarom werd hier besloten om deze voornemens te beschouwen als aan elkaar gerelateerd.

Overeenstemming tussen de drie partijen bleek ook uit het regeerakkoord dat ze na de verkiezingen met elkaar sloten. Daarin werd aangekondigd dat de regering op grote schaal werkgelegenheid voor langdurige werklozen zou scheppen met gebruik van uitkeringsgelden. Deze banen zouden in die sectoren moeten komen die in de verkiezingsprogramma's van PvdA en VVD genoemd werden. Tijdens de uitvoering van dit voorstel werden dit soort banen algemeen bekend als

'Melkert-banen', genoemd naar de minister die de meeste verantwoordelijkheid voor het banenplan droeg. Het banenplan bestond uit een aantal regelingen die tijdens deze kabinetsperiode van kracht zijn geworden. Eén daarvan beoogt het scheppen van 40.000 banen voor onder andere veiligheid, monumentenzorg, onderwijs en gezondheidszorg. Deze arbeidsplaatsen zijn structureel van aard, dat wil zeggen: ze worden voor onbepaalde tijd gefinancierd.³¹ Een andere regeling beoogde het scheppen van 20.000 extra tijdelijke arbeidsplaatsen.³² Deze beleidsdaden werden als volledige realisatie van de in 1994 gepresenteerde beleidsvoornemens van de paarse coalitiepartijen beschouwd.

3.4 Liberalisering van winkelsluitingstijden

De wettelijke regeling van de winkelsluitingstijden is zowel door het derde kabinet-Lubbers als door het kabinet-Kok geliberaliseerd, waarbij de laatste liberalisering duidelijk van een grotere omvang was. Vóór deze wettelijke wijzigingen mochten winkels over het algemeen niet langer dan 52 uur per week open zijn. Bovendien waren ze beperkt in het tijdvak waarbinnen ze open mochten zijn: bijvoorbeeld niet later dan zes uur 's avonds door de week en vijf uur 's avonds op zaterdagen. 's Zondags bleven de winkels in het algemeen dicht, hoewel gemeenten 'koopzondagen' vier keer per jaar mochten toestaan.³³ De voorstanders van liberalisering voerden aan dat een versoepeling van deze regelingen consumenten meer vrijheid zou bieden. Versoepeling van de geldende Winkelsluitingswet zou bovendien werkgelegenheid scheppen voor veel werknemers in de dienstensector. Religieuze groeperingen die het bijzondere karakter van de zondag wilden handhaven, maakten duidelijk bezwaar tegen de liberalisering van de wet. Het is dus onmogelijk om dit onderwerp van de hand te wijzen als triviaal of perifeer. Kennelijk waren de partijen het met deze stelling eens, aangezien negen van de hier onderzochte twaalf verkiezingsprogramma's beleidsvoorstellen op dit onderwerp bevatten. In acht van die negen programma's werd één of andere vorm van liberalisering voorgestaan.

In hun verkiezingsprogramma's voor 1986 verklaarden VVD, D66 en PvdA, de vaststelling van de openingstijden meer aan winkeleigenaren zelf over te willen laten. De beleidsvoorstellen zijn zodanig geformuleerd dat er geen duidelijk meningsverschil tussen de partijen te bespeuren valt. De drie voorstellen zijn dan ook als aan elkaar gerelateerd beschouwd. Het CDA koos ervoor om dit onderwerp niet expliciet in zijn programma op te nemen. Het regeerakkoord van 1986 bevatte een weinig heldere uitspraak over winkelsluiting: er zou 'worden bezien of specifieke wensen vanuit de betrokken bedrijfssectoren kunnen leiden tot aanpassing' van de Winkelsluitingswet.³⁴ Hoewel het regeerakkoord liet zien dat het onderwerp op de politieke agenda stond, gaf het niet eenduidig aan of de regering van plan was om de in de verkiezingsprogramma's opgenomen voorstellen in beleidsdaden om te zetten. De regeerperiode 1986-1989 bracht geen wijzigingen in de Winkelsluitingswet met zich mee, wat betekent dat de drie voorstellen als niet gerealiseerd worden beschouwd.

Het onderwerp winkelsluitingstijden stond ook bij de verkiezingen van 1989 ter discussie. De VVD en D66 herhaalden hun voorkeur voor een versoepeling van

de Winkelsluitingswet in hun programma's. De PvdA deed hierover deze keer geen uitspraken, terwijl het CDA stelde dat de toen geldende wet gehandhaafd zou moeten worden. Het regeerakkoord van 1989 noemde de winkelsluitingstijden niet als een onderwerp waarvoor het nieuwe kabinet initiatieven zou moeten ontplooiën. Beleidswijzigingen bleven echter onder het derde kabinet-Lubbers niet uit. Ten eerste kreeg bij wijze van experiment een beperkt aantal gemeenten ruimere bevoegdheden om winkels voor langere duur open te laten.³⁵ Ten tweede werd een aanpassing van de Winkelsluitingswet van kracht waarbij het totaal aantal toegestane openingsuren per week van 52 tot 55 werd uitgebreid.³⁶ Winkels mochten nu op weekdagen tot half zeven 's avonds open blijven. Gemeenten kregen bovendien de ruimte om meer koopzondagen toe te staan. Deze beleidsdaden zijn duidelijk niet conform de voorkeur van het CDA om de toen geldende wet te handhaven. De getroffen maatregelen zijn wel in brede zin in overeenstemming met het voorstel van D66, maar niet volledig. D66 wenste bijvoorbeeld openingstijden tot zeven uur 's avonds in plaats van tot half zeven mogelijk te maken. Daarom wordt het D66-voorstel als gedeeltelijk gerealiseerd beschouwd. De ingevoerde maatregelen werden ook door hun voorstanders nogal bescheiden geacht. Zij meenden dat deze veranderingen onvoldoende inspeelden op de maatschappelijke behoefte aan meer flexibiliteit.³⁷ Het lijkt daarom juist, ook het VVD-voorstel om de wet te 'liberaliseren' als gedeeltelijk gerealiseerd te betitelen.

In 1994 stonden de PvdA, D66 en de VVD in hun programma's ieder een meer omvangrijke liberalisering van de winkelsluiting voor. Dit werd expliciet in het regeerakkoord afgesproken. Hoewel het CDA-programma geen concrete uitspraken over dit onderwerp bevatte, verzette deze partij zich tegen de aankondigde liberalisering. De wet die conform de afspraak in het regeerakkoord van kracht werd, stond in principe winkeleigenaren zelf toe hun openingstijden te bepalen, waarbij tussen zes uur 's ochtends en tien uur 's avonds geen beperkingen opgelegd werden. Hoewel winkels op zondagen in principe dicht zouden blijven, kregen gemeenten meer ruimte om uitzonderingen op deze regel toe te staan. Het lijkt onwaarschijnlijk dat zulke wetswijzigingen plaats hadden gevonden als het CDA in het kabinet had gezeten. De afwezigheid van een concreet beleidsvoorstel in het verkiezingsprogramma van deze partij betekent echter dat deze nieuwe wet niet in strijd lijkt met de voorstellen in dat program.

3.5 Belastingen

De beleidsvoorstellen op het gebied van belastingen die in de verkiezingsprogramma's van 1986 gevonden zijn, laten zien dat een verlaging van de belastingdruk bij alle partijen prioriteit genoot. In alle vier programma's kwamen toetsbare uitspraken op dit punt voor, waarbij met name verlagingen van werkgevers- en werknemersverzekeringspremies en loon- en inkomstenbelasting bepleit werden, die een direct effect op de loonkosten zouden hebben. Er was daarover geen zichtbaar meningsverschil tussen de partijen. De PvdA legde echter wel een andere nadruk dan de overige drie. In het PvdA-programma werd voorgesteld dat de belastingdruk voor inkomens tot anderhalf keer het modale inkomen verlaagd

moest worden, terwijl in de andere programma's een algemene verlaging van belastingen op inkomens verdedigd werd. De extra kwalificatie in het voorstel van de PvdA betekent niet dat het voorstel van de andere partijen haar tegenstond, en evenmin andersom. Alle vier voorstellen zijn als aan elkaar gerelateerd te beschouwen.

Het regeerakkoord van 1986 bevatte uitspraken die overeenkwamen met deze beleidsvoorstellen. Daarbij werd gesteld dat een reductie van het verschil tussen bruto- en nettolonen van groot belang was. Om dit doel te bereiken werden reducties in loon- en inkomstenbelasting en sociale premies in het regeerakkoord aangekondigd. Een analyse van het beleid in de kabinetsperiode 1986-1989 leidt tot de eenduidige conclusie dat de bovengenoemde voorstellen in regeringsbeleid werden omgezet. Sociale verzekeringspremies die door werkgevers betaald moeten worden, werden inderdaad gereduceerd. Het gemiddelde verschil tussen bruto- en nettolonen is afgenomen op zowel het minimumniveau als op het niveau van modaal en twee keer modaal; zo nam bijvoorbeeld het gemiddeld verschil tussen bruto- en nettolonen op modaal niveau tussen 1986 en 1989 af van 45% naar 42%.³⁸

In 1989 waren de beleidsvoorstellen op het gebied van belastingen in de verkiezingsprogramma's algemener van aard. Het CDA beperkte zich tot een algemene belofte dat de collectieve lastendruk in ieder geval niet zou toenemen. Tegelijkertijd verplichtte de VVD zich tot het verlagen van de inkomstenbelastingen. Er zijn geen beleidsvoorstellen, zelfs niet op zo een algemeen niveau, in de programma's van de PvdA of D66 te vinden. Het regeerakkoord duidde aan dat het nieuwe kabinet het streven van zijn voorganger deelde om de totale lastendruk te beheersen. Desondanks was het derde kabinet-Lubbers minder succesvol in het verwezenlijken van dit streven. Toen de coalitie van CDA en PvdA in 1989 aantrad, bedroeg de collectieve lastendruk 45,4% van het bruto binnenlands product (BBP). Gedurende de kabinetsperiode nam deze toe tot 48,4% in 1993, voordat hij in 1994 tot 45,5% daalde.³⁹ De voorspelling in het CDA-programma dat de totale lastendruk niet zou toenemen, bleek dus onjuist. De algemene verlaging van inkomstenbelastingen die de VVD voorgesteld had, bleef eveneens uit.⁴⁰

De verkiezingsprogramma's van 1994 bevatten meer concrete beleidsvoornemens op het gebied van belastingen dan die van 1989. Zo stelde de PvdA voor, sociale verzekeringspremies over de tweede belastingschijf te heffen. Deze premies werden tot dan toe alleen op de laagste belastingschijf geheven. Het uitbreiden van deze heffing tot de tweede schijf zou de progressie in het belastingstelsel doen toenemen. Hoewel dit voorstel niet expliciet in het regeerakkoord verworpen werd, lijkt het zeer waarschijnlijk dat de VVD weigerde hieraan mee te werken. Het voorstel werd noch in het regeerakkoord opgenomen, noch later omgezet in een beleidsdaad.

Een ander voorstel waarvoor de PvdA zich in haar programma van 1994 uitsprak, betrof verlaging van het basistarief van de inkomstenbelastingen naar 35%. Ook D66 en CDA stelden een verlaging van dit tarief voor, echter zonder een bepaald percentage te noemen. Deze drie uitspraken zijn als met elkaar in overeenstemming te beschouwen. In het regeerakkoord van 1994 werd een

bedrag van 1,6 miljard gulden gereserveerd voor deze belastingverlaging, die vervolgens doorgevoerd werd. Toen de coalitie van PvdA, D66 en VVD in 1994 aantrad, bedroeg het basistarief 38,25%. In 1998 was dit tot 36,35% verlaagd.⁴¹ De verlaging van het tarief is duidelijk volledig in overeenstemming met de beleidsposities van D66 en het CDA. Dat de verlaging niet zo fors was als de PvdA voorstelde, betekent dat haar voorstel als gedeeltelijk gerealiseerd moet worden beschouwd.

In 1994 zijn ook voorstellen gedaan die modale en hogere inkomens ten gunste zouden komen. Het is opmerkelijk dat zulke voorstellen niet in het programma van de PvdA zijn gevonden. Zowel de VVD als het CDA stelden een verlenging van de tweede belastingschijf voor. Deze voorstellen hielden in dat er een hoger loon verdiend kon worden voordat het hoogste tarief van toepassing zou zijn. Deze maatregel werd in het regeerakkoord als beleidsintentie opgenomen. De tweede schijf van de inkomstenbelasting werd daadwerkelijk elk jaar verlengd, wat betekent dat deze voorstellen volledig gerealiseerd zijn. D66 had in zijn programma voorgesteld het toptarief van de inkomstenbelasting te verlagen, wat ook de hogere inkomens ten goede zou komen. Dit toptarief werd gedurende de kabinetsperiode 1994-1998 echter op hetzelfde percentage gehandhaafd (60%). Dit was wellicht te verwachten, omdat het voorstel niet in het regeerakkoord van 1994 was opgenomen.

4. Systematische patronen bij de realisering van beleidsvoornemens

Er werd in het bovenstaande aangetoond dat de presentatie van concrete beleidsvoornemens een belangrijk onderscheid tussen partijen uitmaakt. De in de vorige paragraaf beschreven voorbeelden verschaffen echter geen compleet beeld van de mate waarin die beleidsvoorstellen over het algemeen omgezet zijn in regeringsdaden. Deze kwalitatieve analyse biedt bovendien slechts beperkte mogelijkheden om hypothesen te toetsen over welke beleidsvoornemens een hogere kans op verwezenlijking hebben. De toetsing van zulke algemene uitspraken vereist een kwantitatieve analyse van een groter aantal beleidsvoorstellen. Dit is het onderwerp van deze paragraaf. In totaal wordt een zevental hypothesen getoetst.

Een eerste hypothese kan afgeleid worden van de bovengenoemde mandaattheorie: de beleidsvoornemens van partijen die na de verkiezingen deel uitmaken van de regering, hebben een hogere kans op omzetting in regeringsbeleid dan voorstellen van partijen die in de oppositie terechtkomen. Uit onze gegevens blijkt inderdaad dat de beleidsvoorstellen van de regerende partijen in alle onderzochte kabinetsperiodes vaker ten minste gedeeltelijk in regeringsbeleid omgezet zijn dan die van oppositiepartijen (zie tabel 4).

Een gedeeltelijke uitzondering op deze regel vormt de PvdA in 1989. Terwijl 22 (29%) van de getoetste PvdA-voorstellen als volledig gerealiseerd beschouwd kunnen worden, geldt dit voor 30 (35%) van de getoetste voorstellen van de VVD. Wanneer men de gedeeltelijk gerealiseerde voorstellen meerekent, blijkt echter dat de PvdA net iets meer van haar concrete programmapunten verwezen-

lijkt zag dan de VVD. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de kabinetsperiode 1989-1994, in het bijzonder op het gebied van sociaal-economisch beleid, buitengewoon moeilijk voor de PvdA was. De tegenvallende economische groei en de noodzakelijke bezuinigingen op de sociale zekerheidswetten tijdens de zogenaamde WAO-crisis waren op het tijdstip van het schrijven van het programma voor 1989 niet voorzien. Deze gebeurtenissen hebben tot andere beleidsprioriteiten geleid dan in het programma werden voorgesteld.

Het feit dat de PvdA in 1989 tot het kabinet toetrad na een lange periode in de oppositie, speelt ongetwijfeld ook een rol. Met uitzondering van een acht maanden lange regeringsperiode (1981-1982), had de partij immers sinds 1977 in de oppositiebanken gezeten. Het gebrek aan recente regeringservaring had misschien tot een programma geleid, waarin de politieke en economische voorwaarden voor regeringsbeleid in mindere mate onderkend werden dan in programma's van partijen met meer recente regeringservaring zoals de VVD. In hun journalistieke beschouwing over het derde kabinet-Lubbers beschrijven Rehwinkel en Nekkers het veranderingsproces dat binnen de PvdA plaatsvond, toen ze zich aan haar nieuwe positie aanpaste.⁴²

Tabel 4. Verwezenlijking van sociaal-economische beleidsvoorstellen uit verkiezingsprogramma's, 1986-1994

1986	PvdA	D66	CDA	VVD
volledig	16 (14%)	11 (16%)	36 (43%)	44 (40%)
gedeeltelijk	8 (7%)	2 (3%)	6 (7%)	11 (10%)
niet verwezenlijkt	89 (79%)	54 (81%)	42 (50%)	54 (50%)
totaal getoetst	113 (100%)	67 (100%)	84 (100%)	109 (100%)
totaal in verkiezingsprogramma	261	151	164	193
1989	PvdA	D66	CDA	VVD
volledig	22 (29%)	15 (20%)	39 (45%)	30 (35%)
gedeeltelijk	12 (16%)	7 (9%)	7 (8%)	7 (8%)
niet	42 (55%)	54 (71%)	40 (47%)	48 (56%)
totaal getoetst	76 (100%)	76 (100%)	86 (100%)	85 (100%)
totaal in verkiezingsprogramma	158	194	184	135
1994	PvdA	D66	CDA	VVD
volledig	31 (55%)	56 (51%)	32 (36%)	29 (54%)
gedeeltelijk	10 (18%)	15 (14%)	15 (17%)	8 (15%)
niet	15 (27%)	39 (35%)	42 (47%)	17 (31%)
totaal getoetst	56 (100%)	110 (100%)	89 (100%)	54 (100%)
totaal in verkiezingsprogramma	117	217	145	99

N.B.: Partijen die na de betreffende verkiezingen aan het kabinet gingen deelnemen, zijn vet gedrukt.

Opmerkelijk is ook het relatief hoge aantal voorstellen van het CDA dat na de verkiezingen van 1994 in regeringsbeleid is omgezet, terwijl er gedurende deze kabinetsperiode toch sprake lijkt te zijn van een mandaat voor 'paars' en een afwijzing van de christen-democratie. Het CDA kreeg in deze periode van veel journalistieke commentatoren het verwijt te horen dat het geen krachtige oppositie voerde. Hiervoor zijn verschillende verklaringen aan te voeren, zoals de afwezigheid van ervaring met oppositievoeren binnen de fractie, de heroverwegingen die na de verkiezingsnederlaag van 1994 binnen de partij plaatsvond, en de gunstige economische situatie tijdens deze kabinetsperiode.

Onze gegevens suggereren echter een andere verklaring (zie tabel 4). Het is moeilijk voor een partij om oppositie te voeren tegen een regering die een beleid voert dat vaak overeenstemt met haar eigen beleidsvoorstellen.

In het bovenstaande werd vermeld dat in dit artikel voor het eerst de omzetting van concrete beleidsvoornemens in regeringsdaden in een coalitiesysteem systematisch wordt bestudeerd. De bestaande literatuur met betrekking tot deze vraagstelling betreft landen die meerderheidssystemen hebben, waarin één partij normaliter de regering vormt. Zo vond een onderzoek plaats naar verwezenlijking van verkiezingsbelofte in het Verenigd Koninkrijk, waar soortgelijke definities werden gebruikt als hier.⁴³ Op basis van deze gegevens kan de mate waarin de beleidsvoorstellen van regeringspartijen in Nederland gerealiseerd zijn, vergeleken worden met de mate waarin dit in het Verenigd Koninkrijk is gebeurd. De regeringspartijen in dat land hoeven geen politieke overeenkomsten met een coalitiepartner te sluiten waarbij hun eigen programmapunten afgezwakt of van tafel geveegd kunnen worden. Onze tweede hypothese luidt dan ook: beleidsvoorstellen van de regeringspartijen in het Verenigd Koninkrijk hebben een hogere kans op omzetting in regeringsdaden dan beleidsvoorstellen van coalitiepartijen in Nederland.

Tabel 5. Realisatie van beleidsvoornemens uit verkiezingsprogramma's van partijen die na de verkiezingen de regering vormden in het Verenigd Koninkrijk, 1970-1987

Mate van realisatie	<i>Conservat.</i> 1970-1974	<i>Labour</i> 1974-1979	<i>Conservat.</i> 1979-1983	<i>Conservat.</i> 1983-1987
volledig	77 (80%)	57 (54%)	48 (63%)	61 (78%)
gedeeltelijk	10 (10%)	20 (19%)	13 (17%)	7 (9%)
geheel niet	9 (9%)	28 (27%)	15 (20%)	10 (13%)
Totaal	96	105	76	78

Bronnen: voor 1970 en 1974 R. Rose, *Do Parties Make a Difference?* Londen, 1980; voor 1979 en 1983: T. Royed, *Policy Promises and Policy Action in the United States and Great Britain, 1979-1988*, Michigan, 1992.

De gegevens verschaffen steun voor deze hypothese (zie tabel 5). Het kabinet-Kok was van de hier onderzochte coalities het meest succesvol in de verwezenlijking van beleidsvoornemens. Desondanks zijn tijdens deze kabinetsperiode ruim 10% minder beleidsvoornemens van regeringspartijen verwezenlijkt dan in een doorsnee-kabinetsperiode aan de andere kant van de Noordzee. De uitzondering op deze regel vormt de regering van de *Labour Party* van 1974-

1979. Deze regering steunde immers op een parlementaire minderheid en moest een informele coalitie met de *Liberal Party* sluiten.

Deze gegevens verschaffen dus empirische ondersteuning voor de stelling dat politieke instituties het functioneren van het partijmandaat beïnvloeden. Dit wil overigens niet zeggen dat het Verenigd Koninkrijk in dit opzicht democratischer dan Nederland is. Terwijl de Britse verkiezingen normaliter één winnende partij aanwijzen, verkrijgt deze partij die status gewoonlijk met niet veel meer dan 40% van de stemmen. Is het dan democratischer dat het verkiezingsprogramma van deze partij grotendeels in regeringsbeleid wordt omgezet? Men kan de stelling verdedigen dat de mate waarin verkiezingsprogramma's in regeringsbeleid omgezet worden, in Nederland meer samenhang vertoont met de electorale aanhang van de regeringspartijen dan in het Verenigd Koninkrijk.

De bovengenoemde twee hypothesen betroffen verschillen tussen partijen en landen in de realisatie van beleidsvoorstellen. De volgende vijf hypothesen betreffen verwachtingen op basis van kenmerken van de beleidsvoorstellen zelf, onafhankelijk van de partij die ze gedaan heeft, of het kiesstelsel waarin ze zijn gedaan.

Onderzoek naar het nakomen van verkiezingsbeloftes in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten maakt duidelijk dat beleidsvoorstellen waarover een consensus tussen regeringspartijen en oppositie bestaat, een hogere kans op realisatie hebben dan beleidsvoorstellen waarover de oppositiepartij in haar verkiezingsprogramma zwijgt.⁴⁴ Er wordt verwacht dat dit ook voor Nederland opgaat. De aanwezigheid van overeenstemming over een voorstel tussen twee of meer partijen suggereert dat er een bredere maatschappelijke consensus bestaat met betrekking tot de kwestie, die uitvoering van het voorstel zou kunnen vergemakkelijken. De derde hypothese luidt derhalve: voorstellen waarover overeenstemming tussen partijen bestaat, hebben een hogere kans op omzetting in regeringsbeleid dan voorstellen waarover geen consensus bestaat.

Om deze en de volgende hypothesen te toetsen maken we van zogeheten *odds ratio's* gebruik. Voor de derde hypothese wordt de kans op verwezenlijking van voorstellen waarover expliciet overeenstemming bestaat, vergeleken met de kans op verwezenlijking van voornemens waarover geen consensus bestaat. Van de 24 PvdA-voorstellen uit haar verkiezingsprogramma van 1994 die expliciet door D66 werden gesteund, zijn twintig ten minste gedeeltelijk in regeringsbeleid omgezet. Dit geeft een kans op omzetting van deze 24 voorstellen van $20:4 = 5,0$. Van de 32 PvdA-voorstellen uit 1994 die niet expliciet in het D66-programma werden gesteund, zijn 21 in regeringsbeleid omgezet: een kans van $21:11 = 1,91$. Wij zien dus dat PvdA-voorstellen die door D66 werden gesteund, een hogere kans op verwezenlijking hebben dan voorstellen die deze steun van D66 niet kregen. De odds ratio is de eerste kans gedeeld door de tweede kans: hier $5,0/1,91 = 2,62$. Dat deze odds ratio's meer dan 1 bedraagt, duidt aan dat voorstellen die de steun van een andere partij verkrijgen, een hogere kans op verwezenlijking hebben dan voorstellen waarover geen expliciete consensus bestaat (zie tabel 6). Ter wille van de overzichtelijkheid beperken we ons hier tot de programma's van 1994 en vermelden hieronder resultaten voor 1986 en 1989

alleen wanneer die een ander patroon vertonen.

Tabel 6. Odds ratio's van de verwezenlijking van verschillende soorten beleidsvoorstellen, 1994

	PvdA 1994	D66 1994	CDA 1994	VVD 1994
overeenstemming met PvdA	-	5,75**	8,41 **	7,68**
overeenstemming met D66	2,62	-	4,19**	4,93**
overeenstemming met CDA	∞ **	7,25**	-	2,53
overeenstemming met VVD	3,94	3,49**	4,45**	-
status-quo	5,13*	10,18**	7,65**	∞
ministeriële controle	2,89*	0,95	-	3,60
regeerakkoord	∞**	31,18**	6,09**	6,13**
al eerder ondersteund	2,89*	1,38	0,86	2,16

minder dan tien van dit soort voorstellen.

* $P < 0.1$

** $P < 0.05$

N.B.: Verwezenlijking betekent hier: 'volledig of gedeeltelijk gerealiseerd'. Het oneindigheidssteken (∞) in de eerste kolom betekent dat alle PvdA-voorstellen waarover overeenstemming met het CDA bestond, geheel of gedeeltelijk verwezenlijkt werden. Ook alle VVD-voorstellen die behoud van de status-quo inhielden, werden gerealiseerd. **Regeringspartijen** zijn vet gedrukt.

Alle odds ratio's voor voorstellen waarover overeenstemming bestond tussen coalitiepartners bedragen meer dan 1 en zijn vaak statistisch significant. Dit geeft aan dat overeenstemming tussen regeringspartijen de realisatie van hun voornemens vergemakkelijkt. De steun van een oppositiepartij, in dit geval het CDA, bleek de verwezenlijking van de voorstellen van de regeringspartijen echter ook te bevorderen. Die steun suggereert dat er voor deze voorstellen een breed draagvlak in de samenleving bestaat. Het eerder vermelde relatief hoge aantal CDA-voornemens die verwezenlijkt zijn, ondanks de oppositiestatus van de

partij, blijkt ten minste gedeeltelijk te verklaren door de overeenstemming tussen het CDA en de drie coalitiepartijen. Voorstellen van het CDA die de steun van de drie andere partijen kregen, hadden een hogere kans op realisatie. Dit is trouwens een verschijnsel dat zich blijkens onze gegevens ook in de twee voorafgaande kabinetsperiodes voordeed.⁴⁵

Onderzoekers die zich bezig houden met (in het bijzonder) sociaal-economisch beleid, wijzen vaak op het traag verloop van beleidswijzigingen.⁴⁶ Het feit dat het moeilijker blijkt om voorstellen in regeringsbeleid om te zetten als er geen brede consensus bestaat, verklaart mede deze traagheid van beleidswijzigingen. Er wordt in de politicologische literatuur beweerd dat elk nieuw beleid machtige belanghebbende groepen doet ontstaan die vervolgens veranderingen in de status-quo voorkomen. Tot deze belangengroepen behoren de uitvoerders van het beleid en de consumenten van de beleidsproducten. Het is een onomstreden feit dat beleidswijzigingen binnen een bepaalde regeerperiode er over het algemeen bescheiden uitzien in een langere termijn perspectief van vijftig jaar. Het langzame verloop van beleidswijzigingen wordt soms als een belemmering voor het effectief functioneren van een democratische keuze voorgesteld. Dit gaat voorbij aan het feit dat het handhaven van de status-quo vaak zelf het gevolg is van een keuze door democratisch gekozen politici.⁴⁷ Zelfs in dit onderzoek van verkiezingsprogramma's, dat voornamelijk is gericht op door de partijen gewenste veranderingen, bleek ongeveer 10% van de gevonden beleidsvoorstellen gewijd aan handhaving van de status-quo op een bepaald terrein; bijvoorbeeld de hierboven genoemde PvdA-belofte om de inkomensafhankelijkheid van de werknemersverzekeringen te zullen handhaven. Onze vierde hypothese luidt dan ook dat voorstellen om de status-quo te handhaven een hogere kans op verwezenlijking hebben dan voorstellen voor nieuw beleid. De odds ratio's wijzen erop dat dit inderdaad het geval is (zie tabel 6). Status-quo gerichte voornemens van alle twaalf onderzochte verkiezingsprogramma's zijn vaker (ten minste gedeeltelijk) in overeenstemming met het daar opvolgend regeringsbeleid dan voornemens die beleidsveranderingen behelzen.

Het feit dat het moeilijker blijkt om bepaalde soorten voornemens te realiseren, leidt tot de gedachte dat partijen zich op bepaalde beleidsgebieden en onderwerpen concentreren. In de literatuur over coalitievorming is onlangs aandacht besteed aan de verdeling van ministeriële portefeuilles.⁴⁸ Bij de vorming van een coalitie vindt een soort ruilproces plaats, waarbij elke partij bepaalde ministeries opeist om zo het beleid op dat terrein te kunnen bepalen. Dit brengt ons tot de vijfde hypothese: de beleidsvoornemens van een coalitiepartij hebben een hogere kans op verwezenlijking wanneer ze onderwerpen betreffen, die onder de officiële verantwoordelijkheid van haar eigen ministers vallen. De odds ratio's met betrekking tot de voorstellen van de programma's van PvdA en VVD uit 1994 wijzen in de verwachte richting (zie tabel 6). De odds ratio's van D66 uit 1994 en van de partijen in de twee voorgaande coalities (CDA en PvdA in 1989, CDA en VVD in 1986) zijn echter minder dan 1. Dit betekent dat er niet voldoende empirische steun voor de hypothese is.

Als er al verband bestaat tussen de verdeling van ministeries en de realisatie van

beleidsvoorstellen van regeringspartijen, is dat in ieder geval ingewikkelder dan hier verwacht werd. Er zijn verschillende manieren waarop regeringspartijen in Nederland invloed kunnen uitoefenen op beleidsterreinen die niet onder de officiële verantwoordelijkheid van hun eigen ministers vallen. In de eerste plaats spelen staatssecretarissen, die gewoonlijk een andere politieke kleur dan hun ministers hebben, een zogenaamde waakhondrol, wat onder meer kan inhouden dat ze voorkomen dat hun minister een beleid voert dat onacceptabel voor hun eigen fractie zou zijn. Staatssecretarissen hebben immers meestal hun eigen beleidsverantwoordelijkheid binnen hun ministeries. In de tweede plaats zijn de officiële scheidslijnen tussen departementen vaak onduidelijk. Dit betekent dat ambtenaren en ministers van verschillende ministeries hun beleid met collega's van andere departementen moeten coördineren. In de derde plaats biedt het kabinetsberaad ministers in principe de gelegenheid om invloed uit te oefenen op het beleid van hun collega's.

De bevinding dat de verwezenlijking van de beleidsvoorstellen van coalitiepartijen niet beperkt blijft tot onderwerpen waarvoor hun eigen ministers verantwoordelijkheid dragen, heeft ook te maken met de band die tussen de coalitiepartners wordt gevormd. Door een regeerakkoord te ondertekenen en met een regeringsverklaring in te stemmen, sluiten de regeringspartijen een verbintenis met elkaar. Het formuleren van het regeerakkoord, waarop de regeringsverklaring wordt gebaseerd, bestaat uit een serie onderhandelingen tussen de aanstaande coalitiepartners. Het is aannemelijk dat elke partij erop uit is om expliciete steun van de regering te verkrijgen voor zoveel mogelijk eigen beleidsinitiatieven. In hoeverre een partij daarin slaagt, zal afhangen van factoren als: de voorstellen van de aanstaande coalitiepartner(s), de onderhandelingsvrijheid van die partij(en), en het belang dat de andere coalitiepartner(s) hechten aan de desbetreffende onderwerpen. Men mag aannemen dat de partijen bepaalde prioriteiten stellen, waarbij de voorstellen waaraan relatief veel belang wordt gehecht op de agenda van de regering worden geplaatst. Dit leidt ons naar de zesde hypothese: voorstellen die in het regeerakkoord worden opgenomen, hebben een hogere kans op verwezenlijking dan voorstellen die niet in het akkoord worden opgenomen. De odds ratio's tonen aan dat dit inderdaad het geval is (zie tabel 6). Zo werden alle twintig PvdA-voorstellen die in het akkoord opgenomen waren, ten minste gedeeltelijk gerealiseerd. Het is opvallend dat de odds ratio's met betrekking tot in het regeerakkoord opgenomen voorstellen van 1994 hoger waren dan die van 1986 en 1989. Dit duidt er op dat het kabinet-Kok relatief succesvol was in het realiseren van het akkoord uit 1994. Toch gingen de voor de vorige kabinetten berekende odds ratio's ook in de verwachte richting, wat sterke steun aan de hypothese verleent.

De zevende hier getoetste hypothese is ook gebaseerd op de gedachte dat het belang dat partijen aan hun beleidsvoornemens hechten, een positief effect heeft op de kansen dat deze voornemens gerealiseerd worden. Herhaling van een voorstel duidt doorgaans op een sterke wens het ook verwezenlijkt te zien. De hypothese luidt dus dat voornemens een hogere kans op verwezenlijking hebben

als ze ook in vorige verkiezingsprogramma's voorkomen. Met uitzondering van de odds ratio voor de voornemens van het CDA in de oppositie, gaan de ratio's in de te verwachten richting. De odds ratio's voor 1989 wezen ook in de verwachte richting.⁴⁹ Aangezien geen enkele ratio statistisch significant is, kan dit niet als een sterke relatie worden beschouwd. In combinatie met de bevindingen omtrent het positief effect van het regeerakkoord, verschaffen deze cijfers echter wel empirische steun voor de volgende stelling: de kans dat een voorstel uit een verkiezingsprogramma in regeringsbeleid omgezet wordt, hangt mede af van het belang dat de betrokken partij aan het voorstel hecht.

5. Conclusie

De eerste twee paragrafen van dit artikel hebben empirische ondersteuning verschaft voor een stelling die veel politieke commentatoren als vanzelfsprekend zullen beschouwen: dat concrete beleidsvoornemens een belangrijk onderscheid tussen partijen vormen. Hier werd aangetoond dat de vier grootste Nederlandse partijen concrete beleidsvoornemens formuleren op terreinen die voor hen belangrijk zijn. Vervolgens bleek dat de verschillen tussen de vier partijen overeenkomen met de afstanden tussen deze partijen, zoals die meestal waargenomen worden. Ten slotte werd aangetoond dat de verwezenlijking van de beleidsvoorstellen uit de programma's belangrijke maatschappelijke gevolgen zou hebben, zodat we de stelling dat concrete beleidsvoornemens een te verwaarlozen onderdeel van partijconcurrentie zijn, kunnen verwerpen. Deze verwerping doet niets af aan de theorie van partijconcurrentie, die nu de meeste invloed geniet in de politicologische literatuur. Deze theorie berust op de gedachte dat partijen zich van elkaar onderscheiden in de relatieve nadruk die ze op uiteenlopende beleidsthema's leggen.

Door dit onderzoek werd het voor het eerst mogelijk het functioneren van het partijmandaat te vergelijken in een meerderheidsstelsel zoals in het Verenigd Koninkrijk en in een proportioneel kiesstelsel. Uit de vergelijking blijkt dat partijen in Nederland, die samen met hun coalitiepartners moeten regeren, een kleiner deel van hun beleidsvoornemens verwezenlijkt zien dan regeringspartijen in het Verenigd Koninkrijk. Regeringspartijen in Nederland zien over het algemeen wel een groter deel van hun beleidsvoorstellen verwezenlijkt dan oppositiepartijen. Deze bevinding bevestigt de democratische aard van de Nederlandse politiek, althans op één punt. Hoe meer stemmen een partij wint, hoe groter over het algemeen haar kans op deelname in het te vormen kabinet. Er kan dus worden gezegd dat coalitiepartijen een mandaat hebben om hun beleidsvoornemens in beleid om te zetten, wat hun groter aandeel gerealiseerde voornemens rechtvaardigt.

Eén van de belangrijkste conclusies was dat beleidsvoorstellen waaraan partijen relatief veel belang hechten, een hogere kans op verwezenlijking hebben dan voorstellen die minder prioriteit genieten. Deze is gebaseerd op de bevindingen dat voorstellen die in het regeerakkoord worden opgenomen, en die ook in eerdere verkiezingsprogramma's van dezelfde partijen vermeld zijn, hogere kansen op realisatie hebben. Deze conclusie impliceert dat regeringscoalities ten minste

gedeeltelijk op basis van een ruil tussen de deelnemende partijen zijn gevormd. In ruil voor verwezenlijking van de voor de ene partij belangrijke voorstellen, mogen de andere deelnemende partij of partijen de voor hen belangrijke voorstellen in beleid omzetten. Als er verondersteld wordt dat kiezers de perceptie van hun partij omtrent de belangrijkste onderwerpen delen, draagt deze conclusie ook bij tot een positieve beoordeling van het functioneren van de democratie in Nederland.

noten

1. H. Klingemann, R.I. Hofferbert en I. Budge e.a., *Parties, Policies and Democracy*, Boulder, 1994.
2. Er bestaat wel onderzoek naar de mate van overeenstemming tussen de nadruk die partijen in coalitiesystemen leggen op beleidsthema's in hun verkiezingsprogramma's en regeringsuitgaven op die beleidsgebieden. Zie Klingemann e.a., *op cit.*.
3. Dit promotieonderzoek wordt door F. Stokman (Rijksuniversiteit Groningen) en C. van der Eijk (Universiteit van Amsterdam) begeleid. De auteur dankt P. Lucardie, E. Muetstega, R. Veenstra en G. Voerman voor hun inhoudelijk en redactioneel advies.
4. I. Budge, D. Robertson en D. Hearl, red., *Ideology, Strategy and Party Change*, Cambridge, 1987.
5. R.I. Hofferbert en I. Budge, 'The Party Mandate and the Westminster Model: Election Programmes and Government Spending in Britain, 1945-1985', in: *British Journal of Political Science*, 22 (1992), 151-181.
6. Conservative Party, *The Best Future for Britain: 1992 Election Manifesto*, Londen, 1992, 28; Labour Party, *It's time to get Britain working again*, Londen, 1992, 10.
7. P. Pennings van de Vrije Universiteit Amsterdam heeft de codering van deze programma's uitgevoerd.
8. Deze bevinding komt overeen met die van Rallings met betrekking tot partijen in het Verenigd Koninkrijk en Canada: 'Parties clearly feel under some obligation to make promises of action on those matters to which they have given general prominence in their election manifestos'. Zie C. Rallings, 'The influence of election programmes: Britain and Canada, 1945-1985', in: Budge, Robertson en Hearl, *op.cit.*, 1-14.
9. Voor een uitvoerige beschouwing van de links-rechts dimensie in een internationaal en een Nederlands perspectief zie P. Pennings en J.E. Keman, 'Links en rechts in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 118-144.
10. M. Laver en W.B. Hunt, *Policy and Party Competition*, New York, 1992; M. Laver, 'Party policy and cabinet portfolios in the Netherlands, 1994: Results from an expert survey', in: *Acta Politica*, 30 (1995) 1, 3-28.
11. In totaal werden 1.005 van de 2.018 beleidsvoorstellen uit de twaalf verkiezingsprogramma's van 1986, 1989 en 1994 nader bekeken, die het sociaal-economisch beleid in ruime zin betreffen: sociale uitkeringen, werkgelegenheid, gezondheidszorg, onderwijs, midden- en kleinbedrijf, belastingen en

volkshuisvesting.

12. CD ROM: *Register op het staatsblad en Staatscourant*, Sdu.

13. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*, Rijkswijk/Den Haag, 1996, 187.

14. *Staatsblad*, 1991, 624.

15. G.G.J. Thissen, *Parlement en Kiezer 1991/1992*, Groningen, 1993, 148.

16. G.G.J. Thissen, *Parlement en Kiezer 1990/1991*, Leiden, 1992, 153.

17. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*, Rijkswijk/Den Haag, 1994, 200-201.

18. *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*, 200-201.

19. *Staatsblad*, 1994, 902; *Staatscourant*, 1995, 248; 1996, 120; 1996, 244; 1997, 117.

20. PvdA, 'Wat mensen bindt', in: *Verkiezingsprogramma's 94*, Den Haag, 1994, 58.

21. *Parlement en Kiezer 1990/1991*, 126.

22. *Staatsblad*, 1992, 82, 83.

23. *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*, 174.

24. *Parlement en Kiezer 1990/1991*, 128.

25. *Staatsblad*, 1993, 412, 413.

26. *Staatsblad*, 1993, 750-751.

27. *Parlement en Kiezer 1990/1991*, 129.

28. *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*, 167-168.

29. *Staatsblad*, 1990, 619.

30. *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*, 128.

31. *Staatscourant*, 1995, 237.

32. *Staatscourant*, 1995, 13.

33. *Parlement en Kiezer 1991/1992*, 157.

34. *Handelingen Tweede Kamer*, vergaderjaar 1985/1986, 19.555, nr. 3, 66.

35. *Staatsblad*, 1991, 449.

36. *Staatsblad*, 1992, 294.

37. *Parlement en Kiezer 1991/1992*, 157.

38. CPB, *Macro-economische verkenningen 1997*, Den Haag, 1986, 136-137.

39. Tweede Kamer, vergaderjaar 1997/1998, *Miljoenennota 1988*, 25.600, nr.1, 260.

40. CBS, *Statistisch Jaarboek 1997*, Den Haag, 1997, 251.

41. *Staatscourant*, 1993, 249; 1997 249.

42. P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers/Kok*, Amsterdam, 1994.

43. R. Rose, *Do Parties Make a Difference?* Londen, 1980; en T. Royed, *Policy Promises and Policy Action in the United States and Great Britain, 1979-1988*, Michigan, 1992.

44. T. Royed, 'Testing the Mandate Model in Britain and the United States: Evidence from the Reagan and Thatcher Eras', in: *British Journal of Political Science*, (26) 1996, 45-80.

45. Tabel 3 toont aan dat er in slechts weinig gevallen een direct verschil van mening te zien was tussen de partijen; daarom bevat dit artikel geen hypothese

omtrekt dit soort beleidsvoorstellen.

46. Zie bijvoorbeeld R. Rose en P.L. Davies, *Inheritance in Public Policy: Change without Choice in Britain*, New Haven, 1994.

47. M.G. Schmidt, 'When parties matter: A review of the possibilities and limits of partisan influence on public policy', *European Journal of Political Research*, 30 (1996), 169.

48. Zie bijvoorbeeld M. Laver en K.A. Shepsle, *Making and Breaking Governments: Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies*, New York, 1996.

49. Of de voorstellen in de programma's van 1986 eerder door dezelfde partijen gesteund zijn, werd hier niet onderzocht.

DE KIEZERS VAN GROENLINKS EN DE SP

Ph. van Praag jr. en E. Couvret

1. Inleiding

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994 deden GroenLinks en de Socialistische Partij (SP) het opvallend goed. GroenLinks behaalde 380 zetels, tachtig meer dan vier jaar eerder. De SP veroverde 126 zetels, een winst van 56 zetels. Het resultaat van de SP werd goed geacht voor twee à drie zetels in de Tweede Kamer. GroenLinks zou omgerekend stijgen van zes naar twaalf kamerzetels.¹

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1994, twee maanden later dus, bleken de electorale verhoudingen enigszins anders te liggen. De SP wist weliswaar voor het eerst in de Kamer door te dringen met twee zetels, maar het aantal op de SP uitgebrachte stemmen was met ongeveer 35.000 teruggelopen. Dat was opmerkelijk, omdat de SP slechts in 53 gemeenten aan de raadsverkiezingen had deelgenomen terwijl de partij in alle kamerkieskringen deelnam aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Een derde kamerzetel, waar de partij op gehoopt had, ging door het teruglopende stemmenaantal verloren. De SP was desondanks tevreden over de uitslag.²

Het resultaat van GroenLinks was een zware teleurstelling voor de partij. In plaats van de verwachte winst van twee of meer kamerzetels verloor de partij er één. Net als in 1989 slaagde de partij er niet in om uit het electorale dal te klimmen waarin de kleine linkse partijen, die aan de basis stonden van GroenLinks, eigenlijk al sinds 1977 verkeerden.³ In een uitgebreide analyse van de eigen campagne kwam GroenLinks tot de conclusie dat het al langer bekende gegeven dat de partij nauwelijks op een trouwe eigen electorale achterban kon rekenen, in 1994 sterk gestimuleerd was door een zwakke en weinig consistente verkiezingscampagne. In de campagne had het ontbroken aan een duidelijk politiek profiel. Bij de vele losstaande campagneactiviteiten leken stijl en esthetiek vaak de boventoon te voeren. Het werken met twee lijsttrekkers schiep verwarring, terwijl het optreden van het duo soms weinig gelukkig was.⁴

Voor zowel GroenLinks als de SP gold in 1994 dat men last had van het uitspelen van de machtsvraag door de PvdA. Sinds 1977, toen het minister-presidentschap van J. den Uyl door de PvdA bewust tot inzet van de verkiezingen werd gemaakt, stelt de PvdA in de laatste weken van de campagne de vraag centraal welke partij de grootste zal worden en daarmee het voortouw mag nemen bij de formatieonderhandelingen en, in principe, na geslaagde

onderhandelingen de minister-president mag leveren. Veel kiezers met duidelijk linkse opvattingen en veel kritiek op de PvdA, blijken hier in de praktijk gevoelig voor te zijn. Bij de gemeenteraadsverkiezingen stemmen ze volgens hun eerste politieke voorkeur, maar bij de Tweede-Kamerverkiezing kiezen ze vaak op basis van strategische en machtspolitieke overwegingen voor de PvdA.

Voor GroenLinks verschilt de electorale situatie in 1998 niet fundamenteel van de situatie in 1994. In de peilingen staat men al lange tijd op een zeer substantiële winst. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart 1998 slaagde de partij er niet alleen in het zeer goede resultaat van de raadsverkiezingen van 1994 vast te houden, maar wist zij dat nog met enkele tientallen zetels uit te bouwen. Omgerekend naar kamerzetels zou de uitslag goed zijn voor vijftien zetels.

Voor de SP geldt eveneens dat de peilingen en de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen uitzicht bieden op forse winst bij de kamerverkiezingen van 6 mei. Mede doordat de SP in iets meer gemeenten deelnam dan vier jaar geleden, wist zij het aantal raadszetels uit te breiden tot ruim 170. Omgerekend was het stemmenaantal van de SP goed voor zeven zetels.

De vraag is of beide partijen de gunstige uitslag van de raadsverkiezingen dit keer wél kunnen vasthouden, of dat een belangrijk deel van hun kiezers bij de Tweede-Kamerverkiezingen op de valreep zal besluiten om toch maar PvdA te stemmen. Mochten de partijen na de gemeenteraadsverkiezingen een deel van hun kiezers zien vertrekken, dan rest de vraag of de SP in dezelfde mate last zal hebben van het uitspelen van de machtsvraag door de PvdA als GroenLinks.

In deze bijdrage zal de uitkomst van de verkiezingen voor de Tweede Kamer niet voorspeld worden. Wel zal worden nagegaan wat de maatschappelijke achtergrond is van de kiezers van SP en GroenLinks, en in welke mate hun politieke opvattingen met elkaar overeenkomen. Daarbij zal ook de vraag aan de orde komen of beide partijen elkaars concurrent op de kiezersmarkt zijn, en of er aanwijzingen bestaan dat de kiezers van de ene partij meer gevoelig zijn voor de electorale zuigkracht van de PvdA dan die van de andere.

2. De data

Onderzoek naar de electorale achterban van de SP en GroenLinks wordt altijd enigszins belemmerd door het feit dat in een reguliere representatieve landelijke steekproef weinig kiezers van beide partijen zitten. De data over de maatschappelijke achtergronden van de kiezers voor dit artikel zijn daarom ontleend aan de Nipo-weekpeilingen uit 1997. Het gaat om 1.364 kiezers van GroenLinks en 718 van de SP, die bij verschillende metingen hebben aangegeven op één van beide partijen te stemmen als op dat moment verkiezingen zouden zijn gehouden. Daarnaast zijn data gebruikt die zijn verzameld in het kader van het gemeenschappelijk verkiezingsonderzoek van *de Volkskrant*, het Nipo en de Universiteit van Amsterdam. Daartoe is gebruik gemaakt van het Nipo-telepanel, een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking

die wekelijks een vragenlijst invult.⁵ Het gaat daarbij met name om de politieke opvattingen van de kiezers die op het moment van ondervraging te kennen gaven op GroenLinks of de SP te stemmen. Omdat het om vrij kleine groepen potentiële kiezers op beide partijen gaat, worden slechts de gemiddelde scores van deze groepen vermeld. Het gaat om metingen die zijn verricht in september 1997 en februari 1998.⁶

3. Het sociaal-economisch profiel

De achtergronden van de GroenLinks-kiezer zijn gedeeltelijk bekend. In de evaluatie van GroenLinks van de verkiezingen van 1994 staat te lezen dat de kiezer op deze partij relatief vaak jong en alleenstaand is, vaak in één van de grote steden woont en hoog opgeleid is.⁷ Over het profiel van de SP-kiezer is veel minder bekend. Soms wordt wel verondersteld dat het in sterke mate om laagopgeleide burgers gaat, met een relatief gering inkomen, al dan niet afhankelijk van een uitkering. Een dergelijk profiel zou wijzen op een sterk contrast met het profiel van de GroenLinks-kiezer.

Tabel 1. Leeftijdsopbouw (in %)

Leeftijd	Gehele electoraat	GL-kiezers n=1364	SP-kiezers n=718
18 - 24 jaar	12	22	12
25 - 34 jaar	22	23	18
35 - 44 jaar	20	21	22
45 - 54 jaar	17	17	20
55 - 64 jaar	12	10	16
65 jaar of ouder	17	7	13
totaal	100	100	101
gem. leeftijd		38,5	43,8
% vrouwen	51	47	39

Wat betreft de leeftijdsopbouw van de electorale achterban van de SP en GroenLinks is dit inderdaad het geval. De data uit tabel 1 laten enkele opvallende verschillen zien tussen de (potentiële) kiezers van beide partijen. De kiezer van GroenLinks is met 38,5 jaar gemiddeld vijf jaar jonger dan de SP-kiezer. Deze laatste is ongeveer een jaar ouder dan de gemiddelde Nederlandse kiezer. De verschillen komen vooral tot uiting in de steun in de groep kiezers jonger dan 34 jaar, en bij de kiezers ouder dan 55 jaar. Terwijl 45% van de

kiezers van GroenLinks jonger is dan 34 jaar, ligt dat percentage bij de SP op 30%. Daarentegen is 29% van de kiezers van de SP ouder dan 55 jaar, bij GroenLinks is dat slechts 17%. De leeftijdsopbouw van de SP-achterban vertoont sterke overeenstemming met de opbouw van de gehele Nederlandse bevolking.

Mannelijke kiezers zijn met ruim 60% in het SP-electoraat sterk oververtegenwoordigd (zie tabel 1). Ook bij GroenLinks is dat enigszins het geval.⁸

Tabel 2. Hoogst genoten, al dan niet volttooide, opleiding van hoofdkostwinner (in %)

Opleiding	Gehele electoraat	GL-kiezers n=1364	SP-kiezers n=718
Lager onderwijs	11	3	5
LBO	22	9	18
MAVO	15	9	15
MBO	23	16	21
HAVO/VWO	8	7	6
HBO/WO	19	56	35
weet niet/ wil niet zeggen	1	0	0
totaal	99	100	100

Oudere kiezers zijn gemiddeld wat lager opgeleid dan jonge kiezers. Dat beeld blijkt ook uit het opleidingsniveau van de kiezers van GroenLinks en SP (zie tabel 2). Ruim 10% van GroenLinks-kiezers heeft lager onderwijs of LBO, bij de gemiddeld wat oudere SP-kiezer ligt dat percentage bijna twee maal zo hoog. De gemiddelde GroenLinks-kiezer is veel hoger opgeleid dan de SP-kiezer, maar ook bij de SP vindt men in vergelijking met de opleiding van de gehele Nederlandse bevolking relatief vaak kiezers met HBO of een academische opleiding.

De godsdienstige achtergrond van de kiezers van beide partijen vertoont geen grote verschillen. Bij beide partijen geeft 58% aan zichzelf niet tot een kerkelijk genootschap te rekenen. De grootste kerkelijke groep wordt bij beide partijen gevormd door de katholieken met rond de 25%, gevolgd door de groep nederlands-hervormden met ongeveer 7%.

Tabel 3. *Brutojaarinkomen huishoudens (in %)*

Inkomen (in guldens)	GL-kiezers n=1364	SP-kiezers n=718
minder dan 12.000	5	3
12.000 - 21.000	9	9
21.000 - 30.000	9	13
30.000 - 45.000	16	19
45.000 - 75.000	25	27
meer dan 75.000	22	15
weet niet/ wil niet zeggen	15	16
totaal	101	102
gemiddeld inkomen	55.260,60	50.425,70

De tabellen over de bruto-inkomens per huishouden en de indeling in welstandsgroepen laten zien dat de GroenLinks-kiezer in het algemeen in redelijk goede doen verkeert (zie tabel 3 en 4). Door het grote aantal jonge kiezers - met name studenten - kent GroenLinks in zijn achterban wel een relatief grote groep lagere inkomens.⁹ De SP is qua electoraal profiel zeker niet de partij van de onderkant van de Nederlandse samenleving: het gaat eerder om een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking. Dat blijkt ook als gekeken wordt naar het beroep van de electorale achterban van de SP. Deze wordt zeker niet gedomineerd door handarbeiders: slechts 8% geeft aan zichzelf als een geschoolde of ongeschoolde handarbeider te beschouwen. Verder is een kwart middelbaar employé. Ruim eenderde (35%) heeft geen beroep, studeert of is met pensioen. De cijfers voor GroenLinks wijken hier op enkele punten van af: de partij kent beduidend veel meer hogere employés onder zijn kiezers (22%), terwijl de groep zonder beroep/studerend/gepensioneerd met 24% kleiner is dan die van de SP.

Tabel 4. Welstandsniveau (in %)

Welstand (VMO-definitie)	Gehele electoraat	GL-kiezers n=1364	SP-kiezers n=718
A	15	46.5	29.7
B boven	31	23.0	23.9
B onder	18	17.5	18.2
C	32	10.7	26.4
D	4	2.4	1.7
totaal		100.1	99.9

N.B.: A is het hoogste welstandsniveau

De woonsituatie van de gemiddelde kiezer van beide partijen verschilt niet sterk. Een kleine 60% van de SP-kiezer woont in een huurhuis; voor de GroenLinks-kiezer ligt dat iets lager met 53%. Veelal gaat het bij deze huurhuizen om lage flatwoningen of rijtjeshuizen. Ongeveer de helft van het landelijke electoraat woont in een huurhuis.

4. Regionale spreiding

De SP heeft haar eerste electorale successen gehaald op gemeentelijk niveau. In plaatsen als Oss en Nijmegen behaalde men in 1974 de eerste raadszetels. Andere bekende bolwerken waar men in de loop der tijd veel zetels wist te behalen, zijn onder andere Boxtel, Schijndel, Uden en Heerlen en in de randstad onder meer Zoetermeer, Leidschendam en Vlaardingen. Bij de raadsverkiezingen van 1994 kwam dat tot uiting in het feit dat meer dan de helft van de 126 SP-gemeenteraadsleden verkozen werd in de provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant. In een aantal van deze SP-bolwerken is in de loop der tijd ruzie ontstaan in de plaatselijke afdeling. In sommige afdelingen heeft dat geleid tot afsplitsingen en zetelverlies in 1998.¹⁰

In eerder onderzoek is er reeds op gewezen dat de regionale spreiding van de SP-kiezers bij Tweede-Kamerverkiezingen in sterke mate is bepaald door haar lokale successen. In 1994 was er sprake van een duidelijke oververtegenwoordiging van SP-kiezers in de provincies Noord-Brabant, Zuid-Holland en Limburg.¹¹ De stijgende populariteit van de SP in de peilingen heeft aan deze regionale zwaartepunten geen einde gemaakt. Nog steeds is de partij sterk in het zuiden - zeker in vergelijking met GroenLinks - en zwak in het oosten (zie tabel 5). Opmerkelijk is ook dat de SP in de steden met meer dan 100.000 inwoners (de C5 categorie van het CBS) een kleiner deel van haar aanhang heeft dan GroenLinks (36% versus 44%).

De aanhang van GroenLinks is wat gelijkmatiger over het land verdeeld. Slechts de provincie Noord-Holland sprong er in 1994 uit met 23% van het totaal aantal gemeenteraadszetels. In een oud CPN-bolwerk als Oostzaan heeft GroenLinks in maart 1994 zijn hoogste score behaald met 34,2%

Tabel 5. Regionale spreiding (in %)

	Gehele electoraat	GL-kiezers n = 1364	SP-kiezers n = 718
de drie grote steden	17	16,2	16,4
rest Westen	28	23,7	17,4
Noord	11	13,5	16,8
Oost	20	25,3	20,8
Zuid	24	21,3	28,7
totaal	100	100,0	100,1

5. Politieke herkomst

De groeiende aanhang van SP en GroenLinks in de peilingen in 1997 had op hoofdlijnen een gemeenschappelijke politieke herkomst. Beide partijen haalden een belangrijk deel van hun nieuwe kiezers van respectievelijk PvdA en D66, en verloren veel minder kiezers uit 1994 aan de PvdA. Opvallend is wel dat een aanzienlijk groter aantal voormalige kiezers van GroenLinks is overgestapt naar de SP, maar dat er praktisch geen kiezers zijn die de SP verlaten voor de partij van P. Rosenmöller (zie tabel 6). Toch is de gemiddelde stemkans voor GroenLinks onder SP-kiezers met 5.5 hoger dan de stemkans voor de SP onder GroenLinks-kiezers (4.4). Het beeld dat SP-kiezers van GroenLinks hebben is ook positiever dan het beeld van GroenLinks-kiezers over de SP.

Door de politicoloog Tillie is nagegaan in welke mate het potentiële electoraat van deze twee partijen elkaar overlapt. Uit zijn analyse blijkt dat in september 1997 83% van de SP-kiezers ook potentiële GroenLinks-kiezers zijn, terwijl van de GroenLinks-kiezers slechts 59% potentiële SP-kiezer is.¹² Ondanks deze voor GroenLinks gunstige concurrentiepositie tegenover de SP, is de partij er na 1994 niet in geslaagd kiezers bij de SP weg te halen. Als nieuwkomer in de landelijke politiek, waarschijnlijk profiterend van de ruime aandacht van de media, heeft de SP zich na 1994 ontwikkeld tot een serieuze optie voor een deel van de linkse kiezers. Een klein deel van de GroenLinks-kiezers uit 1994 heeft deze optie omgezet in een voornemen om op de SP te stemmen bij een volgende Tweede-Kamerverkiezing.

Tabel 6. *Stemgedrag bij de laatste verkiezingen (in %)*

	GL-kiezers n=1364	SP-kiezers n=718
CDA	2,6	2,1
PvdA	13,3	19,9
VVD	2,1	2,7
D66	11,2	11,1
GroenLinks	52,0	6,3
De Groenen	0,5	0,3
SGP/RPF/GPV	0,2	0,2
CD/CP86	0,2	0,2
Socialistische Partij	0,5	42,3
Ouderenpartijen	0,1	1,0
andere partij	0,4	0,6
niet gestemd, wil niet zeggen	16,8	13,2
totaal	99,9	99,9

6. Ideologisch profiel

Het zal niet verbazen dat de kiezers van de SP en GroenLinks zichzelf duidelijk links van het politieke midden plaatsen. Het onderlinge verschil is echter zeer gering: gemiddeld 2.7 voor de SP-kiezer en 2.6 voor de GroenLinks-kiezer op een 7-puntschaal (waarbij 1= links en 7= rechts). De kiezers van beide partijen delen verder een belangstelling voor de politiek die gemiddeld hoger ligt dan bij de gemiddelde Nederlander. Slechts 20% van hun kiezers zegt geen politieke interesse te hebben, tegenover 40% van alle respondenten van het Nipo-telepanel. 60% zegt veel interesse in politiek te hebben, tegenover 40% van de overige kiezers in het telepanel.

Als het gaat om de prioriteiten die de politiek zou moeten stellen, zijn er wel duidelijke verschillen tussen de aanhang van beide partijen. In september 1997 is de respondenten uit het Nipo-telepanel gevraagd op welke beleidsterreinen de landelijke politiek zich zou moeten inzetten om problemen op te lossen. Het beleidsterrein 'criminaliteit en veiligheid' wordt door de ondervraagde Neder-

landers het meest genoemd, gevolgd door de 'gezondheidszorg' (zie tabel 7).

Tabel 7. *Op welke drie terreinen dient de landelijke politiek zich met name in te zetten? (september 1997)*

	Gehele electoraat	PvdA	Groen-Links	SP
criminaliteit, onveiligheid	55	52	38*)	33*)
gezondheidszorg	45	51	49	49
werkgelegenheid	36	38	34	34
sociale zekerheid	31	36	37	53*)
neergang normen/waarden	28	26	24	32
milieu	19	18	47*)	13
vreemdelingen, asielzoekers	19	15*)	11	15
kwaliteit onderwijs	16	19	26	25
inkomensverdeling	13	16	17	27*)
bereikbaarheid/infrastructuur	10	6*)	9	4*)

n=1067

*) verschilt significant op 95% niveau

De aanhang van GroenLinks en de SP zou in de landelijke politiek graag enkele andere prioriteiten stellen. Werkgelegenheidsbeleid houdt de linkse kiezer niet méér bezig dan de rest van de Nederlanders. De GroenLinks-kiezers willen in september 1997 met name een grote inzet voor de gezondheidszorg. De SP-kiezers vinden dat ook erg belangrijk, maar zetten de sociale zekerheid op nummer één. Zij laten in vergelijking met alle respondenten en met de GroenLinks-kiezers op een ander beleidsterrein eveneens een traditionele linkse voorkeur zien. De inkomensverdeling dient in de ogen van de SP-kiezer veel meer aandacht te krijgen.

Het milieubeleid is zoals te verwachten viel een punt van grote zorg voor de GroenLinks-kiezers - na de gezondheidszorg voor hen het belangrijkste beleidsterrein. Het is ook het thema waarop de GroenLinks-kiezers zich het meest onderscheiden van de andere kiezers. Dat kwam ook tot uiting in februari 1998, toen bleek dat 46% van de GroenLinks-kiezers van mening is dat minister M. de Boer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu dient terug te keren in een volgend kabinet, terwijl slechts 35% van het gehele electoraat (en van de SP-kiezers) dat wenst. De SP-kiezers zijn vergeleken bij GroenLinks-kiezers weinig verontrust over de milieuproblematiek. De

prioriteit die zij aan het milieubeleid geven, wijkt echter niet veel af van die van de gemiddelde Nederlander.

Er is, naast De Boer, nog een tweede PvdA-minister die bij de GroenLinks-kiezers op veel waardering kan rekenen. Liefst 64% van hen ziet J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking graag terug in een nieuw kabinet, terwijl de SP-kiezer zich op dit punt niet onderscheidt van de gemiddelde Nederlandse kiezer (46%).¹³ Deze populariteit van Pronk wijst erop dat 'ontwikkelingshulp' en 'internationale solidariteit' voor de GroenLinks-aanhang aanzienlijk belangrijker zijn dan voor de SP-aanhang.

Over criminaliteit en onveiligheid maken de kiezers van de beide kleinere linkse partijen zich minder zorgen dan de overige kiezers. Verder zijn er praktisch geen GroenLinks-kiezers die vinden dat de problematiek rond asielzoekers en vreemdelingen meer aandacht dient te krijgen. Het beeld dat de SP-kiezers duidelijk rechtse opvattingen over allochtonen en asielzoekers onderschrijven, wordt geenszins bevestigd door deze data. Ook uit de antwoorden op voorgelegde stellingen blijkt dat de opvattingen van de SP-kiezer toleranter zijn dan die van de gemiddelde Nederlander. Dat geldt bijvoorbeeld bij het accepteren van 'ingeburgerde illegalen', maar ook uit de instemming met vrije verstrekking van heroïne aan junkies als een aanvaardbare manier om de criminaliteit terug te dringen. In het algemeen geldt dat bij deze immateriële kwesties de standpunten van de kiezers van de SP zich bevinden tussen de opvatting van de gemiddelde Nederlander en de GroenLinks-kiezer (zie tabel 8).

7. Waardering beleid van paarse coalitie en van PvdA

Op een aantal andere punten zijn de verschillen in politieke opvatting tussen de aanhangers van de SP en GroenLinks eveneens opvallend. Zo kan 56% van de GroenLinks-aanhangers zich vinden in de stelling dat de PvdA in dit kabinet zeer goede ministers heeft geleverd, terwijl het SP-electoraat dat slechts voor 43% vindt (gemiddeld 4.6 versus 4.1; zie tabel 8). De stelling dat de PvdA haar sociaal-democratisch hart kwijt is wordt opvallend vaak door de SP-aanhang onderschreven, terwijl het oordeel van de GroenLinks-kiezer veel minder afwijkt van het oordeel van de gemiddelde Nederlander.

Hetzelfde beeld wordt zichtbaar als gekeken wordt naar het oordeel over het armoedebeleid en het sociale beleid. Het is steeds de SP-aanhang die het meest kritisch is over de PvdA en het regeringsbeleid. De opvattingen van de GroenLinks-kiezers onderscheiden zich bij deze onderwerpen vaak wat minder van de opvattingen van de PvdA-kiezers.

Tabel 8. *Stellingen over de PvdA en enkele maatschappelijke problemen*
(7 = in hoge mate mee eens; 1 = helemaal niet mee eens)

	Gehele electoraat	PvdA	Groen-Links	SP
PvdA, zeer goede ministers geleverd	4.7	5.5	4.6	4.1
PvdA komt op voor mijn belangen	4.1	5.6	4.1	3.2
PvdA is een betrouwbare partij	4.8	5.9	4.8	3.9
PvdA is haar sociaal-democratisch hart kwijt	4.0	3.3	4.2	5.4
geen idee waar PvdA voor staat	3.4	2.7	3.4	4.1
te weinig gedaan tegen de armoede in Nederland	4.8	4.8	5.6	5.9
teveel bezuinigd op de sociale zekerheid	5.1	5.1	5.7	6.0
verschil loon en uitkering moet groter	4.9	4.4	4.2	4.2
ik heb niets tegen buitenlanders, maar nu er zoveel komen voel ik me daar niet prettig bij	4.6	4.3	3.1	3.8
ingeburgerde illegalen mogen blijven	3.4	3.8	4.5	3.7
vrije verstrekking heroïne	3.6	4.0	4.7	4.5

n=1194

Deze duidelijk gereserveerde houding van de kiezers van de SP ten aanzien van de PvdA is niet verwonderlijk, gezien de traditionele anti-sociaal-democratische opstelling van deze partij. De SP heeft gedurende haar hele bestaan haar pijlen op de PvdA gericht. Het kritisch volgen van deze partij raakte in 1989 in een nieuwe fase, toen de PvdA na een lange periode van oppositie weer deel ging uitmaken van de regering. Het deelnemen van de sociaal-democraten in 1994 aan de paarse coalitie met D66 en de VVD werd door de SP

zwaar gekritiseerd.¹⁴

Tabel 9. Rapportcijfers, februari 1998

	Gehele electoraat	PvdA-kiezers	GL-kiezers	SP-kiezers
rapportcijfer kabinet*)	6.6	7.4	6.1	6.0
rapportcijfer PvdA	6.4	8.0	6.1	5.3
rapportcijfer D66	5.4	5.9	5.5	4.9
rapportcijfer GL	5.5	5.9	7.8	5.5
rapportcijfer SP	5.2	5.5	6.3	8.0

n=1199

*) rapportcijfer kabinet is gevraagd in september 1997

Het algemene oordeel over het paarse kabinet wijkt niet af van het hierboven geschetste patroon, alhoewel het rapportcijfer van de SP-kiezers in dit geval slechts een fractie lager is (zie tabel 9). Terwijl het kabinet van alle Nederlanders in september 1997 een 6.6 als rapportcijfer krijgt, komt de PvdA-aanhang tot een 7.4. De GroenLinks- en SP-kiezers houden het bij een 6.1 en een 6.0. Het hoeft geen verbazing te wekken dat het rapportcijfer dat de beide linkse partijen van alle Nederlandse kiezers krijgen geen voldoende is. Opvallend is wel dat in februari 1998 bleek dat het cijfer van alle kiezers voor de SP sinds september 1997 iets is gestegen, terwijl de waardering voor GroenLinks licht is gedaald. Het verschil tussen beide partijen is daarmee binnen vijf maanden gehalveerd.

De SP-kiezer is aanzienlijk kritischer over de PvdA en D66 dan de GroenLinks-kiezer. Verder blijkt dat het oordeel van de GroenLinks-kiezers over de SP (6.3) in het algemeen wat positiever is dan het oordeel van de SP-kiezer over GroenLinks (5.5).

Tabel 10. De waardering voor de lijsttrekkers, september 1997
(7-puntsschaal: 1 = helemaal niet ..., 7 = zeer ...)

	Gehele electoraat	PvdA-kiezers	GL-kiezers	SP-kiezers
sympathiek				
Kok	5.6	6.3	5.4	4.9
Rosenmöller	4.9	5.1	6.0	5.2
Marijnissen	4.6	4.7	5.1	6.1
bekwaam				
Kok	5.8	6.3	5.7	5.7
Rosenmöller	4.9	5.0	6.0	5.1
Marijnissen	4.6	4.8	4.7	5.8
vertrouwen in Kok als minister-president				
	5.9	6.6	5.8	5.1

n=1067

Rekening houdend met het feit dat het bij de SP en GroenLinks om vrij kleine partijen gaat, is de waardering voor hun lijsttrekkers vrij hoog (zie tabel 10). De beoordeling van hun bekwaamheid en sympathieke uitstraling door alle Nederlanders bevond zich in september 1997 op gelijke hoogte als die voor D66-lijsttrekker E. Borst-Eilers en haar CDA-collega J.G. de Hoop Scheffer. De eigen achterban van beide partijen vond op dat moment de eigen lijsttrekker sympathieker dan PvdA-leider W. Kok; als het gaat om bekwaamheid is de waardering voor Kok echter zeer hoog, ook onder de kiezers van de SP en GroenLinks. Wel is opvallend dat Kok als minister-president bij de SP-kiezers duidelijk minder vertrouwen geniet dan bij de gemiddelde Nederlandse kiezer. In september 1997 had 82% van de Nederlandse kiezers (zeer) veel vertrouwen in Kok, bij de achterban van de SP ging het om 69%.

8. De machtsvraag

Uit bovenstaande analyses blijkt duidelijk dat de kiezers van de SP zeer kritisch staan ten opzichte van het kabinetsbeleid en de PvdA. De jarenlang uitgedragen anti-PvdA-stellingname van de SP-leiding vindt duidelijk weerklank bij de huidige SP-kiezers. De GroenLinks-kiezer is veel milder in zijn oordeel over de PvdA en over Kok. De gemiddelde GroenLinks-kiezer staat met zijn opvattingen vaak een stuk dichter bij de opvatting van de PvdA-

kiezer. Gezien het kritische oordeel van de SP-aanhang mag verwacht worden dat deze minder reden heeft om bij landelijke verkiezingen op de PvdA te stemmen dan de aanhang van GroenLinks.

De kern van de machtsvraag is of men het belangrijk vindt welke partij de grootste wordt. In september 1997 bevestigde 63% van alle kiezers dat het hun wat uitmaakt of de PvdA dan wel de VVD de grootste partij zou worden. Bij PvdA- en GroenLinks-kiezers lag dat aantal rond de 80%. De SP-aanhang vindt deze vraag minder belangrijk (65%).

Bij een aantal vragen die in februari 1998 gesteld zijn over de machtsvraag, komt steeds naar voren dat de kiezers van GroenLinks hiervoor meer gevoelig zijn dan de SP-achterban. De vraag 'Stel dat Wim Kok alleen minister-president blijft als de PvdA de grootste partij wordt, zou u in dat geval (eerder) op de PvdA stemmen?' werd door 34% van de GroenLinks-achterban (sterk) bevestigend beantwoord, en door slechts 21% van de SP-kiezers. Ook de vraag 'Stel dat Frits Bolkestein zelf minister-president wil worden, zou dat een reden zijn om eerder PvdA te stemmen?', kon op wat meer instemming rekenen bij de GroenLinks-achterban.

9. Conclusie

Als gekeken wordt naar de maatschappelijke achtergrondkenmerken van de achterban van GroenLinks en de SP, zijn geen van beide partijen een getrouwe afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Op sommige punten komt de samenstelling van de SP-achterban echter dichtbij de kenmerken van de Nederlandse bevolking. Het gaat dan om zaken als leeftijd, opleiding en inkomen. Op dit punt vertoont de achterban van de SP een duidelijk verschil met die van GroenLinks en een zekere overeenkomst met de achterban van de PvdA.¹⁵ Als het gaat om politieke opvattingen valt vooral op dat de GroenLinks-kiezer dichterbij de PvdA staat dan de SP-kiezer.

De kritiek van de SP-achterban op de PvdA en op het beleid van het paarse kabinet lijkt zich met name toe te spitsen op binnenlandse sociaal-economische onderwerpen als armoedebestrijding, inkomenspolitiek en sociale zekerheid. De kritiek van de GroenLinks-kiezers is minder eenzijdig gericht op sociaal-economische onderwerpen: het betreft nadrukkelijk ook het belang dat wordt toegekend aan het milieubeleid. Het algemene oordeel van de achterban van GroenLinks over het paarse kabinet, de PvdA en Kok is milder dan het oordeel van de gemiddelde SP-kiezer.

Het is niet te voorspellen of de PvdA met het uitspelen van de machtsvraag evenveel succes zal hebben als in 1994. De uitgangspositie voor GroenLinks en de SP om een deel van de bij de gemeenteraadsverkiezingen behaalde winst vast te houden, is echter gunstiger dan in 1994. Gezien de aandacht die de lijsttrekkers Rosenmöller en J. Marijnissen van de media krijgen en hun in het algemeen sterke optreden, zal de PvdA het waarschijnlijk in de laatste weken van de campagne moeilijker krijgen om de media te domineren dan in 1994. Bovendien hebben de VVD en D66 enerzijds en GroenLinks en de SP anderzijds een gemeenschappelijk belang in het depolitiseren van de machtsvraag.

Indien de PvdA er desondanks toch in slaagt de voortzetting van het premierschap van Kok tot centraal campagne-item te maken, zal GroenLinks daar waarschijnlijk meer last van hebben dan de SP.

noten

1. Dit soort omrekeningen zijn altijd arbitrair, omdat stilzwijgend wordt verondersteld dat de relatief grote groep niet-stemmers in hun politieke voorkeur niet afwijkt van de groep die wél heeft gestemd. Dezelfde veronderstelling past men toe op de kiezers van lokale partijen. Bovendien wordt geen rekening gehouden met het feit dat het aanbod van partijen bij gemeenteraadsverkiezingen sterk kan afwijken van de partijpolitieke keuze die een kiezer bij landelijke verkiezingen krijgt voorgelegd. Ondanks deze bezwaren geven deze omrekeningen een indicatie van de landelijke sterkte van een partij bij de gemeenteraadsverkiezingen.

2. Zie voor een analyse van het 'succes' van de SP in 1994: G. Voerman en W. van Schuur, 'David en Goliath? Over de SP en de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 2, 86-92; en P. van der Steen, 'De doorbraak van de "gewone mensen"-partij. De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 172-189.

3. In 1977 verloor de CPN vijf zetels, de PPR vier zetels en de PSP één zetel. In totaal ging het om tien van hun zestien kamerzetels. Het dieptepunt voor deze drie kleine linkse partijen lag overigens in 1986, toen de CPN uit de Tweede Kamer verdween en PSP en PPR samen nog maar drie zetels overhielden.

Overigens nam de SP in 1977 voor het eerst aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel. De partij kwam niet verder dan 24.420 stemmen. Het beste resultaat werd in 1982 behaald: 44.922 stemmen. In 1989 haalde de partij met J. Marinissen als lijsttrekker 38.870 stemmen.

4. Zie *GroenLinks laat het niet zo! Evaluatierapport Tweede-Kamerverkiezingen*, Amsterdam, 1994. Na de zeer slechte uitslag bij de Kamerverkiezingen van 1986 concludeerde de politicoloog Van der Eijk al dat de kleine linkse partijen nauwelijks over een eigen vaste achterban beschikten; zie C. van der Eijk, 'De gedeelde kiezers', in: *De Helling*, 1 (1987), 1 (okt.), 32-34.

5. De deelnemers aan het Nipo-telepanel hebben de beschikking over een pc met modem en vullen elke week thuis een vragenlijst in. Van de deelnemers aan het panel is niet alleen hun leefsituatie en achtergrond bekend, maar ook bijvoorbeeld hun politieke opvattingen en eerder stemgedrag.

6. De data over de kiezers van GroenLinks en de SP zijn slechts een klein onderdeel van dit uitgebreide onderzoek. In *de Volkskrant* van 4 oktober 1997 en 28 februari 1998 is over dit onderzoek gerapporteerd.

7. *GroenLinks laat het niet zo!*, 15-16. Het rapport probeert met name ook te analyseren welke groepen kiezers in 1994 in de laatste weken van de campagne zijn weggelopen. Tot die weglopers behoorden veel jonge kiezers, veel mannen en veel kiezers uit de middenklasse.

8. Uit het evaluatieonderzoek *GroenLinks laat het niet zo!* komt eveneens naar

voren dat in 1994 43% van de GroenLinks-kiezers jonger dan 34 jaar was. De oververtegenwoordiging van mannen onder de GroenLinks-kiezers in het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, is opvallend. Het evaluatieonderzoek uit 1994 en recenter eigen onderzoek van GroenLinks wijst steeds op een behoorlijke oververtegenwoordiging van vrouwelijke kiezers. Volgens het rapport *GroenLinks: verkiezingscampagne 1998 - rapportage kiezersonderzoek* van het 'CO-efficiënt, bureau voor communicatieonderzoek' zou het potentieel voor de Tweede-Kamerverkiezingen 1998 voor 60% uit vrouwen bestaan. Het GroenLinkse electoraat bestond in 1994 voor 57% uit vrouwen.

9. De welstandsklasse wordt conform de definitie van de Vereniging Marktonderzoek (VMO) bepaald op basis van opleiding en laatst uitgeoefend beroep van de hoofdkostwinnaar.

10. In Vlaardingen verloor de SP twee van haar zeven zetels, in Zoetermeer één van de acht zetels, in Leidschendam één van de vijf zetels.

11. Zie V. Mammadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'Hetzelfde maar toch verschillend. De verkiezingskaart van Nederland na de "aardverschuiving"', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 156-157; zie ook G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 DNPP*, Groningen, 1987, 142-145.

12. Deze berekeningen zijn uitgevoerd op basis van de stemkans die de individuele kiezers geeft aan de verschillende partijen (10 = maximale stemkans; 1 = minimale stemkans). Zie voor een analyse van deze methode om de onderlinge concurrentie tussen partijen te meten: J. Tillie, *Party Utility and Voting Behaviour*, Amsterdam, 1995.

13. Zie voor een oordeel van de kiezers over de wenselijke terugkeer van alle ministers: *de Volkskrant*, 28 februari 1998.

14. Zie G. Voerman, 'Een partij voor "gewone mensen". Bij het parlementaire debuut van de SP', in: *Politiek & Cultuur*, 54 (1994), 2 (apr.), 3-9.

15. Zie M. Leijenaar en K. Niemöller, 'Het profiel van de PvdA-achterban', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 1, 36-47.

GEVONDEN: ENTHOUSIASTE PARTIJLEDEN

Partijvernieuwing op landelijk en lokaal niveau in de jaren negentig

A.M. van der Kooij

Inleiding

Al jaren voeren wetenschappers en politici discussies over partijvernieuwing. Net als elders in West-Europa is er in Nederland sprake van verval van de massapartijen. De partijen met grote aantallen leden, een bloeiend verenigingsleven in een organisatie met een uitgebreid netwerk van regionale en lokale afdelingen en veelomvattende, aansprekende ideologieën, zijn niet meer. Partijen worden geconfronteerd met afnemende ledentallen, een kleiner aantal mensen dat actief wil zijn in de partij en kiezers die zich niet meer aan één partij gebonden voelen. In Nederland geldt dit het sterkst voor de tanende massapartijen PvdA en CDA, maar ook de links- en rechts-liberale partijen D66 en de VVD hebben te maken met een krimpend ledenaantal en een deels vlottend kiezersbestand.

Te verwachten is dat deze problemen zich niet alleen op landelijk, maar zeker ook - en wellicht nog meer - op lokaal niveau voordoen. De partijen hebben in een gemeente voor twee belangrijke taken leden nodig: ten eerste voor het draaiende houden van de lokale afdeling en ten tweede voor de vertegenwoordiging in de gemeenteraad (maar ook kader voor het hogere partijechelon en de vertegenwoordigers voor de Provinciale Staten worden vaak via de afdelingen geworven). Dat deze rekrutering niet altijd eenvoudig is, blijkt uit opmerkingen van afdelingen dat het zo moeilijk is om kandidaat-gemeenteraadsleden te vinden en uit de vraagtekens die er regelmatig worden gezet bij de kwaliteit van de raadsleden. De problemen worden ook zichtbaar uit concrete cijfers, zo rekende de historicus Voerman enkele jaren geleden uit: 'Voor de bijna 29.000 functies die zouden moeten worden bezet om het politieke bestel te laten draaien, zou anno 1995 in principe een harde kern van ruim 31.000 partijleden beschikbaar zijn.'¹ Dit betekent dat de rekruteringsbron voor kandidaten voor de gemeenteraad klein is, wat een serieus probleem voor het functioneren van de lokale politiek vormt. Deze problematiek kwam bijvoorbeeld aan het licht in de gemeente Zaltbommel, waar het voor D66 in 1998 niet mogelijk bleek voldoende kandidaten te vinden om mee te kunnen doen aan de gemeenteraadsverkiezingen. In plaats van zich bij deze veranderingen neer te leggen, blijken de vier grote politieke partijen in de jaren negentig hun werkwijzen en structuren onder de loep te nemen en te zoeken naar mogelijkheden voor vernieuwing van hun organisatie. De term partijvernieuwing die hiervoor in politiek en wetenschap wordt gebruikt,

hanteer ik in dit artikel voor de door de partijen ontwikkelde initiatieven die zijn gericht op het vergroten van het aantal (actieve) leden en het bevorderen van de deskundigheid van het kader.

De vragen die ik in dit artikel wil beantwoorden zijn hoe PvdA, CDA, VVD en D66 landelijk en lokaal in de jaren negentig gestalte hebben gegeven aan de partijvernieuwing, en wat de kansen zijn voor partijvernieuwing op lokaal niveau. Hiervoor geef ik allereerst in grote lijnen de voorstellen van deze partijen weer, en de achtergrond waartegen ze geplaatst moeten worden. De voorgestelde oplossingen werk ik vervolgens uit voor het landelijke niveau van de partijen. Hierbij baseer ik mij op publicaties en interviews. De beschrijving van de partijvernieuwing op lokaal niveau zal bestaan uit twee delen. In het eerste beschrijf ik de impulsen die op landelijk niveau aan de vernieuwing op lokaal niveau worden gegeven (eveneens op basis van publicaties en interviews). Om meer inzicht te krijgen in de mogelijkheden van partijvernieuwing op lokaal niveau, presenteer ik in het tweede deel een drietal voorbeelden van vernieuwing in partijafdelingen. Ik beperk mij hierbij tot het kandidaatstellingsproces voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1998. Het artikel besluit met een overzicht van de kansen voor partijvernieuwing op lokaal niveau.

1. Partijvernieuwing: problemen en oplossingen in grote lijnen

De discussie over partijvernieuwing heeft plaats tegen de achtergrond van teruglopende ledentallen en sterk wisselende electorale ontwikkelingen. Sinds het midden van de jaren tachtig daalden de ledentallen van alle partijen sterk - met uitzondering van D66, die in deze periode juist wat groeide. PvdA en CDA verloren de meeste leden (respectievelijk circa 40.000 en 35.000). Zij worden gevolgd door de VVD. Deze partij verloor 30.000 leden, maar kent sinds 1993 een redelijk stabiel ledental. De daling van de ledentallen heeft gevolgen voor de financiën van de partijen.² Daarnaast is er ook sprake van een daling van het aantal actieve leden, wat problemen oplevert bij de rekrutering voor vertegenwoordigende functies.

De electorale ontwikkelingen zijn in de jaren negentig vooral ongunstig voor CDA en PvdA. Sinds de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 verloor de PvdA telkens. Bij de Kamerverkiezingen in 1994 viel dit niet zo op, omdat de sociaal-democraten wel de grootste partij werden. Ook het CDA verloor in de jaren negentig zetels op alle niveaus. Dieptepunt vormden de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994, toen de partij twintig zetels moest inleveren. D66 boekte bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 met name in de grote steden winst; 1994 was een electoraal succesjaar voor de democraten. Ook voor de VVD is er sinds 1990 sprake van een groeiende electorale steun. Voor de liberalen vormden de Provinciale Statenverkiezingen van 1995 het voorlopige hoogtepunt, toen ze de grootste partij werden.

Het krimpende ledenbestand, het afnemende aantal actieve partijleden en de sterk wisselende electorale lotgevallen vormen de problemen waar de partijvernieuwingsvoorstellen een oplossing voor zouden moeten bieden. De concrete voorstellen die de vier grote politieke partijen in de jaren negentig hebben gedaan,

kunnen worden ingedeeld in drie verschillende, elkaar overlappende aspecten van de partij. Dit zijn: de organisatie van de partij, de actieve leden en de partijcultuur. In de volgende paragrafen vormen deze begrippen de kapstok voor een uitgebreide beschrijving van de partijvernieuwing in de vier grote partijen op landelijk en lokaal niveau.

2. Partijvernieuwing op landelijk niveau

De partijvernieuwing in de vier grote politieke partijen heeft haar neerslag gevonden in rapporten van daartoe ingestelde commissies en van partijbesturen, en wordt (al dan niet) verwezenlijkt in activiteiten van de partijbesturen en partijbureaus en in reglementswijzigingen. Op basis van deze rapporten en interviews met de verantwoordelijke personen in het partijbestuur en op de partijbureaus van de vier partijen volgt hier een overzicht van de partijvernieuwingsdiscussie in de PvdA, het CDA, de VVD en D66 waarbij de nadruk valt op de gemeenschappelijke elementen in hun voorstellen.³

2.1 Organisatie van de partij

- *databank*. Bij hun speurtocht naar potentiële kaderleden merken de partijen dat zij vaak onvoldoende inzicht hebben in het al aanwezige talent. Alle partijen buigen zich daarom over het opzetten van een databank. Bij D66 en de VVD is deze breed opgezet; het CDA en de PvdA hebben gekozen voor een klein bestand. Bij de VVD en D66 kunnen leden zichzelf opgeven, wat 4.000 leden van D66 en 3.000 VVD-leden hebben gedaan.⁴ De VVD vult de kaartenbak verder aan met opvallende deelnemers uit de kadercursussen. Een specifieke reden voor het opzetten van een elektronisch datasysteem bij de VVD was dat men bij een vrijkomende burgemeesterspost of functie op een departement onvoldoende kandidaten wist. D66 gebruikt de databank behalve voor de invulling van functies ook voor gerichte uitnodigingen voor themabijeenkomsten van de partij. Leden die in de databank zijn opgenomen, kunnen ook twee onderwerpen aangeven waarover zij geïnformeerd willen worden. Bij de PvdA is het databestand gekoppeld aan de op het partijbureau werkzame scoutingsfunctionaris. In dit bestand worden enerzijds talentvolle leden opgenomen (met name vrouwen, allochtonen en jongeren) en anderzijds topfuncties in de partij geïnventariseerd. Ook bij het CDA is er vanuit de wens de participatie van vrouwen te bevorderen, voorgesteld om een databank op te zetten.⁵

- *partijstructuur*. De partijen menen allemaal dat de leden meer bij de organisatie betrokken moeten worden en dat de afstand tussen het landelijk centrum en de leden kleiner moet worden. D66 en de VVD zien de oplossing hiervoor met name in het verbeteren van de communicatie tussen de verschillende niveaus in de partij. In de PvdA en het CDA staat het subnationale niveau van de partij ter discussie - het niveau dat in de jaren zestig als schakel tussen top en basis was verzaagd en nu meer als obstakel lijkt te worden beschouwd. Tevens worden deze partijen wat centralistischer. De PvdA schafte de partijraad af en gaf het partijbestuur veel meer zeggenschap in de kandidaatstellingsprocedure; bij het

CDA werd het partijbestuur verkleind, ten koste van regionale vertegenwoordigers. Ook bij D66 werd de organisatie van het landelijk bestuur verstevigd. In de VVD was dit al in 1988 gebeurd, toen de vertegenwoordigers van de regionale partijorganen - de kamercentrales - uit het hoofdbestuur verdwenen.⁶ Tegelijkertijd deden de partijen voorstellen om de invloed van individuele leden te vergroten. Ledenraadplegingen of -referenda waren in D66 allang praktijk; de PvdA opende de reglementaire mogelijkheid hiertoe en in het CDA werden in *Herkenbaar en slagvaardig* ledenraadplegingen voorgesteld en daarna onder andere toegepast bij de vaststelling van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998.

Naast de verticale partijstructuur (het landelijke, regionale en lokale niveau) staan bij de PvdA en het CDA ook horizontale structuren (het bestaan van aan de partij verwante organisaties voor vrouwen of jongeren) ter discussie. In *Herkenbaar en slagvaardig* werd het CDA-Vrouwenberaad overbodig geacht (maar uiteindelijk niet opgeheven) en in de PvdA werd in 1995 de Rooie Vrouwen opgeheven. Tegelijkertijd ontstaan in deze partijen netwerken naast of in plaats van de oude doelgroeporganisaties: vrouwennetwerken in het CDA, het multicultureel vrouwennetwerk in de PvdA en jongerennetwerken in beide partijen. Nieuw is de oprichting van het Seniorenberaad in het CDA in 1996 (een jaar later omgedoopt tot Ouderenplatform), waarmee de partij hoopt de gunst te herwinnen van een kiezersgroep waarin zij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 veel verlies heeft geleden.

- *gedifferentieerd partijlidmaatschap*. Alle partijen zochten of zoeken naar manieren om via verschillende vormen van partijlidmaatschap een groter aantal leden voor zich te winnen en aan zich te binden. Bij de VVD adviseerde de commissie Bestuurlijke Organisatie het hoofdbestuur verschillende soorten lidmaatschap in te voeren (wat het hoofdbestuur besloot niet te doen);⁷ in D66 is de commissie-Kiezersband hiervoor ingesteld; het CDA experimenteert met differentiatie in lidmaatschap, een clubvoordeel en een welkomstpakket; en de PvdA heeft een kennismakingslidmaatschap geïntroduceerd en experimenteert met de contributiehoogte. D66 gaat ook de mogelijkheden van een lokaal partijlidmaatschap na en test dit uit in de provincie Noord-Brabant. De democraten kregen namelijk signalen dat veel mensen vooral geïnteresseerd waren in de gemeentelijke politiek en zich daarom eerder tot een lokale partij dan tot D66 zouden wenden.⁸

- *professionalisering*. Voor D66 is dit het sleutelwoord waarmee de pogingen worden aangeduid om het functioneren van de partij te verbeteren. Professionaliteit staat voor 'effectiviteit, houding en de manier waarop je zaken oppakt'.⁹ Effectiviteit is ook een centraal begrip bij de VVD. In haar rapport *In alle duidelijkheid* doet de commissie Bestuurlijke Organisatie aanbevelingen voor aanpassingen in de partijorganisatie in termen van effectiviteit en efficiënte communicatie. Daarbij ging het om de vraag hoe met minder leden meer kon worden gedaan. Bij de PvdA en het CDA houdt professionalisering voornamelijk verband met het voeren van een zogeheten 'personeelsbeleid' voor functies in de partij en in de politiek. Professionalisering van de werving en selectie van leden wordt gezien als voorwaarde om nieuwe mensen (en bij de PvdA 'diversiteit') een

kans te geven. Daarnaast is ook de toegenomen aandacht voor scholing (met name het opleiden van nieuw kader) bij alle partijen een manier om de organisatie op meer professionele leest te schoeien. Interessant is overigens het verschil in aanleiding voor de professionalisering: bij D66 de (tot 1994) gestaag groeiende ledenaanhang en bij de overige partijen juist het afgenomen aantal leden.

2.2 Actieve partijleden

- *personele vernieuwing*. Nieuwe mensen op vertegenwoordigende functies was een belangrijk item bij de samenstelling van de lijsten voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 en 1998. In 1994 kwamen de PvdA en D66 met veel nieuwe kandidaten; vier jaar later is vernieuwing met name bij het CDA van belang. De VVD is tot nog toe terughoudender, maar meent wel dat de partij het zich niet meer kan veroorloven het blikveld van potentiële kandidaten te beperken tot dat van de bestuursleden.¹⁰ Nieuwe kandidaten voor de Tweede Kamer zijn mensen 'van buiten', en zijn vaak afkomstig uit een beroepsgroep die ondervertegenwoordigd is, zoals het bedrijfsleven. PvdA en CDA zoeken daarbij ook nadrukkelijk naar vrouwen, jongeren en allochtonen. Het CDA zoekt bovendien kandidaten die de rol van de partij in de oppositie vorm kunnen geven, zo zegt partijvoorzitter J.J.M. Helgers: 'Ik zoek mensen die in staat zijn van een dossier een maatschappelijk probleem of vraagstuk te maken in plaats van net andersom.'¹¹

Naast nieuwe vertegenwoordigers zoeken de partijen ook meer nieuwe actieve personen in de partij. Men verwacht dat hierdoor nieuwe ideeën binnen de organisatie worden aangedragen; dat de nagestreefde verandering in de partijcultuur erdoor wordt bevorderd; en dat de partij daardoor voor anderen weer aantrekkelijker wordt. Deze doelstelling hangt nauw samen met:

- *vergroten aantal actieve leden*. Alle partijen ondernemen activiteiten om hun kader te vergroten en zetten daarvoor nieuwe scholingsmethoden op. Bij de VVD werd in 1992 het 'talent-management' voorgesteld.¹² Dit is inmiddels veranderd in het programma kaderplanning en -begeleiding, waarin nieuw talent wordt gescout en opgeleid. D66 experimenteert met een kleinschalig opgezet talentscoutingsproject.¹³ Het CDA is in 1997 een proefproject gestart om het zoeken en begeleiden van talent te structureren. Daarnaast zijn manieren voorgesteld om leden (op verschillende niveaus) te activeren in de partij.¹⁴ De PvdA probeert nieuwe leden te activeren via de zogenaamde Rosa-leergang.¹⁵ Verder is op het partijbureau een zogeheten 'scoutingsfunctionaris' aangesteld die politiek talent moet opsporen, met speciale aandacht voor vrouwen. Ondanks de verschillen in vorm is de doelstelling voor alle partijen hetzelfde: het behouden en uitbreiden van het politieke kader. De VVD gaat hierbij nog een stapje verder: zij beoogt ook het aantal liberalen in besturen van maatschappelijke organisaties te vergroten.¹⁶ Overigens worden de nieuw opgezette cursussen door de partijen ook gebruikt om de beoogde verandering van de partijcultuur vorm te geven.

2.3 Partijcultuur

- *stimuleren van het politieke debat*. Bij alle partijen is het politieke debat onderwerp van de vernieuwingsdiscussie. Alleen de VVD hanteert het niet als expliciete doelstelling.¹⁷ De partijen vinden dat er meer gediscussieerd moet worden; zowel intern als extern, dus zowel binnen de partij als daarbuiten, met 'de samenleving' of met de kiezers. D66 wil dit omdat het de communicatie met de achterban als één van de belangrijkste partijtaken beschouwt; de PvdA ziet het als een middel om weer een partij te worden die geworteld is in de samenleving (en daarmee haar aantrekkelijkheid voor potentiële kiezers en leden vergroot); en het CDA hoopt zo de betrokkenheid bij de partij en daarmee haar wervingskracht te vergroten. De manier waarop de partijen deze wens in de praktijk uitwerken, loopt uiteen. Het CDA richt zich in het bijzonder op de afdelingen en de interne partijdiscussie. D66 zag vooral de oplossing in een betere coördinatie binnen de partijorganisatie en organiseert sinds 1993 'politieke podia' (dit zijn discussiebijeenkomsten in afdelingen, met landelijke politici en deskundigen uit het veld). In de PvdA heeft het debat veel aandacht gekregen sinds het voorzitterschap van F. Rottenberg en R.L. Vreeman.¹⁸ De inhoudelijke discussie kwam centraal te staan op congressen; op *briefings* konden leden en niet-leden zich informeren over actuele vraagstukken; het *PvdA-Vlugschrift*, de fax over politieke gebeurtenissen, bracht korte berichten en commentaren; er werden bijeenkomsten georganiseerd door Niet-Nix, een jongeren netwerk in de partij; en bij diverse partijactiviteiten in het land was het mogelijk om met prominente personen binnen en buiten de PvdA maatschappelijke issues te bespreken.

- *verandering mentaliteit*. Het organiseren van debatten met niet-leden moet leiden tot een verandering van de mentaliteit binnen de partij. Met name de partijbesturen van de PvdA, het CDA en de VVD proberen de externe oriëntatie van hun partij te bevorderen. Actieve leden moeten zich richten op nieuwe mensen. Hierbij hoort ook meer 'zorg' voor de leden. 'Wij wijzen onze besturen erop mensen te verwelkomen. Wat gebeurt er: als nieuw lid kom je op een vergadering, ziet de fractie met elkaar praten en het bestuur staat met elkaar te praten. De voorzitter heeft een drukke baan, zit allerlei dingen te regelen en die vergeet toevallig wel de nieuwkomer een hand te geven. Dat komt vaak bruut over', aldus R. Haafkens, ondervoorzitter van de VVD.¹⁹ Een bijzondere activiteit is de *gendertraining* die het CDA-partijbestuur zichzelf en de besturen van de regionale afdelingen aanbiedt. De achterliggende motivatie voor partijen is dat een cultuurverandering nodig is om de partij attractiever te maken voor nieuwelingen.

2.4 Evaluatie landelijke partijvernieuwingsdiscussie

Samengevat zijn de belangrijkste ingrediënten van de op landelijk niveau uitgevoerde partijvernieuwing in het CDA, de PvdA, de VVD en D66 in de jaren negentig - naast het winnen van nieuwe leden - het professionaliseren van de partijorganisatie (het slagvaardiger opereren van met name de landelijke organisatie en het beter toerusten van het kader), het activeren van de partijleden, en het veranderen van de politieke cultuur (met name het stimuleren van het politieke

debat). Deze elementen lijken te passen in het beeld van de moderne kaderpartij, dat de politicoloog Koole van de grote Nederlandse politieke partijen heeft geschetst.²⁰

De partijen leggen echter wel verschillende accenten. De PvdA en het CDA voeren een expliciet beleid gericht op vernieuwing, waarbij zij op alle drie de onderscheiden aspecten van de partij veranderingen proberen door te voeren. Bij de VVD en D66 ligt de nadruk op de professionalisering van de interne organisatie, op het meer doen met het bestaande ledenbestand (al stimuleert het hoofdbestuur van de VVD wel haar afdelingen meer 'over de heg' te kijken²¹ en wordt in D66 het politieke debat gestimuleerd door middel van de politieke podia).

Een tweede verschil betreft het doel van de partijvernieuwing. D66 en de VVD ontwikkelen hun voorstellen vooral met het oog op het beter toerusten van de organisatie op de electorale positie van de partij. Door de winst van beide partijen bij de verkiezingen voor gemeenteraad en Tweede Kamer in 1994 werd een groter beroep gedaan op het kader en op de deskundigheid in de partij. Bij VVD en D66 is de vernieuwing daarbij hoofdzakelijk gericht op de leden, en hierbinnen met name op de op nationaal niveau actieve leden. Deze partijen zeggen overigens de gedaalde ledentallen niet als een probleem te ervaren - hetgeen opvallend is, gezien de grote financiële gevolgen van een klein(er) ledenbestand.

Bij PvdA en CDA is de vraag naar het doel van de partijvernieuwing minder eenvoudig te beantwoorden. Bij beide partijen is de vernieuwing vooral bedoeld de partijorganisatie meer naar buiten te richten, als partij weer aantrekkelijk te worden - waarmee men zowel op leden als op kiezers lijkt te doelen. Bij de PvdA is de onduidelijkheid hierover het grootst en daarmee het doel van de partijvernieuwing het minst helder. Het CDA richt de vernieuwing uiteindelijk vooral op de leden. De partij lijkt daarbij nog geen afscheid te hebben genomen van het beeld van de oude massapartij met een bloeiend verenigingsleven en een uitgebreid netwerk in en buiten de partij - om daarmee ook kiezers te bereiken. Aan deze verschillen tussen de partijen ligt vermoedelijk de uiteenlopende electorale situatie van de partijen en de partij-ideologie ten grondslag. De electorale positie van PvdA en CDA verschilt in de jaren negentig sterk van die van de VVD en D66. De eerste twee hebben in de jaren negentig (en deels daarvoor) grote electorale nederlagen geleden en veel leden zien vertrekken. Het enorme verlies van het CDA bij de verkiezingen in 1994 droeg bij tot het ontstaan van een breed gedragen besef dat er op vele fronten iets moest gebeuren in de partij. Voor de VVD en D66 waren de jaren negentig (in ieder geval tot 1998) electoraal gezien juist goede tijden. Voor hen was het professionaliseren van de organisatie en het kader de belangrijkste vorm van partijvernieuwing. Het blijkt dus dat de electorale positie van de partijen voor een belangrijk deel de vorm van de vernieuwing in de verschillende partijen heeft bepaald.

3. Landelijke impulsen voor lokale partijvernieuwing

De partijen besteden op landelijk niveau uiteraard aandacht aan hun afdelingen, de lokale partijorganisaties. Als men de partijvernieuwingsprocessen in ogenschouw neemt, dan blijken de landelijke partijorganen de volgende veranderingen bij hun afdelingen te willen bewerkstelligen.

3.1. Organisatie van de partij

De *professionalisering* die de partijbesturen bij hun afdelingen willen stimuleren heeft vooral betrekking op de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen. De landelijke partijbureaus voorzien de afdelingen van ondersteunend materiaal, zoals handboeken en standaardformulieren. Ook worden cursussen aangeboden (bijvoorbeeld over het voeren van functioneringsgesprekken en over de relatie tussen gemeenteraadsfractie en afdelingsbestuur). De afdelingen worden tegenwoordig gestimuleerd om onder andere functioneringsgesprekken met zittende raadsleden te houden, bij de kandidaatstelling selectiecriteria te hanteren (vastgelegd in een profielschets), gesprekken met kandidaten te voeren en te letten op de instroom en doorstroom van de leden van de gemeenteraadsfractie. Een belangrijk achterliggend motief voor deze professionalisering is het mogelijk maken van de instroom van nieuwe kandidaten. Door de kandidaatstellingsprocedure te formaliseren, middelen om tot een objectiever oordeel te komen te hanteren, en het functioneren van zittende raadsleden te evalueren, zouden de kansen van nieuwkomers moeten worden vergroot.

De professionalisering van de afdelingen kan ook betrekking hebben op het functioneren van de afdeling als geheel. Het CDA biedt afdelingen handreikingen voor het verbeteren van de eigen organisatie en stimuleert bijvoorbeeld, net als de PvdA, het denken in termen van taken en minder in termen van functies. 'Mensen worden nu veel minder actief op een functie, maar willen een project, een taak, een opdracht. Dus moet je als afdeling op zoek naar iemand die de post verstuurt, vergaderingen notuleert en deze taken zo nodig verdelen over verschillende mensen,' zo denkt C. Slot, directeur van het Steenkampinstituut, de scholings- en vormingsinstelling van het CDA.²²

Enkele in het oog springende partij-specifieke initiatieven zijn het - reeds genoemde - onderzoek naar een lokaal lidmaatschap bij D66, het Rosa-initiatievenfonds van de PvdA (waarbij afdelingen subsidie kunnen krijgen voor projecten gericht op het werven van nieuwe kandidaten of op het politiek debat) en de 'conditietest' die het CDA naar al zijn afdelingen stuurde (een lijst met vragen over allerlei aspecten van het functioneren van een afdeling). Verder is het waarschijnlijk in de toekomst mogelijk dat de databanken, die op dit moment primair voor landelijk gebruik zijn, ook lokaal worden benut.

3.2 Actieve partijleden

De *personele vernieuwing* op afdelingsniveau is een punt van aandacht in alle partijen (met uitzondering van D66), al verschilt het accent. In de VVD blijft het

bijvoorbeeld beperkt tot een oproep aan afdelingen om 'naar buiten' te kijken. De PvdA organiseert in grotere gemeenten lokaal gerichte 'wervingsfestivals'. Dit zijn bijeenkomsten waar via de wat men noemt 'Veronica-formule' politiek geïnteresseerden worden getrokken.²³ De PvdA maar ook het CDA koppelen vernieuwing aan het aantrekken van meer vrouwen, allochtonen en jongeren. Naast het idee dat de partij meer een afspiegeling van de bevolking zou moeten worden en dat deze groepen daarom beter vertegenwoordigd moeten zijn, dichtten deze partijen nieuwe mensen ook een rol toe in de gewenste partijcultuurverandering. Voor CDA-voorzitter Helgers was dit reden om bij de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 nogal wat ontheffingen te verlenen aan kandidaten die niet voldeden aan de reglementaire eis dat zij minstens één jaar partijlid waren.²⁴

3.3 Partijcultuur

Het *stimuleren van het politieke debat* is hoofdzakelijk voor de PvdA en het CDA een thema. In *Politiek dicht bij mensen* doet het CDA een aantal voorstellen om de discussie in de afdeling op te zetten met leden en geïnteresseerden van buiten. In het verlengde hiervan startte de partij in 1996 een 'proefproject modernisering politieke bijeenkomst'. Dat wil zeggen: andere vormen dan de traditionele 'toespraak-pauze-vragen bijeenkomsten'. Binnen de PvdA zijn de zogeheten Rosa-steden het brandpunt voor de partijvernieuwing. Het partijbestuur wil de afdelingen in deze steden omvormen tot platforms waar op regionaal en lokaal niveau het landelijk debat kan worden gevoerd.²⁵ Deze regionale platforms zouden vervolgens de hun omringende partijafdelingen bij hun activiteiten moeten betrekken.

Verandering in de mentaliteit in afdelingen betekent voor de partijen vooral 'naar buiten gericht zijn', doorstroming en een andere manier van omgaan met elkaar - met meer aandacht voor mensen. CDA en PvdA verwachten hierbij veel van de nieuwe partijleden. De cultuurverandering op afdelingsniveau wordt gestimuleerd via cursussen aan individuele leden en het gebruik maken van bestaande communicatiekanalen en '*management by speech*', dat wil zeggen dat leden van de partijbesturen de beoogde veranderingen proberen te bewerkstelligen door zo vaak mogelijk mondeling uit te leggen dat de vernieuwing nodig is. Men hoopt daarbij dat leden die een landelijk opgezette cursus volgen de aangeleerde attitude meenemen naar hun afdeling en dat afdelingsbestuurders worden overtuigd door de aanpak van het landelijke partijbestuur.

3.4 Evaluatie

Samengevat blijken de wensen van de landelijke partijbesturen voor de vernieuwing op lokaal niveau aan te sluiten bij de landelijke partijvernieuwingsdiscussie: ook voor de afdelingen streven de partijbesturen naar professionalisering, nieuwe kandidaten, meer politiek debat en een andere partijcultuur. De middelen waarmee de landelijke besturen de lokale vernieuwing gestalte proberen te geven, worden naast het *management by speech* voornamelijk geput uit het

aanbod van de scholingsinstituten. Dit betekent met name dat afdelingen horen dat ze anders moeten werken en daarvoor schriftelijk materiaal aangereikt krijgen, en dat individuele leden worden geschoold.

Het zwaartepunt van de vernieuwingsdiscussie blijkt te liggen bij het landelijk niveau van de partijen. Dit geldt met name voor D66 en de VVD. Deze twee lijken hun aandacht meer te richten op de problemen van de landelijke partijorganisatie, en nauwelijks op het afgenomen (en vergrijsde) ledental en het gekrompen kader in de afdelingen. De enige partij die expliciet waarde hecht aan de ontwikkeling van de afdelingen is het CDA. 'Het uiteindelijk succes van de partijvernieuwing wordt aan de basis beslist', aldus partijvoorzitter Helgers.²⁶ Het PvdA-partijbestuur richt zich vooral op de afdelingen in grote gemeenten. Het constateert ook dat in veel afdelingen kaderleden overbelast zijn en afhaken, maar houdt zich daar zelf verder niet mee bezig en laat dit over aan de gewesten.²⁷ Er worden in de PvdA zelfs serieuze vraagtekens gezet bij het voortbestaan van de kleine afdelingen.²⁸ Ontmoedigend is wellicht ook de belangstelling van de nieuwe leden die de PvdA via het Rosa-programma trekt: de nieuwkomers zijn vooral geïnteresseerd in de landelijke discussie en niet in de lokale.²⁹

Dit betekent dat de concrete inzet voor de problemen van afdelingen met een klein kader en een kleine rekruteringsbron voor de kandidaatstelling bij de gemeenteraadsverkiezingen beperkt is en de ondersteuning voor afdelingen dienovereenkomstig gering (met uitzondering van het CDA).

Dit is echter niet uitsluitend te wijten aan nalatigheid van de landelijke partijbesturen. Hun mogelijkheden om iets te doen aan de problematiek op lokaal niveau zijn namelijk betrekkelijk beperkt. Dit heeft een aantal oorzaken. Allereerst het feit dat de partijbesturen de afdelingen op het terrein van vernieuwing niet kunnen dwingen iets te doen waar zij geen zin in hebben. Het partijbestuur kan voorstellen doen, maar moet afwachten of ze aan de basis worden opgepakt. Hoever de invloed van de partijtop strekt, verschilt per partij. De VVD en D66 zijn ideologisch meer individualistisch ingestelde partijen, waarbij men veel aan de leden en de afdelingen zelf wil overlaten. In de partijcultuur van de PvdA en het CDA is het daarentegen veel meer mogelijk sturend vanuit de top op te treden. Dit kan betekenen dat in de partijtop van PvdA en CDA veel meer het idee leeft dat het in de partij iets kan bereiken - en dat het om die reden dat ook meer zal doen. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de verschillen tussen de partijen in de mate waarin ze partijvernieuwing op lokaal niveau stimuleren.

Een tweede factor die de reikwijdte van de landelijk opgezette, voor de afdelingen bedoelde vernieuwingsprogramma's beperkt, is de relatief kleine omvang van het partijapparaat: het aantal medewerkers op de partijbureaus is onvoldoende om persoonlijke begeleiding te geven aan veel afdelingen. Het blijkt overigens wel mogelijk om contact te hebben met alle afdelingen: alle CDA-afdelingsvoorzitters zijn in 1996 in groepen van tien uitgenodigd op het partijbureau, waar zij onder anderen met partijvoorzitter Helgers spraken.

Ten slotte bevinden de meeste afdelingen zich op grote (geografische) afstand van de partijbureaus en -besturen, wat het begeleiden van de vernieuwing ook niet eenvoudiger maakt. Deze drie barrières stellen grenzen aan de mogelijkheden van

het landelijk partijbestuur om iets te doen aan de problemen op lokaal niveau.

4. Vernieuwing op lokaal niveau: drie cases

De landelijke partijvernieuwingsdiscussie roept de vraag op of deze vernieuwing bij de afdelingen zelf leeft, en in het bijzonder hoe zij omgaan met het kleine aantal actieve leden en of zij zelf ook zoeken naar oplossingen voor dit probleem. Om meer inzicht te krijgen in de concrete mogelijkheden voor partijvernieuwing op lokaal niveau, is het kandidaatstellingsproces voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 in drie partijafdelingen onderzocht. Het is aannemelijk dat de terugloop van het afdelingskader met name tijdens de kandidaatstelling voor de raadsverkiezingen tot problemen zal leiden. Het is ook het moment waarop twee aspecten van de partijvernieuwingsdiscussie, professionalisering en personele vernieuwing, aan de orde komen.

In drie afdelingen werd door middel van interviews en participerende observatie vanaf juli 1997 het verloop van het kandidaatstellingsproces onderzocht.³⁰ Hieronder volgt een (beknopte) beschrijving van de wijze waarop in deze drie afdelingen kandidaten zijn geworven en geselecteerd, en hoe de ledenvergadering de definitieve kandidatenlijst vaststelde.

4.1 CDA-afdeling Hardenberg

De gemeente Hardenberg heeft ruim 30.000 inwoners, die verspreid wonen over de tien kernen van de gemeente. Het CDA is de grootste partij in de gemeenteraad en de CDA-afdeling heeft 500 leden.³¹ Voor deze afdeling begon het kandidaatstellingsproces al in 1995. Het samengaan van drie afdelingen en onvrede over de vorige kandidaatstellingscommissie leidden tot deze vroege start. Daarbij werd de procedure van te voren op papier gezet en de uitgebreide werving, selectie en opleiding van nieuwe kandidaten ter hand genomen.

Kandidatenwerving

Van 1 oktober tot 1 december 1996 konden leden zichzelf of anderen aanmelden. Dit was veel eerder dan gebruikelijk. 'Mensen die eraan mee willen doen moeten weten waar ze het over hebben, een stuk achtergrond hebben. We wilden voorkomen ook dat er iemand uit de bosjes te voorschijn komt die zich verkiesbaar stelt, nooit iets in het CDA heeft gedaan en waar commotie over ontstaat,' aldus de afdelingsvoorzitter. Kandidaten werden geworven via een oproep in het ledenblad, het individueel benaderen van mensen en een oproep in *De Toren*, de huis-aan-huiskrant die iedereen in de gemeente leest. Het bestuur wilde nadrukkelijk niet-leden een kans geven: 'Wij vinden dat iedereen die zich kan herkennen in het CDA en nog geen lid is, de kans moet krijgen zich alsnog aan te melden. Er is in de partij altijd een bepaald kader, mensen die altijd komen, en dat wilden we verbreden,' zo lichtte de afdelingsvoorzitter toe.

Een mogelijke bron voor kandidaten van buiten waren de zogenaamde huis-kamergesprekken, georganiseerd door de werkgroep 'Politiek dicht bij mensen'. Dit zijn bijeenkomsten voor dertig à veertig mensen uit één wijk, waar de

aanwezig met een wethouder of raadslid kunnen discussiëren over onderwerpen die hen bezighouden.

Het bestuur kreeg eind 1996 41 namen binnen (32 mannen en negen vrouwen), onder wie drie niet-leden. De nieuwe wervingsmethoden leverden daarmee niet veel nieuwe kandidaten op, maar het bestuur was er tevreden over. De afdelingsvoorzitter: 'De advertentie in *De Toren* geeft aan dat je open bent, net als de huiskamergesprekken, waar zowel wij als de deelnemers enthousiast over zijn.'

Selectie

Het geven van een genummerd advies aan de ledenvergadering en het voorbereiden van de kandidaten was de taak van de kandidaatstellingscommissie. Deze bestond uit negen mensen, allen leden met gezag in de afdeling en/of ervaring met selectieprocessen in hun werk of de partij. Na een gesprek met alle kandidaten selecteerde de commissie 25 kandidaten die door mochten gaan in de procedure. Deze kandidaten kregen een cursus over de gemeenteraad en over communicatie, verzorgd door het opleidingsinstituut van het CDA, en moesten deelnemen aan activiteiten in de afdeling en vergaderingen van de raad, fractie en raadscommissies.

De commissie observeerde de kandidaten in 33 vergaderingen en in de bijeenkomsten van de cursus en voerde met de kandidaten een tweede gesprek. Voor het opstellen van de advieslijst vulden de commissieleden per kandidaat een beoordelingsformulier in. Hierin stonden de criteria die de commissie relevant vond voor het raadslidmaatschap, gekoppeld aan wegingsfactoren. Criteria die een hoge score kregen, waren: motivatie, goede mondelinge uitdrukkingsvaardigheid, leidinggevende kwaliteiten, grote inzet, bezoek aan vergaderingen en commissies, actief zijn binnen het CDA en meer dan tien uur per week beschikbaar zijn. Deze lijst werd gecombineerd met een persoonlijke voorkeurlijst van de commissieleden.

De ontwerp-kandidatenlijst bestond uit negentien namen (vijftien mannen en vier vrouwen). Bij de eerste tien (verkiezbaar geachte) plaatsen stonden naast de zittende raadsleden vier nieuwe kandidaten (twee mannen, twee vrouwen).

Ledenvergadering

Op 1 december 1997 besloot de ledenvergadering over de kandidatenlijst. Een spannend moment, volgens een lid, want: 'Vanavond worden de prijzen verdeeld.' De commissie gaf een uitgebreide toelichting over haar werkwijze, waarna de leden het woord kregen. Een gezaghebbend lid in de afdeling bekritiseerde met name de werkwijze van de commissie ('technocratisch') en de lage plaats van een aantal zittende raadsleden, die zouden zijn 'gepasseerd' door nieuwelingen.

De ledenvergadering stelde de eerste vier plaatsen ongewijzigd vast. Onder hen bevond zich één nieuwe kandidaat, de afdelingsvoorzitter. Op plaats vijf stelde de commissie een nieuwe, in de afdeling nog onbekende, kandidaat voor. Op de vijfde, zesde en zevende plaats werden echter drie zittende raadsleden (die in het advies op de tiende, zevende en achtste plaats stonden) gekozen. Op plaats acht werd een vrouw die nieuw en erg actief in de afdeling is gekozen, en op plaats

negen uiteindelijk de al genoemde, in de afdeling onbekende kandidaat. Een tweede nieuwe vrouwelijke kandidaat kwam op plaats tien. De plaatsen elf tot en met negentien werden conform het advies vastgesteld.

Door een succesvolle lobby, geleid door een gezaghebbend lid van de afdeling, zijn dus de zittende raadsleden op een hogere plaats op de lijst terechtgekomen en schoven nieuwe kandidaten naar beneden. De twee nieuwe kandidaten die op de voorgestelde plaats of hoger kwamen, zijn beiden goed bekend in de afdeling. De minder bekende nieuwe kandidaten zakten op de lijst. Voor de kandidaatstellingscommissie is dit een moeilijk resultaat. Men is tevreden dat de eerste tien kandidaten hetzelfde zijn gebleven, maar men heeft wel het gevoel dat 'hun lijst in de war is gestuurd'.

4.2 VVD-afdeling Almere

De VVD-afdeling Almere heeft bijna 200 leden. In de raad is de VVD samen met D66 de grootste partij, in een snel groeiende stad met 120.000 inwoners.³² Begin 1996 blikte het bestuur van de VVD in Almere vooruit op de gemeenteraadsverkiezingen. De peilingen voorspelden een sterke toename van het aantal raadszetels. Daarnaast vond het bestuur dat de groei van de gemeente kwalitatief goede en meer naar buiten gerichte liberale gemeenteraadsleden vereiste. Het bestuur bleek echter niet voldoende geschikte kandidaten te kennen voor de te verwachten extra zetels en de eventuele opvolging van zittende raadsleden. Het zette daarom in 1996 een 'talentmanagementprogramma' op.

Kandidatenwerving

Het bestuur beoogde met het talentmanagementprogramma een kweekvijver voor de gemeenteraad te creëren en beperkte zich dus niet, zoals zijn landelijke equivalent, tot het vinden van talent in algemene zin. Een projectteam begeleidde het programma, dat liep van juni 1996 tot mei 1997 en dat bestond uit cursussen over gemeentepolitiek, liberalisme en discussietechniek (uit het aanbod van het opleidingsinstituut van de VVD) en werkbezoeken aan raads-, commissie- en fractievergaderingen en aan de kamer van koophandel. Met de combinatie van informatie over politiek en contact met andere geïnteresseerden beoogde het bestuur, naast kandidatenwerving voor de gemeenteraad, ook de ledenbinding te vergroten.

Om kandidaten te werven stuurde het afdelingsbestuur een brief aan alle leden. Ook benaderde het individueel enkele leden en niet-leden. Uiteindelijk namen dertig leden deel aan het talentmanagementprogramma, waaronder relatief veel nieuwe en jonge mensen. Van een enthousiaste harde kern van ongeveer vijftien deelnemers stelden zich er zeven kandidaat voor de gemeenteraad. Zij kwamen met 23 andere leden op de groslijst te staan.

De afdelingsvoorzitter keek achteraf tevreden terug op het kandidaatstellingsproces: het talentmanagementprogramma had gezorgd voor een ruim aanbod aan kandidaten voor de gemeenteraad. Daarnaast was er een klein aantal mensen overgebleven dat op een andere wijze actief bleef in de afdeling. Als succesfactoren noemde de voorzitter het enthousiasme, de betrokkenheid en het

vrijmaken van tijd - van zowel de deelnemers als de bestuursleden.

Selectie

Het maken van een advieslijst voor de ledenvergadering was de taak van de kandidaatstellingscommissie, die bestond uit drie bestuursleden. In april 1997 voerde zij met alle kandidaten een gesprek. Daarnaast baseerde de commissie haar oordeel op twee bronnen: voor de zittende raadsleden op de in het begin van 1997 gehouden evaluatiegesprekken en voor de nieuwe kandidaten op hun prestaties in het talentmanagementprogramma.

Uitgangspunt bij de evaluatiegesprekken was een lijst met criteria. Belangrijke criteria vond men: zich profileren, het laten doorklinken van de liberale beginselen, inzet en flexibiliteit. Bij de beoordeling van de nieuwe kandidaten heeft de commissie het lijstje met maatstaven nauwelijks gebruikt. Een belangrijke rol speelde het criterium betrokkenheid. 'We hadden dat talentmanagementprogramma. Zijn mensen er op het moment dat er wat georganiseerd wordt, voelen ze zich betrokken, komen ze met zinnige opmerkingen, vragen, voorstellen, doen ze iets met de informatie die ze krijgen. Daarnaast ook niveau (kan iemand de grote lijn zien) en inzet, dat telt het zwaarst,' aldus de afdelingsvoorzitter. Ook het hebben van banden in de samenleving speelde een belangrijke rol. Het bestuur wilde namelijk dat de fractie meer naar buiten zou gaan kijken. Voor de lijst als geheel werden als criteria vernieuwing en 'een team vormen' gehanteerd.

De ontwerpkandidatenlijst werd in september bekend gemaakt en telde 29 namen. Bij de eerste twaalf verkiesbaar geachte plaatsen stonden vijf deelnemers aan het talentmanagementprogramma, naast zeven zittende raadsleden. Bij de drie daaropvolgende plaatsen stonden ook twee nieuwe kandidaten. Opvallend was het hoge percentage vrouwen op een verkiesbare plaats: 50% (tegen 33% in de huidige fractie).

Ledenvergadering

De beslissende ledenvergadering vond plaats op 19 november 1997. De opkomst was met zestig leden hoog voor de afdeling. De besluitvorming over de kandidatenlijst startte met een korte presentatie door alle kandidaten. Vervolgens gaf de afdelingsvoorzitter, tevens voorzitter van de kandidaatstellingscommissie, een uitgebreide toelichting op de advieslijst. Hij benadrukte het belang van goede kandidaten en van het talentmanagementprogramma en keerde zich tegen een automatisch garanderen van verkiesbare plaatsen voor zittende raadsleden en het er onderaan plaatsen van nieuwe kandidaten, 'omdat dit de creativiteit en vernieuwing doodt'.

Bij de stemmingen verkregen drie zittende raadsleden (van wie er één in het advies op een onverkiesbare plaats stond) een hogere plaats op de lijst. Twee nieuwe kandidaten schoven hierdoor op de lijst naar beneden (naar de zesde en negende plaats). Een zittend raadslid trok zich na de vergadering terug. Het aantal nieuwelingen op een verkiesbare plaats is hierdoor gelijk gebleven. Door hun lagere plaats en de betekenis die binnen de raadsfractie wordt gehecht aan de plaats waarop men wordt gekozen, zal de vernieuwing in de fractie zelf wellicht

beperkter zijn dan het bestuur zich had voorgesteld.

4.3 PvdA-afdeling Den Haag

In Den Haag, een stad met bijna 450.000 inwoners is de PvdA de tweede partij in de raad. De partijafdeling van de sociaal-democraten telt ruim 1.700 leden.³³ Door de landelijke vernieuwingsdiscussie in de PvdA was in de afdeling het idee ontstaan dat er iets moest gebeuren. Hieraan gaf het afdelingsbestuur later een eigen invulling met een kweekvijver om mensen in de afdeling te activeren, en met het streven naar personele vernieuwing op de kandidatenlijst.

Werving van actieve leden en kandidaat-raadsleden

Het bestuur zocht in 1996 voor de afdeling nieuwe kaderleden. Hiervoor zette zij een werkgroep KAPER op (Kweekvijver Aankomende Rode Politici Eerste Ronde), die actief op zoek ging onder de nog niet actieve leden. De werkgroep, bestaande uit ervaren partijleden, voerde gesprekken met 25 à 30 mensen, bood hen persoonlijke ondersteuning aan en zette voor twaalf mensen een algemene cursus op. De vice-voorzitter van de afdeling was later enthousiast over het werk van de werkgroep, omdat het zowel nieuwe leden als nieuwe actieve leden had opgeleverd, onder wie relatief veel jongeren, allochtonen en vrouwen.

Bij de werving van kandidaten voor de gemeenteraad vormde deze groep een belangrijke rekruteringsbron. Het bestuur streefde namelijk naar vernieuwing van de gemeenteraadsfractie. Met vernieuwing doelde men zowel op doorstroming als op een nieuwe stijl: meer op de maatschappij gerichte raadsleden en een ander soort politicus. 'Oud is een politiek dier zijn, nieuw is communicatief zijn zonder politieke trucs', aldus de afdelingsvoorzitter.

Het afdelingsbestuur zocht bewust uitsluitend kandidaten onder de leden. Specifieke aandacht had men voor vrouwen, allochtonen en jongeren. De leden hadden namelijk in de profielschets vastgelegd dat de fractie divers moest worden samengesteld. Verder wensten zij dat deze bij elke verkiezingsuitslag minstens voor 30% uit vrouwen moest bestaan, met twee kandidaten van allochtone afkomst en één jongere bij de eerste negen. Ten slotte moest de helft van de zittende fractie worden vernieuwd.

De werving leverde een groslijst van 54 kandidaten op, waarvan tien afkomstig uit de kweekvijver.

Selectie

Uit deze groslijst moest de kandidaatstellingscommissie, bestaande uit de negen bestuursleden die geen kandidaat waren, een advieslijst opstellen. De commissie voerde aan de hand van een vragenlijst met alle kandidaten die bewilligden een eerste gesprek en met 25 kandidaten een tweede. Bij de beoordeling van de kandidaten schoven de criteria uit de profielschets meer naar de achtergrond. Een commissielid: 'Je gebruikt je gezonde verstand en je ervaring. Je gebruikt je eigen mening en die zet je tegen elkaar af.' Bij de beoordeling van kandidaten speelde wel het streven naar een ander soort mensen een belangrijke rol. Een commissielid: 'We willen geen partijveteranen meer, geen gefrustreerden.' Een

ander lid: 'We kicken op mensen met een visie op de stad, op de deling arm-rijk in de stad. Het gaat om persoonlijkheid, heeft iemand nagedacht, zich voorbereid. Het gaat er uiteindelijk om: hoe komt iemand over.'

De voorzitter en vice-voorzitter van de afdeling voerden in 1996 evaluatie-gesprekken met als doel het bestuur en de fractieleden na te laten denken over hun wensen voor de volgende raadsperiode. Aanvankelijk stelden alleen twee wethouders zich opnieuw kandidaat, waardoor in plaats van vernieuwing ineens continuïteit een criterium werd voor de lijst. Twee andere raadsleden die door wensten te gaan, wilde de kandidaatstellingscommissie niet op een verkiesbare plaats zetten. Weer twee andere zittende raadsleden werden alsnog bereid gevonden op een verkiesbare plaats op de lijst te staan.

De opstelling van de advieslijst vond plaats in blokjes: een drietal opeenvolgende kandidaten moest telkens met elkaar een team vormen - bijvoorbeeld de potentiële wethouders (drie) en de fractietop (eveneens drie). Dit betekende dat men in plaats van in een individuele rangorde over wie de beste was, ging denken in termen van combinaties. De opstelling vond plaats in een mengeling van persoonlijke voorkeuren en criteria voor de fractie. Het fractieprofiel fungeerde daarbij als 'handvat en leidraad'. Een commissielid: 'Het fractieprofiel was een argumentatiekader waar iedereen in kon *shoppen*. Het was een taalafpraak: we doen het binnen deze discussie.'

De ontwerp-kandidatenlijst van de commissie bestond uit dertig namen. Op de eerste vier plaatsen van de lijst stonden zittende raadsleden. Van de nieuwe kandidaten die op een verkiesbare plaats stonden, waren er twee nog onbekend in de afdeling (maar al wel langer partijlid). De collectieve criteria voor het fractieprofiel haalde men net: twee allochtonen en één jongere bij de eerste twaalf en een derde vrouwen. Deze ontwerp-kandidatenlijst werd naar de leden gestuurd, met een korte toelichting en een foto van de kandidaten. Hiermee hoopte de commissie iets te doen aan de onbekendheid van een aantal kandidaten hoog op de lijst. De commissie bereidde de ledenvergadering bewust voor: 'We kunnen cultuurdragers [gezaghebbende leden die vernieuwing voorstonden, AvdK] hun mond open laten doen. Als de commissie voor iemand gaat vechten gaat het meestal mis.' En: 'We moeten pal voor de lijst staan. Elke twijfel is dodelijk,' aldus de afdelingsvoorzitter.

Ledenvergadering

Op de ledenvergadering waren 200 leden aanwezig. De voorzitter gaf een toelichting op de werkwijze van de commissie en de advieslijst. De spanning bij de stemmingen begon op plaats vijf. Hier werd een allochtoon die op de twaalfde plaats van de advieslijst stond, kandidaat gesteld tegen de op deze positie voorgestelde nieuwe vrouwelijke kandidaat. Deze laatste won de stemming. Op plaats negen werd de allochtone kandidaat wederom tegenkandidaat gesteld, ditmaal naast de jongerenkandidaat. Dit keer won hij de stemming wel. Van invloed hierop was het grote aantal aanwezige leden uit de bevolkingsgroep van de allochtone kandidaat. De jongerenkandidaat zakte naar de tiende plaats. Op elf werd de ouderenkandidaat (die aanvankelijk op deze plek stond geadviseerd) gekozen ten koste van een andere nieuwe kandidaat (zonder specifieke

achterban). Deze veranderingen op de lijst hebben de verhouding tussen zittende en nieuwe raadsleden niet veranderd. Wel is door de ledenvergadering het aantal allochtonen bij de eerste negen verhoogd en het aantal vrouwen met één verlaagd. De indeling in blokjes kwam tijdens de besluitvorming door de leden niet meer aan de orde. Degenen die erin zijn geslaagd een succesvolle lobby te organiseren waren de allochtonen (en in het bijzonder één bevolkingsgroep) en de ouderen.

4.4. Evaluatie van de vernieuwing in drie afdelingen

De lotgevallen van de drie hierboven beschreven partijafdelingen laten enerzijds zien dat er afdelingen zijn die vorm pogen te geven aan vernieuwing van de lokale politiek, en anderzijds dat er mogelijkheden zijn voor het aanpakken van het probleem van het krimpende aantal actieve leden in de afdelingen. In deze beschrijvingen worden op twee aspecten van de partijafdeling, het organisatorische en personele facet, kansen zichtbaar voor vernieuwing op lokaal niveau.

4.4.1 Actieve partijleden

Het zoeken naar nieuwe kandidaten op de lijst had bij de onderzochte afdelingen zowel betrekking op 'andere mensen' naast de zittende raadsleden, als op 'nieuwe mensen'. De kandidaatstellingscommissies van alle drie de afdelingen streefden naar een zekere mate van doorstroming. Daarnaast wilden de PvdA- en VVD-commissies een ander soort kandidaten - met meer maatschappelijke binding en daarmee samenhangend meer naar buiten gericht in plaats van op de fractie georiënteerd. Dit sproot niet voort uit electorale nood: bij beide besturen heerste juist een vertrouwen op consolidatie of toename van het aantal zetels. Het vernieuwingsidee lijkt vooral voort te komen uit onvrede met het optreden van de zittende fractie en uit een idee over hoe politici zouden moeten functioneren en werd ondersteund door de landelijke vernieuwingsdiscussie.

Het zoeken naar nieuwe mensen ging bij de afdelingen samen met andere manieren van kandidatenwerving. De onderzochte afdelingen hanteerden verschillende methoden om deze nieuwe kandidaten te werven: oude middelen als een oproep in het afdelingsblad, een brief aan de leden en het individueel benaderen van mensen, maar daarnaast nieuwe middelen: een advertentie in het huis-aan-huisblad en het vormen van een kweekvijver specifiek gericht op de gemeenteraad en op verschillende afdelingsfuncties. Het resultaat van de nieuwe middelen was succesvol. De kweekvijver en de cursus leverden zowel kandidaten voor de gemeenteraad als nieuwe actieve leden op.

Het vinden van nieuwe kandidaten blijkt overigens niet gekoppeld te zijn aan deze nieuwe wervingsmethoden. Juist een traditioneel middel als de individuele benadering kan nieuwe kandidaten opleveren. Dit was zowel bij de VVD- als de CDA-afdeling het geval. Aan de andere kant lijken de nieuwe wervingsmethoden wel kansen te bieden voor het opsporen van nieuwe kandidaten - zowel de PvdA- als de VVD-afdeling hebben met hun nieuwe wervingsmethode relatief veel vrouwen getrokken en de PvdA ook migranten en jongeren.

De nieuwe wervingsmiddelen blijken voor meerdere doelen te worden ingezet: voor het werven van kandidaten en actieve leden, en zelfs als selectie-instrument (het klasje en de kweekvijver werden zowel gebruikt om kandidaten te werven als om kandidaten te observeren en te beoordelen). Dit betekent dat activiteiten om kandidaten te werven kunnen bijdragen aan het bredere doel van kaderverbreiding. Men slaat dus twee vliegen in een klap. Overigens is het voor mij de vraag in hoeverre beide doeleinden in de praktijk goed op elkaar aansluiten. Mensen die zich kandidaat willen stellen voor de gemeenteraad kunnen het niveau van een algemeen activeringsprogramma te laag vinden, en het actief houden van mensen die deelnamen aan een klasje maar niet op een verkiesbare plaats kwamen, is ook niet vanzelfsprekend.

Verder valt op dat twee afdelingen bewust alleen onder leden kandidaten zochten en één buiten haar ledenbestand wierf. In de PvdA- en VVD-afdeling beperkte men zich tot de eigen leden (dat wil zeggen dat beide afdelingen geen georganiseerde actie onder niet-leden hielden, alhoewel individuele contacten van bestuursleden wél konden leiden tot kandidaten van buiten). Alleen de CDA-afdeling zocht expliciet kandidaten onder niet-leden. Dit is een opvallend verschil met ontwikkelingen op landelijk niveau. Daar heeft immers niet alleen het CDA maar ook de PvdA juist de vernieuwing buiten de partij gezocht.³⁴ Overigens moeten uiteindelijk bij alle partijen kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen lid zijn, maar de termijnen hiervoor verschillen per partij.

Het vroeg beginnen met werven (in 1995 of 1996) was bij de afdelingen een belangrijk element in het bereiken van de personele vernieuwing. Ze ervoeren het alle drie als positief: het zou nieuwe kandidaten de kans bieden zich te oriënteren en voor te bereiden, en het gaf de kandidaatstellingscommissie de tijd haar werk te doen.

Tot slot is het opvallend dat de drie afdelingen hun leden scholing aanboden: om mensen in algemene zin te ondersteunen zoals bij de PvdA; of omdat men zorg wil dragen voor kwalitatief goede kandidaat-raadsleden, zoals bij de VVD- en CDA-afdeling.

4.4.2 Organisatie van de partij

De tweede vorm van vernieuwing bij de afdelingen is de professionalisering van de kandidaatstelling, zoals het opstellen van een profielschets, het hanteren van een vragenlijst bij de gesprekken met kandidaten, het objectiveren van de toetsing van kandidaten door middel van een beoordelingsformulier en het evalueren van de fractie.

Ik wil er hier twee zaken uit lichten: de kandidaatstellingscommissie en de evaluatie van de fractie. Kandidaatstellingscommissies zijn op zich geen nieuw fenomeen. Wel nieuw is dat in de grote vier partijen steeds meer afdelingen ermee zijn gaan werken. De werkwijze van de commissies in de onderzochte afdelingen bleek veel tijd te kosten: het voeren van gesprekken met de kandidaten, het bijwonen van vergaderingen en/of cursussen om kandidaten te beoordelen, en de vergaderingen van de commissie zelf. Alle drie de commissies vonden het wel de moeite waard: ze hadden zich een idee gevormd over de

samenstelling en werkwijze van de toekomstige fractie en tevens inzicht verkregen in de kwaliteiten van de kandidaten. Dit alles leidde tot een weloverwogen oordeel over de individuele kandidaten en de lijst als geheel. Deze werkwijze bleek ook te leiden tot grotere kansen voor nieuwe personen op de lijst, omdat men nu meer afging op de individuele kwaliteiten van kandidaten en niet bekendheid of actief zijn in de partij als doorslaggevend criterium hanteerde. Ten tweede is de rol die de evaluatie van fractieleden in het kandidaatstellingsproces vervulde interessant. Fractieleden kregen een beoordeling van hun functioneren en gingen wellicht mede daardoor zelf eerder nadenken over hun toekomst. Waarschijnlijk kwam door deze werkwijze ook het oordeel van de kandidaatstellingscommissie minder als een verrassing. Evaluatiegesprekken lijken daarmee een positieve bijdrage te kunnen leveren aan doorstroming in de fractie, een voorwaarde voor personele vernieuwing.

5. Voorwaarden voor partijvernieuwing op lokaal niveau

Wil partijvernieuwing op lokaal niveau slagen, dan blijken twee voorwaarden van groot belang te zijn. Dit zijn: ten eerste, enthousiaste mensen die er veel tijd aan willen besteden, en ten tweede, draagvlak onder de leden.

5.1 Enthousiasme, tijd en continuïteit

De hierboven beschreven kandidaatstellingsprocessen in drie afdelingen laten zien dat vernieuwing op lokaal niveau geen eenvoudige onderneming is: het kostte de afdelingsbesturen c.q. kandidaatstellingscommissies veel tijd en energie. Voor het succes van de vernieuwing (in algemene zin) in de afdelingen zijn daarom in elk geval twee zaken van belang die onderling samenhangen: enthousiasme en tijd van het kader in de afdeling en continuïteit van activiteiten. De actieve leden in de onderzochte afdelingen werden geïnspireerd door het idee dat er iets moest gebeuren: men was ontevreden met de zittende fractie, of men vond dat de vier jaar geleden gevolgde procedure te weinig kandidaten opgeleverd had. Maar nieuwe activiteiten blijken geboden om ook over vier jaar nieuwe kandidaten voor de gemeenteraad te krijgen. Hier is extra inspanning en extra tijd voor nodig. En deze moet komen van vrijwilligers - van mensen die (vaak) werken, een gezin en andere bezigheden hebben.

5.2 Het beslissende moment: de ledenvergadering

Met inspanningen van het afdelingsbestuur en de kandidaatstellingscommissie was de vernieuwing op lokaal niveau nog niet afgerond. Bij PvdA, CDA en VVD stelt de ledenvergadering uiteindelijk de kandidatenlijst vast en hier blijkt een aantal mechanismen werkzaam te zijn dat spanning teweeg kan brengen tussen vernieuwing en continuïteit.

Allereerst is dit de stemprocedure. Er wordt gestemd per plaats op de kandidatenlijst. Dit betekent dat criteria die betrekking hebben op de lijst als geheel moeilijk te hanteren zijn. Bij de stemming kunnen namelijk tegenkandidaten

worden gesteld en in dat geval staan twee (of meer) kandidaten tegenover elkaar en wordt de afweging tussen die personen gemaakt. Een nieuwe kandidaat zal het vaak moeten winnen van een concrete tegenkandidaat. Ook al willen de leden vernieuwing, zij zullen toch overtuigd moeten zijn van de nieuwe kandidaat. De stemming over kandidaten vindt staande de vergadering plaats en kent een behoorlijke mate van onvoorspelbaarheid. Het is namelijk van tevoren niet bekend of er tegenkandidaten worden gesteld en zo ja, wie en op welke plaats. Dit betekent dat leden op dat moment een afweging dienen te maken en een oordeel moeten geven, waar ze zich niet op hebben kunnen voorbereiden.

Het tweede element van de ledenvergadering betreft de wijze waarop het oordeel van de leden tot stand kan komen. Leden kunnen bij hun beoordeling allereerst gebruik maken van hun eigen ervaringen met de kandidaten. Daarnaast kunnen zij afgaan op het advies van het bestuur en/of de kandidaatstellingscommissie. Hierbij speelt het vertrouwen dat de leden hebben in het werk van de kandidaatstellingscommissie een belangrijke rol. Een aantal afdelingen speelt hierop in door gezaghebbende leden in de commissie te zetten om zo de status van het advies te vergroten en te voorkomen dat de voorkeuren van andere leden meer kans maken. Kandidaatstellingscommissies en afdelingsbesturen blijken overigens verschillende afwegingen te maken wat betreft hun opstelling tijdens de ledenvergadering. Sommigen kiezen ervoor de lijst en individuele kandidaten actief te verdedigen, anderen stellen zich bij de stemmingen terughoudend op. Ten derde kunnen leden op een afdelingsvergadering pleidooien houden voor kandidaten die zij op een hogere plaats op de lijst willen hebben: er wordt voor kandidaten gelobbyd. Deze pleidooien kunnen het oordeel dat een lid over een kandidaat heeft beïnvloeden - en beogen dat ook. Er zijn in elk geval twee factoren aan te wijzen die het succes van lobby's beïnvloeden:

- de status van degene die het pleidooi houdt. Een lid met gezag heeft meer invloed op de leden dan een lid zonder gezag - los van de argumenten die worden genoemd;
- het aantal aanwezigen dat bij voorbaat voor een bepaalde kandidaat zal stemmen. Leden worden soms als 'stemvee' opgetrommeld om voor een bepaalde kandidaat te stemmen. Hoe groter het percentage 'vriendjes' op een vergadering, hoe groter de kans op verkiezing.

Zittende raadsleden maakten bij twee van de drie afdelingen van de gelegenheid gebruik om op een hogere plaats op de lijst te komen. Voor zittende raadsleden blijkt plaatsing onder een nieuwe kandidaat (gezaghebbende, bekende nieuwe kandidaten daargelaten) vaak moeilijk te accepteren. Zij vatten de lagere plaats op als kritiek op hun functioneren, wat moet worden uitgelegd aan de achterban. Bovendien kan een lagere plaats van invloed zijn op de status van de kandidaat in de volgende fractie. Kortom, er is sprake van een erekwestie.

De kansen van zittende raadsleden blijken groot te zijn op de ledenvergadering. Allereerst omdat zij meestal beter dan nieuwe kandidaten (en dat geldt zeker voor kandidaten die nog niet actief waren in de afdeling) in staat zijn een lobby te organiseren. Ten tweede blijken leden het nogal eens moeilijk te vinden om tegen zittende fractieleden te stemmen, tenzij er in hun ogen sprake is van echt slecht

functioneren.

Deze mechanismen kunnen op gespannen voet staan met het werk van bestuur en kandidaatstellingscommissie. Sommige afdelingsbesturen realiseren zich dit en besluiten erop in te spelen, bijvoorbeeld door:

- als bestuur zelf (gezaghebbende) mensen in te zetten die voor nieuwe kandidaten pleiten;
- presentaties te organiseren waarin nieuwe kandidaten zich kunnen laten zien;
- in een vroeg stadium in de afdeling draagvlak te creëren voor vernieuwing, bijvoorbeeld gekoppeld aan een evaluatie van de fractie.

6. Conclusie: kansen voor de toekomst

In ons democratische stelsel hebben de politieke partijen een exclusieve rol in de selectie van de lokale vertegenwoordigers. Daarmee vormt de huidige kleine rekruteringsbron van kandidaten een serieus probleem voor het functioneren van de lokale democratie. De landelijke partijbesturen blijken hier veelal in beperkte mate met concrete voorstellen op in te spelen. De beschreven afdelingen laten echter zien dat er wel degelijk goede mogelijkheden zijn het probleem van het beperkt aantal actieve leden aan te pakken. De door hen ontplooiende activiteiten leidden tot nieuwe kandidaten, nieuwe actieve leden en tot enkele nieuwe leden. De drie onderzochte afdelingen kozen voor een combinatie van organisatorische en personele vernieuwing. Hierin komen elementen van de landelijke vernieuwingsdiscussie terug. Een nieuw instrument van de afdelingen zelf zijn de kweekvijvers. En hoewel de afdelingen niet per sé naar cultuurverandering streefden, is het wel zo dat het streven naar meer openheid en het buiten de eigen kring kijken meespeelde bij het afdelingsbestuur. Uit de *case-studies* bleek ook dat vernieuwing niet vanzelf tot stand zal komen: er moeten leden bereid zijn om er veel tijd en energie in te stoppen en hiermee geruime tijd vóór de gemeenteraadsverkiezingen te beginnen. Dit betekent dat vernieuwing in de zin van nieuwe kandidaten op de lijst een algehele aanpak vergt: de werving van nieuwe mensen en professionele selectiemethoden, maar ook draagvlak in de afdeling en uitstroom van zittende raadsleden. Dit zijn belangrijke voorwaarden voor het slagen van partijvernieuwing op lokaal niveau.

Dit betekent niet dat de landelijke partijbesturen niets kunnen doen. Afdelingsbesturen gebruiken de landelijke partijvernieuwingsdiscussie wel ter inspiratie, en om steun te creëren onder de leden voor hun ideeën. Ze nemen suggesties van het landelijk niveau over en veranderen die zodanig dat ze passen bij de lokale situatie. Ze raadplegen handboeken, maar putten ook uit hun eigen (werk-)omgeving. Het landelijk partijapparaat wordt gebruikt om de scholing van kandidaten te verzorgen en voor ondersteuning bij procedurele zaken. Dit gebruik van ondersteuning en het feit dat partijvernieuwing op lokaal niveau door enthousiaste vrijwilligers gestalte moet worden gegeven, betekent dat de kansen voor de landelijke partijorganisaties vooral liggen in het versterken van dit aanbod en in een optreden dat de leden op lokaal niveau serieus neemt, inspireert en motiveert.

noten

1. G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995' in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 202.
2. Zie bijvoorbeeld R.A. Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen? Financiën van Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief', in: *Jaarboek 1996 DNPP*, Groningen, 1997, 156-182.
3. De belangrijkste rapporten die in de jaren negentig in de partijen zijn verschenen en die voor dit artikel zijn gebruikt, zijn wat betreft de PvdA: commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam, 1991; F. Rottenberg en R. Vreeman, *Idee en beweging*, Amsterdam, 1994; F. Rottenberg, *Ideeën, personen en praktijken*, Amsterdam, 1995; en Partijbestuur PvdA, *Ideeën, personen en praktijken*, dl.2, Amsterdam, 1997. Met betrekking tot het CDA: *Politiek dicht bij mensen. CDA-rapport over de versterking van het politiek functioneren*, Den Haag, 1991; commissie-Klaassen, *Herkenbaar en slagvaardig. Voorstellen ter versterking van de organisatie van het CDA*, Den Haag, 1994; en *Politieke partij nieuwe stijl*, Den Haag, 1996. Wat betreft de VVD: J.C. van Baalen en J.A. de Hoog, *Wel vrijwillig, niet vrijblijvend: talent-management bij de VVD*, Den Haag, 1991; en commissie Bestuurlijke Organisatie, *In alle duidelijkheid*, Den Haag, 1994. Ten slotte D66: werkgroep Partijorganisatie, *Nieuwe lijnen. Rapportage onderzoek partijorganisatie D66*, Den Haag, 1993; *Ruimte voor politiek. Eindrapport partijorganisatie D66*, Den Haag, 1995.
4. Mevr. Y. van Dam, directeur partijbureau D66, interview 23 september 1997; R. Haafkens, ondervoorzitter hoofdbestuur VVD, interview 7 oktober 1997.
5. CDA, *Meer partij met vrouwen*, Den Haag, 1997.
6. R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 127.
7. H.J. Buning, 'Organisatorische vernieuwing in de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie', in: I. Hartman, red., *Sporen van vernieuwing. Een inventarisatie van recente organisatorische veranderingen in acht Nederlandse politieke partijen*, Amsterdam, 1996, 93.
8. G. Boom, lid partijbestuur D66, interview 23 september 1997.
9. *Idem*.
10. Interview met Haafkens, 7 oktober 1997.
11. J.J.M. Helgers, partijvoorzitter CDA, interview 3 september 1997.
12. Van Baalen en De Hoog, *op.cit.*
13. Interview met Van Dam, 23 september 1997.
14. Werkgroep Politieke partij nieuwe stijl, *Concrete acties naar partijvernieuwing*, Den Haag, 1996.
15. De Rosa-leergang is een onderdeel van het Rosa-programma, het partijvernieuwingsprogramma van de PvdA. Het programma is gericht op inhoudelijke, organisatorische en personele vernieuwing en probeert deze aan elkaar te verbinden (A. Spork, directeur Opleidingsinstituut Partij van de Arbeid, interview 4 september 1997).

16. Interview met Haafkens, 7 oktober 1997.
17. In het rapport *In alle duidelijkheid* worden wel voorstellen gedaan de opinievorming in en buiten de partij te intensiveren, maar deze zijn niet geformaliseerd.
18. Zie P. Depla, 'De stem des volks. Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA', in: *Jaarboek 1996 DNPP*, Groningen, 1997, 183-214.
19. Interview met Haafkens, 7 oktober 1997.
20. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 406-412.
21. D. Zwart, directeur algemeen secretariaat VVD, interview 5 september 1997.
22. C. Slot, directeur CDA Steenkampinstituut, interview 28 augustus 1997.
23. V. Wagter, Opleidingsinstituut PvdA, interview 4 september 1997.
24. Interview met Helgers, 3 september 1997.
25. Partijbestuur PvdA, *Ideeën, personen en praktijken*, dl. 2.
26. H. Helgers, 'CDA op lokaal niveau', in: *CD/Actueel*, 16 (1996), 16 (26 okt.), 7.
27. Zie Partijbestuur PvdA, *Ideeën, personen en praktijken*, dl. 2.
28. Zie J. Monasch, *Nieuwe rozen: de PvdA gelokaliseerd*, Amsterdam, 1996.
27. Partijbestuur PvdA, *Ideeën, personen en praktijken*, dl. 2, 13.
30. Deze afdelingen zijn onderzocht in het kader van het onderzoeksproject 'Monitoring kandidaatselectie', een *case-study* onderzoek naar de werving en selectie van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen 1998, uitgevoerd door schrijfster dezes voor het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP), in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het onderzoek wordt in de loop van 1998 gepubliceerd in een bundel over het kandidaatstellingsproces van de gemeenteraadsverkiezingen 1998.
31. De informatie over het kandidaatstellingsproces in de CDA-afdeling Hardenberg is gebaseerd op schriftelijke stukken, interviews met de afdelingsvoorzitter op 17 juli 1997 en 2 februari 1998, een interview met de voorzitter van de kandidaatstellingscommissie op 17 juli 1997, en op observatie van de ledenvergadering op 1 december 1997.
32. De informatie over het kandidaatstellingsproces in de VVD-afdeling Almere is gebaseerd op: schriftelijke stukken, interviews met de afdelingsvoorzitter op 23 juli, 14 oktober en 19 december 1997, en op observaties van de ledenvergadering op 19 november 1997.
33. De informatie over het kandidaatstellingsproces in de PvdA-afdeling Den Haag is gebaseerd op: schriftelijke stukken, interviews met enkele leden van de kandidaatstellingscommissie op 19 juli en 19 september 1997, het bijwonen van de vergaderingen van de kandidaatstellingscommissie op 19 september, 27 september, 14 oktober en 9 november 1997, en observatie van de ledenvergadering op 20 oktober 1997.
34. Zie M. de Rijk, 'Zij bedankten voor Den Haag', in: *De Groene Amsterdammer*, 14 januari 1998.